МИР ҸӘЛАЛ

ФҮЗУЛИ СӘНӘТКАРЛЫҒЫ

II нәшри

«МААРИФ» НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1994

Мир Ҹәлал.

Фүзули сәнәткарлығы. Монографија, II нәшри— Бакы: «Маариф», 1994, 252 сәһ.

Бу китабда Фүзулинин сәнәт вә сәнәткар һаггында фикирләри, шаирин үслубу, истифадә етдији әдәби пријомлар, бәдии тәсвир васитәләри, ше'р дили, бәдии нәср дили вә с. кими сәнәткарлыг хүсусијјәтләри кениш шәрһ олунур.

Әсәр али мәктәб тәләбәләри вә мүәллимләри үчүн фајдалыдыр.

Ч $\frac{1401030000—03}{М\ 652—94}$ Е'лансыз

ISBN 5-556-00432-4

© АДУ нәшријјаты, 1958.
© Тәкрарнәшр, «Маариф» нәшријјаты, 1994.

МҮӘЛЛИФДӘН

Белински сәнәткарларын јарадычылыг илһамыны тәбиәт һадисәләрилә мүгајисә едәрәк бә'зисини шампански кими көпүкләнән газлы суја, бә'зисини јашыл кәнарлы архлардан күләрәк ахан дуру суја, бә'зисини исә күкрәк далғаларла ашыб-дашан Ниагара шәлаләсинә, бир гисмини дә саһилләри вә диби көрүнмәјән, јери-көјү әкс етдирән мүһит дәнизләринә бәнзәдир...

Фүзулинин сәнәти шүбһәсиз ки, ахырынчылардандыр. Бу бөјүк ше'р дүһасынын әсәрләрилә дәриндән таныш оланда һејрәт бизи көтүрүр. Биз бу надир вә гадир ше'р устадынын, гәлбләр мүһәндисинин, «көнүл мүлкүнүн султанынын» һәтта ајры-ајры лирик әсәрләринә сәчдә етмәкдән өзүмүзү сахлаја билмирик. Бәлкә буна көрәдир ки, индијә гәдәр вәтәнимиздә вә онун харичиндә Фүзули һаггында јазанлар, данышанлар, тәдгиг едәнләр, мүлаһизә јүрүдәнләр чох олса да, онун дүһасыны ләјагәтлә тәһлил, тә'јин едән мүһүм бир елми әсәр јарадылмамышдыр. Көрүнүр ки, јүксәк зөвг саһиби, сәнәтин харигәләрини дујуб дәрк адән адамлар Фүзулинин ше'р күлүстанында өзләрини вәчд вә һејрәтдән хилас едә билмирләр. Фүзули мисраларындан алдыглары түкәнмәз мә'нәви, естетик зөвг илә јашамағы бу мисралар үзәриндә тәһлил апармагдан даһа фәзлә, даһа мүнасиб сајырлар.

> Кириб мејханәјә гылсан тәкәллүм, ҹан булур ол дәм,
> Мүсәввирләр нә сурәт ким дәрү диварә јазмышлар!

Даһи шаирин көзәлә хитабла дедији бу сөзү бир гәдәр дәјишәрәк Фүзулинин өзүнә дә аид етмәк олар.

Фүзулинин «тәкәллүм» етдији јердә нәинки даш-дивар, шәкилләр, сурәтләр дилә кәлир, әксинә, ән маһир вә гадир натигләр дә сусмалы олур. Бәшәр тарихи инсан мә'нәвијјатынын, гәлбин мүрәккәб, зәнкин, әнкин вә рәнкин

һәјатынын бу дәрәчә әјани, дүрүст, зәриф вә там бир шәкилдә ифадәсини верән тәк-тәк сәнәткарлар танықыр ки, Фүзули бунларын биринчиләриндәндир.

Фүзули јалныз Азәрбајчан халгынын, јалныз өз әсринин дејил, бүтүн бәшәријјәтин, ренесанс дөврүнүн, бөјүк сәнәтин бөјүк оғлудур. Әсрләрдир ки, мәдәнијјәт дүнјасында ше'р, сәнәт анлашылан, севилән һәр бир өлкәдә вә чәмијјәтдә бу бөјүк даһинин ады ифтихарла јад едилир вә әбәди олараг јад едиләчәкдир.

Фүзули сәнәтинин гүдрәтини, мигјасыны, мәзијјәтләрини тәһлил вә тә'јин етмәк бир нәфәрин, бир елми мәктәбин, һәтта бәлкә дә бир елми нәслин иши дејилдир. Бу бөјүк вә шәрәфли вәзифә әдәбијјат, сәнәт, дил, фәлсәфә елмләринин гаршысында дурмагда вә һәллини көзләмәкдәдир. Буна көрә дә охучуја тәгдим едилән бу китабы биз Фүзули сәнәти һаггында мүкәммәл әсәр сајмаг фикриндә дејилик. Бу китаб јахшы бир мәгсәд јолунда атылан фајдалы бир аддым, даһи сәнәткарын ше'р гүдрәти һаггында мүасирләримизлә едилән мараглы бир мүсаһибә кими гәбул едилсә, разылыг вә миннәтдарлығымызы әввәлчәдән сөјләмәји лазым билдик.

Мај, 1958-чи ил. Бакы.

БАШЛАНҒЫЧ

Фүзули ше'ринин хүсусијјәтләринә јахшы бәләд олмаг үчүн, шаирин истинад етдији зәнкин әдәби мирасы мүтләг һесаба алмаг лазымдыр. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан әдәбијјаты Фүзулијә гәдәр бөјүк вә јүксәк бир дөвр кечмиш, Хагани, Низами, Нәсими, Хәтаи, Һәбиби кими сималар јетирмишдир.

Бөјүк шаир өзүндән габагкы шаирләрин әсәрләрини мүкәммәл билирди вә онлары јүксәк гијмәтләндирирди. Низаминин дөнә-дөнә устад дејә јад етдији, мүәллими Һәбибинин:

Дүн көрдүм ол никари тәрәбнакү әрчүмәнд
Кафур әлилә дәстәләмиш әнбәрин кәмәнд[1].

,—мәтлә'ли мүсәддәсинә нәзирә јаздығы мә'лумдур. Јенә һәмин шаирин бир гәзәлини тәхмис етдији мә'лумдур:

Та чүнун рәхтин кејиб тутдум фәна мүлкүн вәтән
Әһли-тәчридәм гәбул етмән гәбаву пираһән,
Һәр гәбаву пираһән кејсәм мисали-гөнчә мән,
Кәр сәнинчүн гылмасам чак еј бүти-назик бәдән,
Корум олсун ол гәба, әјнимдә пираһән кәфән[2]...

Бөјүк шаирин бир сыра бәдии сурәтләриндән, ифадә вә үслуб хүсусијјәтләриндән ајдын көрүнүр ки, Фүзули Нәсимини севә-севә вә диггәтлә охумушдур. Нәсими илә мүәјјән дәрәчәдә сәсләшән бејт вә мисралара да Фүзулидә раст кәлмәк олар.

Мисал үчүн, Фүзулидәки дахили гафијәләрин илк нүмунәләрини Нәсимидә көрүрүк:

---

[1] «Маариф вә мәдәнијјәт» мәчмуәси, 1926, № 8, сәһ. 30.
[2] Фүзули, Әсәрләри, I ч., Бакы, 1944, сәһ. 329.

Еј рәһмәти-илаһи, үзүндүр онун маһи,
Веј гаму хубун шаһи, дидаринә мүштагәм[1].

Јахуд һәрфләрдән истифадә илә сурәт јаратмаг мәсәләсиндә дә бу сәсләшмәни мүшаһидә етмәк олар. Нәсимидә бу, әсас стил хүсусијјәти иди. Чүнки о, һәрфләрә јалныз һәрф кими дејил, һуруфилик мәсләкинә мүвафиг олараг мүәјјән рәмзләр кими бахыр вә онлара фәлсәфи мә'на вермәјә чалышырды. Һәрфләрдән истифадә илә бәдии сурәт јаратмағы биз Фүзулидә дә көрүрүк. Лакин Фүзулидә бу нүмунәләр анчаг бәдии вә мүвәффәгијјәтли сурәт олараг алыныр, башга һеч бир һуруфи вә ја рәмзи мә'на вә мәгсәд тә'гиб едилмир. Нәсими көзәлин зүлфү вә ағзы илә дал вә мим һәрфләрини белә гаршылашдырыр:

Ағзынла зүлфи-мүшкин, мүшкати-нури-һәгдир,
Көр һаггы халга көстәр шол мимү дал ичиндә[2].

Башга бир јердә шаир јазыр:

Саги-ләбиндән доғмушуз, јә'ни ки, бәдән лам илә,
Фитрәт күнүндән та әбәд шол дајәдәндир ширимиз[3].

«Ләб» (додаг) сөзү әрәб әлифбасында «л» вә «б» һәрфләри илә јазылыр. Шаир өзүнү ләбдән доғулмуш сајдығындан, додағы өзүнүн сүд верән дајәси сајыр.

Фүзули дә ејни үсул илә дал вә лам һәрфләрини— дил (дил-үрәк) сөзүнү васф едәрәк дејир:

Дағ вурма дили-һәзинә еј мүшкин хәтт,
Кәр мајили-һүснү хәтт исән, гылма гәләт,
Ким ејләмәмиш катиби-дивани-гәза,
Дил һәрфләрин габили-тәзијини-нүгәт[4].

(Бурада «хәтт» сөзүнүн өзү дә ики мә'нада алыныр: бир «көзәллик», бир дә ади «јазы» мә'насында).

Шүбһәсиз ки, бәдии үсул ҹәһәтдән һәр ики парчада охшајыш вардыр.

---

[1] Сејид Имадәддин Нәсими, Бакы, 1926, сәһ. 27.
[2] Јенә орада, сәһ. 25.
[3] Шир—сүд.
[4] Фүзули, Әсәрләри, I ч., Бакы, сәһ. 357.

Ејни охшајышы һәр ики шаирин бә'зи гәзәлләриндә дә тапмаг мүмкүндүр. Нәсиминин «ешг дәрдинин әлачсызлығыны» дејән вә тәбиби «биһудә зәһмәтдән» чәкиндирән бу бејтини алаг:

Ешгә чүн дәрман булунмаз, кеч әмәкдән, еј һәким
Кәл билинмәз нәснәдән кеч, әбсәм ол, дәрман будур[1].

Фүзули гәзәлләриндә, ејни фикри ифадә едән бир нечә бејтә раст кәлирик:

Чәкмә зәһмәт, чәк әлин тәдбири-дәрдимдән тәбиб,
Ким, дејил сән билдијин, мән чәкдијим бимарлыг[2].

Јахуд:

Еј һәр мәрәз әлачына һөкм ејләјән тәбиб
Бимари-дәрди-ешг оланын јохму чарәси?[3].

Мәҹнунун дилиндән дејилән бир гәзәлдә охујуруг:

Ешг дәрди, еј мүаличи, габили-дәрман дејил,
Ҹөвһәрдән ејләмәк ҹисми ҹүда асан дејил[4].

Башга бир јердә:

Дәрди-ешгим дәф'инә зәһмәт чәкәр даим тәбиб,
Шүкүр ким, олмуш она зәһмәт, мәнә раһәт насиб[5].

Һәр ики шаирдә афоризм һалында ишләдилмиш бә'зи ифадәләрә дә раст кәлмәк олар. Дүнјанын, һәјатын, варлығын ешгдән ибарәт олдуғуну, башга шејләрин мә'насызлығыны дејән бу бејтләр хүсусилә мараглыдыр:

Ешгү мә'шугу ашиг олду јар,
Лејсә Фиддар гејрәһа дәјјар[6].

Фүзули исә даһа садә вә ајдын дејир:

Ешг имиш һәр нә вар аләмдә,
Елм бир гилү гал имиш анчаг[7].

---

[1] Сејид Имадәддин Нәсими, Бакы, 1926, сәһ. 41.
[2] Фүзули, Әсәрләри, I ч., Бакы, 1944, сәһ. 160.
[3] Јенә орада сәһ. 299.
[4] Фүзули, Әсәрләри, II ч., Бакы, 1949, сәһ. 69.
[5] Фүзули, Әсәрләри, I ч., Бакы, 1944, сәһ. 54.
[6] Фүзули, Әсәрләри, II ч., Бакы, 1949, сәһ. 341.
[7] Јенә орада, сәһ. 208.

Халис лирик бир һисс ифадә едән мисраларында Нәсими дејир:

Фиргәтин дәрдиндән, еј чан, үрәјим ган олду кәл[1].

Фүзули дејир:

Јанды чаным һичр илә васли-рухи-јар истәрәм[2].

Бундан башга, Фүзулидә чох раст кәлдијимиз лә'л, ешг, севда, зүлфи-әнбәр, гәмәр үзлү, шәм чәмал, мүшкин хал, маһи-табан (ја мәһи-табан), шәһи-хубан, көвһәр, үмман, лә'лөү шәһвар вә с. сурәтләр истәр Нәсимидә, истәрсә дә Хәтаи, Һәбиби вә башга шаирләрдә вардыр. Демәли, Фүзули сәнәти, зәнкин ше'р јарадычылығы өз халгынын малик олдуғу бөјүк әдәби-бәдии мираса әсасланыр.

Јухарыда гејд едилди ки, Фүзулинин бә'зи бәдии сурәтләрини Нәсимидә, Һәбибидә көрүрүк. Бу, гәтијјән Фүзулинин һазыр бир мираса јијәләндији демәк дејилдир. Бу, бөјүк шаирин, әввәлки әдәби ирсә һөрмәт вә мәһәббәтлә јанашдығыны, ондан бир сәнәткар кими истифадә етдијини, инкишаф етдирдијини көстәрир.

Фүзулинин бөјүклүјү бир дә орасындадыр ки, о өз ше'рләриндә, XVI әсрә гәдәр ана дилимиздә јазан шаирләрин бүтүн јахшы тәчрүбәләрини һесаба алмыш, ону бөјүк чүр'әт вә мәһарәтлә инкишаф етдирмишдир. Лириканын ән гијмәтли нүмунәләрини вермәклә әдәбијјат тарихимиздә јени, чох бөјүк вә көзәл бир мәктәб ачмышдыр.

Фүзули әдәби мәктәби, өзүнүн мә'на, мәзмун зәнкинлији, бәдии јүксәклији илә инсан һисс вә фикирләринин бәдии енсиклопедијасыны тәшкил едир. Бу мәктәб ше'римизин бәдии кејфијјәтини сон дәрәчә јүксәк бир пилләјә галдырмагда галмамышдыр. О, ана дилинин бүтүн көзәлликләрини, имкан вә гүдрәтини парлаг сурәтдә нүмајиш етдирмишдир. Бу мәктәб классик әдәбијјатдакы көһнәлмиш гајда вә нормалары гырмагда, инкишафа мане олан классисизм ән'әнәләринә чәсур, азад вә һүнәрли јанашмагла бөјүк тарихи хидмәт көстәрмишдир.

Фүзулинин бөјүк сәнәткарлыг һүнәри орасындадыр ки, о, ишләнмиш сөз, ифадә формаларына да тамам јени, орижинал шәкил, јени мә'на, јени мәзмун вә характер верир. Предметә, објектә, һәјати һадисәјә һеч бир шаирин јанашмадығы бир дәгигликлә јанашыр. Предметә јанашанда, онун көлкәдә галмыш, бәдии фанарла һәлә индијә гәдәр ишыгландырылмамыш тәрәфини ишыгландырыр.

Буна көрә дә бөјүк шаирин сәнәти һамыдан фәргләнир, сурәтләри, һәтта заһирән тәкрар көрүнән бәдии сурәтләри дә там орижинал, тамам мүстәгил характер дашыјыр. Буна көрә дә Фүзули һаглы олараг лирик ше'римизин атасы сајылыр.

О, әдәбијјат тарихимиздә гәлб аләминә вагиф олан вә бу аләмин һәјатыны һәртәрәфли, хүсуси бачарыгла, көзәл вә ширин бир формада ифадә едән даһи шаирдир. Белә зәнкин хүсусијјәтләрә малик бир шаирин бәдии хәзинәсини елми чәһәтдән тәһлил вә изаһ етмәк, шүбһәсиз ки, бир әсәрин вә бир әдәбијјатшүнасын иши дејилдир. Она көрә дә охучулара тәгдим олунан бу китабда Фүзулинин бүтүн јарадычылығы тәһлил едилмир, бурада бөјүк шаиримизин әсәрләриндә раст кәлдијимиз бир сыра характер бәдии үсул вә васитәләр нәзәрдән кечирилир. Бу. хүсусилә инди, әдәби мирасымызы мәнимсәмәк, ону тамамилә халг малы етмәк, күтләләрә чатдырмаг, ше'римизин мүасир вәзифәләри үчүн сәфәрбәр етмәк вәзифәсинин даһа кәскин гојулдуғу бир заманда вачибдир. Чүнки биз сон заманлара гәдәр Фүзулини һаггы илә танытмаг бир јана галсын, дүрүст нәшр етмәк, охутмагда да чох аз иш көрмүшүк. Бу сүстлүк вә е'тинасызлыг Фүзули кими даһи сәнәткарлар јетишдирән бир халгын әдәбијјат хадимләринә јарашмајан бир һалдыр. Бурада мәнфус кечмиш, мәдәнијјәт вә әдәбијјатымызын инкишафына бир зәнчир, бухов кими мане олан истисмар һакимијјәти дөврү әсас мүгәссирдир.

Лакин бунунла белә, сон дөврләрдә даһи шаирин јарадычылығыны тәдгиг, тәблиғ етмәк, Фүзули ше'р инчиләрини, бу хәзинәнин әсл саһиби, варизи олан халга чатдырмаг саһәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүш вә инди дә көрүлмәкдәдир.

---

[1] Сејид Имадәддин Нәсими, сәһ. 124.

[2] Ону да унутмаг лазым дејил ки, бу фикир Нәсимидән габаг илк дәфә Низами ше'риндә дејилмишдир.

Фәләк чүз ешг! Меһраби надарәд.
Зәмин бихаки ешг аби надарәд.

(«Хосров вә Ширин»)

ФҮЗУЛИ ШЕ'Р ҺАГГЫНДА

Фүзули поезијасынын хүсусијјәтләрини изаһ етмәк үчүн, мүхтәсәр дә олса, шаирин ше'р, әдәбијјат һаггындакы фикирләри илә таныш олмаг лазымдыр. Мә'лумдур ки, шаир бу мөвзуларда хүсуси елми әсәр јазмаг тәшәббүсү көстәрмишдир. Әлимиздә олан әсас материал Фүзулинин мәһз бәдии әсәрләри вә «Диван»ынын мүгәддимәсиндәки гејдләрдир. Бу гејдләр илә танышлыг да шаирин әдәби бахышлары һаггында фикир сөјләмәјә имкан верир. Фүзули дә бир сыра бөјүк сәнәткарлар кими елм илә сәнәти һәмишә бир әлагә вә вәһдәтдә алыб гијмәтләндирмиш, бунларын бир-бирилә мөһкәм бағлы олдуғуну сөјләмиш, һәр икисинин инсан шүуруна вә гәлбинә мә'нәви гида олдуғуну көстәрмишдир.

Фүзули, дөврүнүн ән бөјүк шаири олдуғу кими, һәм дә ән бөјүк алими иди. Өзү дедији кими, әзиз өмрүнү заманын «әгли вә нәгли, һәкәми вә һәндәси»[1] елмләринин дәриндән өјрәнмәјә сәрф етмишдир.

Буну Фүзули алим олмаг, елм саһәсиндә бир ихтисас газанмаг үчүн јох, анчаг вә анчаг шаирлији, сәнәти вә јарадычылығынын мүкәммәллији үчүн етмишдир. Чүнки Фүзулинин ше'рдән, сөз сәнәтиндән етдији илк әсас тәләбләрдән бири елмдир, биликдир, даһа доғрусу зәнкин мәзмундур. Шаир кәрәк охучуја билик версин, әсәр кәрәк охучу күтләләрини силаһландырсын, тәрбијәләндириб, һәјата, мүбаризәјә һазырласын. Буна көрә дә Фүзули, елмсиз ше'рә «әсасы јох дивар кими» бахыр вә өз ше'ринин «һил'еји-елмдән мүәрра олмағы мөвчиби-әһанәт билиб, елмсиз ше'рдән галиби-бируһ» кими[2] нифрәт едир. Һәмин сәһифәдә охујуруг:

«Елмсиз ше'р әсасы јох дивар кими олур. Вә әсассыз дивар ғајәтдә бие'тибар олур. Пајеји-ше'рими һил'еји-

---

[1] Фәлсәфә, тарих, тәбиијјат, ријазијјат.

[2] Фүзули, Әсәрләри, I ч., сәһ. 11.

елмдән мүәрра олмағы мөвчиби-әһанәт билиб елмсиз ше'рдән галиби-бируһ кими тәнәффүр гылыб бир мүддәт нәгди-һәјатым сәрфи-иктисаби-фунуни-елми-әгли вә нәгли вә һасили-өмрүм бәзли-игтибасы фәваиди-һәкәми вә һәндәси гылмағын мүрүр илә ләалији-әснафи-һүнәрдән шаһиди-нәзмимә пирајәләр мүрәттәб гылдым...»[1].

Шаир, ше'р севдасына дүшәндән сонра нечә һәвәслә елмә сарылдығыны вә нә үчүн сарылдығыны белә јазыр: «Зәман-зәман сөвдаји-ше'р, саир әф'алимә ғалиб дүшүб вә күруһ-күруһ лејливәшләр Мәчнун кими истимаи-ше'р үчүн башыма үшүб шаирлијим мүгәррәр олду вә авазеји-нәзмимлә аләмләр долду вә шөһрәти-там булду...
Бу һалә мүгарин мәшшатеји-һүммәтим рәва көрмәди ки, мүхәддәрәји-һүсни-нәзмим пиранеји-мәарифдән халн, мәнәссеји-дәһрдә чилвә гыла. Вә сәррафи-исте'дади-үлвириф'әтим риза вермәди ки, риштеји-силки-ше'рим чәваһири-елмдән ари кәрдәнбәнди-аләм ола...»[2].

Шаир разы олмур ки, ше'р һүснүнүн кәлини, маарифлә, биликлә бәзәнмәмиш дүнја зифафханәсинә кәлә. Истәмир ки, онун ше'р сапына дүзүлән бојунбағында елм чәваһири олмаја!

Фүзули шаирлик иддиасында олан һәр бир кәсдән билик, мә'лумат, дәрин мә'нада савад тәләб едир. Диванынын бир јериндә «үч тајифә»јә олан нифрәтини јазыр ки, бу тајфанын бири дә савадсыз, јарымчыг шаирләрдир:

«Бири ол нагиси-бәдсавад ки, тәб'и-намовзунилә мәчалисү мәһафилдә дә'ваји-исте'дад гылыб ше'р охудугча нәзмдән нәсри сечилмәјә вә әдаји-сүстү илә шаһиди-мә'ни-чәмалындан нигаб ачылмаја»[3].

Ше'рдән билик тәләб етмәкдә, Фүзули һеч дә поезија илә елми ејниләшдирмәк истәмир. Фүзули, мәфкурәнин бу ики мүһүм саһәсинин вәһдәтини јахшы тәсәввүр етдији кими, фәргини дә көзәлчәсинә билир.

Онун фикринчә, елм охучуја билик, мә'лумат, һәјати ориентасија верир. Ше'р дә мә'лумат вермәлидир. Анчаг ше'р бу мә'лумaты тамамилә башга шәкилдә, бәдии ифадә јолу илә шаиранә тәсвир, тәрәннүм илә верир. Ше'р билији, мә'луматы, варлығы охучуја гүввәтли лөвһәләр, бәдии васитәләр вә мәчазлар дили илә верир. Бу е'тибарла әсл ше'р вә сәнәт һәјат, варлыг һаггында мә'луматын, билијин дәринләшмәсинә, мөһкәмләнмәсинә, инсан шү-

---

[1] Фүзули, Әсәрләри, I ч., сәһ. 11.

[2] Јенә орада.

[3] Јенә орада, сәһ. 16.

ур вә идракилә јанашы һиссин, зөвгүн јүксәлмәсинә вә инкишафына хидмәт едир, һәјаты өјрәнмәјә вә дүрүст анламаға јардым едир. Мүбаризәдә охучуну силаһландырыр.

Бөјүк рус тәнгидчиси Добролјубов сәнәткарын һисси вә илһамы илә үмуми нәзәри көрүшләри арасындакы тәзад вә ја ујғунлуғун әһәмијјәтини изаһ едәрәк дејир: «...Онун (сәнәткарын—**М. Ч.**) билаваситә һисси һәмишә әшјаны дүз көстәрир. Лакин әкәр сәнәткарын үмуми анлајышлары сәһвдирсә, о заман, лабүд олараг мүбаризә, шүбһә, гәтијјәтсизлик башланачаг вә бунун нәтичәсиндә әсәр тамам гәлп чыхмаса да, һәр һалда зәиф... чыхачагдыр. Әксинә, сәнәткарын үмуми анлајышлары дүз оланда, онун тәбиәтинә тамам ујғун оланда, һәмин бу ујғунлуг вә вәһдәт әсәрдә экс олунур.

Белә оланда, варлыг әсәрдә ајдын вә чанлы верилмиш олур. Әсәр, дүшүнән инсаны асанлыгла доғру нәтичәләрә кәтирә билир вә беләликлә һәјат үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олур»[1].

Бу ахырынчы хүсусијјәт—вәһдәт Фүзули ше'риндәки үстүнлүкләрдәндир. Фүзулидә елми мәфһумлар илһамын истигамәтинә зидд дејил, бәлкә ујғун вә аһәнкдардыр. Бөјүк шаирин илһамы, бош хәјалата, сәһв көрүшләрә јох, јүксәк вә доғру, дүрүст фикирләрә, һәјати факт вә мүшаһидәләрә әсасланыр. Онун һисси илә фикринин вәһдәти нәтичәсиндәдир ки, истәр ичтимаи-фәлсәфи, истәр ешги-әнфүси мөвзуларда јаздығы әсас әсәрләр гүввәтли чыхмыш вә јүксәк гијмәтә малик олмушдур.

Фүзули елм вә сәнәт саһәләринин бирлик вә јахынлығыны көстәрмәклә кифајәтләнмир; һәм дә фәргини вә хүсусијјәтини нәзәрә алараг, бунларын башга-башга аләмләр олдуғуну көстәрир. О гејд едир ки, ејни заманда бу «ики аләми» сејр етмәк чох чәтиндир. Она көрә дә шаир һәм шаирлији, һәм дә алимлији пешә етмәмәлидир:

Хирәдмәнди ки, даим аләми-елм ичрә сејр ејләр,
Әсалиби-фүнуни-ше'рдән әлбәттә ғафилдир.
Мәзаги-ше'р һәм бир өзкә аләмдир, һәгигәтдә,
Ики аләмләри сејр ејләмәк ғајәтдә мүшкүлдүр[2].

Бу фикри биз бөјүк рус мүнәггиди Белинскидә дә көрүрүк. О, алим Һөтенин, шаир Һөтени зәифләтдијини

---

[1] Н. А. Добролјубов. Литературно-критические статьи, Москва Дөвләт Бәдии Әдәбијјат Нәшријјаты, 1937. сәһ. 106.
[2] Фүзули, Әсәрләри, I ч., Бакы, 1944, сәһ. 346.

гејд едир. «Фауст»ун илк һиссәси илә ахырынчы һиссәси арасындакы фәрги дә бунунла изаһ едир.

Фүзулинин үмумијјәтлә бәдиилик тәләби вә ме'јары чох јүксәкдир. Онун ше'р, сөз сәнәти һаггындакы тәсәввүрү олдугча кенишдир. О, ше'ри һәјатын, варлығын ән јүксәк формада шаиранә ин'икасы кими алыр. Бу һагда олан фикирләрини, сөзүн әһәмијјәтини гејдлә башлајыр. Сөз—көзәл, бәдии, тизфәһм, һәкиманә сөз, Фүзули ше'ринин чаныдыр вә ганыдыр:

Чан сөздүр әкәр билирсә инсан,
Сөздүр ки, дејирләр өзкәдир чан[1].

Фүзулинин «сөз» рәдифли вә сөзүн мәншә, мә'на вә әһәмијјәтини изаһ едән хүсуси бир гәзәли дә вардыр. Һәмин гәзәли ејнилә мисал кәтирмәји лазым билирик:

Хәлгә ағзын сиррини һәрдәм гылыр изһар сөз,
Бу нә сирдир ким, олур һәр ләһзә јохдан вар сөз.

Артыран сөз гәдрини сидгијлә гәдрин артырыр
Ким, нә мигдар олса әһлин ејләр ол мигдар сөз.

Вер сөзә әһја ки, тутдугча сәни хаби-әчәл,
Едә һәр саәт сәни ол ујғудан бидар сөз.

Бир никари-әнбәринхәтдир көнүлләр алмаға,
Көстәрир һәрдәм нигаби-ғејбдән рухсар сөз.

Хазини-кәнчинеји-әсрардыр һәрдәм чәкәр,
Риштеји-изһарә мин-мин көвһәри әсрар сөз.

Олмајан ғәвваси-бәһри-мә'рифәт ариф дејил
Ким, сәдәф тәркиби-тәндир, ләʼләи-шәһвар сөз.

Кәр чох истәрсән, Фүзули, иззәтин, аз ет сөзү
Ким, чох олмагдан едибдир чох әзизи хар сөз[2].

Бурада шаир сөзүн өлмәзлијини, јахшы әсәрин дүнја дурдугча јашајачағыны вә сәнәткарыны јашадачағыны ајдын дејир. Гијмәтли сөз, саһибинин гәдрини артырдығы кими, узун вә мә'насыз сөз саһибини һөрмәтдән салар.

Бу гәзәл фикир е'тибарилә бөјүк Низаминин сөз һаггында дедикләринә чох јахындыр. Низами дә «Искәндәрнамә» әсәриндә сөзә чан дејир: «Сөз ағызда дүррдүр, јерә дүшсә гырылар. Сөз чандыр, чан дәрманыдыр. Ону елә

---

[1] Фүзули, Әсәрләри, II ч., Бакы, 1949. сәһ. 213.
[2] Фүзули. Әсәрләри, I ч., Бакы, 1944. сәһ. 135.

адама де ки, чәваһир кими гулағындан ассын. Гәләм һәрәкәтә башладығы заман дүнјанын көзүнү ишыгландырды. Сөз бизим гәсримиз, ејванымыздыр. Фикирләрин әввәли, дујғуларын сону сөздүр».

Һәр ики шаирин бу фикирләри шүбһәсиз ки, һәр шеј'дән әввәл сәнәт «сөзү»нә, сөз сәнәткарлығына, јарадычылыға аиддир. Онлар бу тәләби дәрин бир инамла дәрк етмиш, өз јарадычылыглары, даһи әсәрләри илә һәјата кечирмишләр.

Фүзулијә көрә, бәдии әсәрдә сөз ади, садә мә'насындан чох-чох јүксәк мә'на көзәллијинә вә тә'сир гүдрәтинә малик олмалыдыр. Әдәби-бәдии әсәр хүсуси бир фәсаһәт вә бәлағәтлә јазылмалыдыр. Вәзнә, гафијәјә салынмыш һәр јазыја бәдии әсәр дејилмәз. Әсәр охучу вә динләјичијә күчлү мә'нәви тә'сир етмәлидир, ону һәјәчанландырмалы, сарсытмалы, ону «ган» тутан кими тутмалыдыр. Әсәр халга, охучуја, динләјичиләрә «фејз» вә хејир вермәлидир. Ше'р мәчлисләрин бәзәји, сәфа вә шадлыг әһлинин әзбәри олмалыдыр. Әсәрин мәзмуну ајдын, анлашыглы олмалыдыр.

Әсәр елә јарадылмалыдыр ки, охунмасы да, јазылмасы да асан олсун[1]. Ше'рдә аз сөз илә дәрин вә зөвг охшајан зәнкин мә'на верилмәлидир. Фүзули, «мүбһәм» ибарәли, долашыг ифадәли, аһәнк вә мусигиси зәиф әсәрләри фајдасыз вә лүзумсуз сајыр. Шаир бүтүн бу фикирләрини гәзәл һаггында дедији ашағыдакы парчада ајдын ифадә едир:

Олдур гәзәл ки, фејзи онун ам олуб мүдам,
Арајиши-мәчалиси-әһли-гәбул ола.
Вирди-зәбани-әһли-сәфаву сүрүр олуб,
Мәзмуни зөвгбәхшү сәриул-һисул ола.
Ондан нә суд ким ола мүбһәм ибарәти,
Һәр јердә истимаин едәнләр мәлул ола[2].

Шаир, ше'р сәнәтини чох мәс'улијјәтли, чох чәтин бир сәнәт сајыр. «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мүгәддимәсиндәки минаҹатында гаршысына гојдуғу вәзифәнин өһдәсиндән кәлмәк үчүн чәһд едир. Ше'ринин тә'сирли, ашылајычы олмасыны арзулајыр, сөзүнүн «Лејли кими гәлб овлајан», нәзминин «Мәчнун кими үрәк јандыран» олмасыны истәјир.

Гәлб јандырмајан, «чикәрсуз» олмајан әсәри, Фүзули ше'р сајмамышдыр. Вахтилә она тәглид илә јазан «мүддәиләрә», габилијјәтсиз шаирләрә гаршы бәрк һиддәтләнмишдир. Онларын шәкилчә кобуд, ујғунсуз, мәзмунча пис вә бош јазыларына гаршы чыхмышдыр. Онлары чыдыр мејданында гамыш минән вә пәһләванлыг иддиасы едән ушагларла мүгајисә етмишдир.

Мүддәи ејләр мәнә тәглид нәзму нәсрдә,
Лејк намәрбут әлфазу мукәддәр заты вар!
Пәһливанлар бадпаләр сәкридәндә һәр јана,
Тифл һәм чөвлан едәр, әмма ағачдан аты вар[1].

Шаир, ше'рин, гәзәлин гәдрини билмәјәнләри мә'рифәтдән узаг вә чаһил адландырыр.

Фүзули, ше'р жанрлары ичәрисиндә ән үстүн тутдуғу гәзәли «һүнәр бағынын күлү» адландырыр. Гәзәли белә јүксәк гијмәтләндирмәси, шаирин лириканы, гәлб ше'рини, инсанын мә'нәви аләмини тәрәннүм едән ше'ри даһа артыг севдијиндәндир:

Ғәзәлдир сәфабәхши-әһли-нәзәр,
Ғәзәлдир күли-бустани-һүнәр.
Ғәзали-ғәзәл сејди асан дејил,
Ғәзәл мүнкири-әһли-ирфан дејил.
Ғәзәл билдирир шаирин гүдрәтин,
Ғәзәл артырыр назимин шөһрәтин,
Көнүл, кәрчи әш'арә чох рәсм вар,
Ғәзәл рәсмин ет чүмләдән ихтијар
Ки, һәр мәһфилин зијнәтидир ғәзәл,
Хирәдмәндләр сән'әтидир ғәзәл.
Ғәзәл де ки, мәшһури-дөвран ола,
Охумаг да, јазмаг да асан ола[2].

Гәзәл јазмаг, лирик ше'р јазмаг, инсан гәлбинин дахили аләминә вагиф олмаг вә онун инчәликләрини дујуб ифадә етмәк чох чәтиндир.

«Ғәзали-ғәзәл сејди асан дејил!».

Шаирин шаирлији дә, Фүзули дедији кими, анчаг әсл инсан һисс вә һәјәчанларынын ифадәсиндә билинир. Бу мәһарәтә малик олмајанлар, Фүзулинин фикринчә, ше'р сәнәтиндән узагдырлар.

Фүзулинин дөрд јүз ил бундан әввәл сөјләдији бу

---

[1] Бурада «јазылмасы»—сурәтинин көчүрүлмәси, јајылмасы мә'насында алынмалыдыр.—*М. Ч.*

[2] Фүзули. Әсәрләри, I ч., 1944, сәһ. 343.

[1] Фүзули. Әсәрләри, I ч., 1944, сәһ. 348.

[2] Фүзули. Әсәрләри. I ч., сәһ. 13.

фикирләр, бу күн дә өз гүввәсини там мә'насилә сахламагдадыр.

Фүзули өз талантына, өз гүввәсинә күвәнән, гәләминин гүдрәтилә мәғрур шаирләрдәндир. О, ән чәтин сајдығы гәзәл формасынын ән јахшы нүмунәләрини јаратмаг вәзифәсини өһдәсинә көтүрмүшдүр вә јаратмышдыр. О, өз көнлүнә—гәләминә хитабән дејир:

«Гәзәл рәсмин ет чүмләдән ихтијар!».

Гәзәли сеч, чүнки гәзәл чәтин олмагла бәрабәр јүксәк ше'рдир, гәлб ше'ридир.

Көрдүјүмүз кими, Фүзули ше'рдән билик, мә'лумат, инчәлик, зәрифлик, хәлгилик, садәлик, һисс-һәјәчан үстүнлүјү тәләб едир.

Әлбәт ки, бурада, гәзәлин вәсфиндә бөјүк шаир һәмин жанрын күтләвилијини, ән чох јајылмыш, чамаата ән јахын бир ше'р формасы олмасыны да нәзәрә алмамыш дејилдир. Гәсидә рәсми, јүксәк даирәләрин мә'нәви гидасы идисә, гәзәл ел арасында, ади мәчлисләрдә даһа чох охунур вә ешидилирди.

Лакин бөјүк шаирин тәләбләри бунунла битмир. О, азадлығы вә чәсарәти шаирин әсас хасијјәти кими алыр. Бунсуз сәмими ше'р ола билмәз. Сәмими олмајан ше'рә дә ше'р дејилмәз. Сәнәткарлығын азад фәзасыны о, һәмишә ачыг вә ишыглы көрмәк истәјир. Һәмин сәрбәстлик вә чәсарәт дујғусу Фүзули ше'рләринин демәк олар ки, һамысында өзүнү ашкар көстәрир. Буна көрәдир ки, о, һәмишә дујдуғу вә дүшүндүјү кими үрәкдән кәлмә вә сәмими јазмышдыр. Фүзулидә, објектив сәбәбләри нәзәрә алан бу вә ја башга шәхсијјәтин зөвгүнә вә ја арзусуна ујғун олан бир дәнә дә ше'р тапылмаз. Буна онун әли кәлмәзди.

Һәтта о, дөврүнүн, «гануни» әмр вә һөкмләринә, «зәрури» ән'әнәләрә риајәтлә јаздығы гәсидәләриндә дә јахасыны бу зоракылыгдан гуртармаға чалышмышдыр. Ајас паша вә башгаларынын адына јазылан гәсидәләриндә ја үзүнү әсас објектдән чевирәрәк тәбиәти, гышы, сабаһы, ахшамы вә ади әшјаны—гәләми, хәнчәри вә с. тәрәннүм етмишдир, јахуд да һөкмдары, пашаны хејир ишләрә, чамаата хидмәтә чағыран нәсиһәтвари ше'рләр демишдир.

Фүзулинин сәнәт дујғулары тәмиз вә сәмими олдуғу кими, фикирләри дә дәрин вә доғру иди. Одур ки, онун

ше'ри истәр форма, истәрсә дә мәзмун е'тибарилә чох мөһкәм вәһдәтә сөјкәнирди. Сәнәтин елми вә доғру анлајышына әсасланырды. О, әсл ше'рин нәдән ибарәт олдуғуну јалныз бир сәнәткар кими дејил, һәм дә бир алим кими, нәзәри-елми әсасларла чәкдији үчүн әсл ше'р јарадырды. Фүзули, јалныз ше'р сәнәти дејил, һәм дә нәзәри сәвијјәси е'тибарилә ән јүксәк мөвге тутан классик шаирләримиздәндир.

Фүзулинин сәнәткарлара вә сәнәткарлыг һүнәринә түкәнмәз һөрмәт вә мәһәббәти вардыр. Бу да шаирин сәнәти, дәрин вә дүзкүн анлајышы илә бағлыдыр.

Бир сыра гит'әләриндә дөврүнүн бүтүн мәнсәб саһибләрини—шаһлары, вәзирләри, суфиләри, хачәләри, газиләри, заһидләри, зәнкинләри биабыр едир, онларын чәмијјәтә зәрәр вердикләрини көстәрир.

«Затында шәрарәт олан» бу адамларын гуллугда, рәсми даирәләрдә тутдуғу мөвгеји мурдар, боја, һијлә вә рија сајыр. Онлар «гара дашдырлар» ки, «гызыл ганла» бојансалар»[1], «рәнкләри дәјишәр, анчаг лә'л олмазлар»:

Кәр гара дашы гызыл ган илә рәнкин едәсән,
Рәнки тәғјир тапар, лә'ли-бәдәхшан олмаз.
Сәдаји-неј һәрам олсун дедин, еј суфији-салус...
Илаһи неј кими сурах-сурах олсун әндамын!

Фүзули, сәнәткарларла мәнсәб саһибләрини, сәнәтин күчү вә хејри илә сәлтәнәтин күчү вә «хејри»ни мүгајисә едиб, олдугча мараглы, доғру, инандырычы бир нәтичәјә кәлир.

Падшаһ силаһ һазырлајыр, гошун чәкир, пул төкүр, һијлә гурур, рүшвәт верир, часуслар ишә салыр, јүз фитнә-фәсад илә ганлар төкүр, нәһајәт бир өлкә алыр. Өзү дә елә бир өлкә ки, һеч бир заман әмин-аманлығы мүмкүн олмајачаг. Зүлм вә зоракылыг, горху вә дәһшәт үстүндә дајанан белә бир һакимијјәт һәмишә дағылмаг тәһлүкәсиндәдир. Мүәјјән бир тәбәддүлат, чидди ичтимаи бир һадисә баш верән кими падшаһын тахты тарач, гошуну вә өзү мәһв олур, гылынч, сүнкү күчүнә сахламыш олдуғу өлкәси дә әлдән кедир.

Падшаһын, һөкмдарын иши беләдир.

Сәнәтин султанлығы әзәмәт вә һәшәмәти исә, шаирин фикринчә, башгадыр. Фүзулинин сәнәт султанлығына диггәт едәк:

---

[1] Шаир һәмин адамларын ган илә бојаначагларыны тәсадүфи кәтирмир. Онлар үчүн характер боја анчаг ган рәнки ола биләр. Бундан сонра кәтирилән мисаллар Фүзули күллијјатынын Истанбул чапындандыр.

2 сиф. 140

Көр нә султанәм мәни-дәрвиш ким, фејзи-сүхән,
Ејләмиш, игбалими асари-нүсрәт мәзһәри.
Һәр сөзүм бир пәһләвандыр ким, булуб тә'јиди-һәгг
Әзм гылдыгда тутар тәсхир илә бәһрү бәри,
Ганда ким әзм етсә, мәрсуму мәвачиб истәмәз,
Гангы[1] мүлкү тутса, дәјмәз кимсәјә шуру шәри
Пајмал етмәз ону асиби-дөври-рузикар.
Ејләмәз тә'сир она дөврани-чәрхи-әнбәри.
Гылмасын дүнјада султанлар мәнә тәклифи-чуд,
Бәсдурур башымда товфиги-гәнаәт әфсәри[2]...

Әсл бәдии бөјүклүк, иззәт вә әзәмәт сәнәтдәдир. Шаирин һәр сөзү гәлбләр фәтһ едән бир пәһләвандыр. Елә бир пәһләван ки, һеч кәсә әзаб-әзијјәти дәјмәз. Нә верки, нә мәвачиб истәр. Сәнәт сөзүнүн һәјат вә гүввәтинә нә туфан, нә сел, нә рузикар тә'сир едир. Дүнја дурдугча бу гијмәтли сөзләр јашајачаг, јени әсрләри, јени чәмијјәтләри, јени инсанларын гәлбини фәтһ едәчәкдир.

Одур ки, шаир, һаглы олараг, өзүнүн бу мүгәддәс, јүксәк мөвгејини бүтүн султанларын, һөкмранларын мөвгејиндән үстүн тутур. Шаһларын, пашаларын вә һәр чүр мәнсәб саһибләринин «кәрәмини» рәдд едир. Онлары «әһли-фәна» адландырыр, јүксәк бир мәғрурлуг вә башы учалыгла дејир:

Һәр чәһәтдән фариғәм аләмдә, һаша ким ола—
Ризг үчүн әһли-бәга, әһли-фәнанын чакәри[3].

Зүлм үстүндә дајанан һакимијјәт адамларыны «әшрарә хадим вә сүфәһајә мүлазим» сајыр. Фүзули, сәнәткарлығы јүксәк, мүгәддәс ичтимаи бир хидмәт сајыр. Сәнәтин «көнүлләри фәтһ етмә» гүдрәти вә хүсусијјәтини әсас алыр. Ше'рин күтлә ичәрисиндә шөһрәтиндән, бәјәнилмәсиндән, халга тә'сир бағышламасындан, зөвгләри охшамасындан фәрәһләнир. Өзүнүн фәгир, јохсул вә мадди еһтијачда боғулан һәјатыны султанлыгдан үстүн тутур. Бүтүн мадди, мә'нәви әзабларә анчаг она көрә таб кәтириб синә кәрир ки, сәнәткардыр вә халг хадимидир. Һәгигәт чарчысы, үрәкләр нәғмәкарыдыр. О өз даһи сәнәти илә өјүндүјү, шаһлар, пашалар гаршысында әјилмәдији үчүн јухары тәбәгәләрин көзүндә һөрмәтә

[1] Һансы.
[2] Диван, сәһ. 217.
[3] Јенә орада.

лајиг дејилдир. Диванынын бир јериндә заманәсинә хитабла ачыгча дејир ки, мән дә чохлары кими һијләкәр вә мәсләксиз, намуссуз бир адам олсајдым, ишим рәвач тапар, күнүм хош кечәрди:

Мән һәм кәр олајдым әһли-тәзвир,
Етмәздин инајәтимдә тәгсир.
Чүн әһли-вүгару нәнкү арәм,
Чевриндә һәмишә хару зарәм[1]...

Бөјүк шаир өмрүнүн, һәјатынын әсл мә'на вә мәзмуну, мәһз сәнәтдә көрүр. Онун дүшүндүјү вә гајғысы анчаг сәнәт, ше'р аләмидир. Ше'рин инкишафыдыр.

Бир заман вар иди ки, онун вәтәниндә Низами кими даһи шаирләр јетишмишди. Ше'рин, шаирин гәдр-гијмәти вар иди. Лакин Фүзулинин заманәсиндә исә һөкумәт даирәләриндә, јухары тәбәгәләр ичәрисиндә анчаг јалтаглар, мәнфәәтпәрәстләр әзиз тутулурлар. Әсл ше'р вә сәнәт адамларына хор бахылыр. Бу факт һәссас бир гәлб саһиби олан бөјүк шаири кәдәрләндирмәјә билмәзди.

Бу кәдәр вә тәәссүф Фүзулини бәдбинлијә салмырды. Әксинә, онда бөјүк мәнлик һисси, сағлам вә јүксәк вәтәнпәрвәрлик, халга хидмәт арзусу аловланырды. О, ше'р аләминдә көрдүјү бу бошлуғу өдәмәк үчүн јарадычылыға, гәләмә сарылырды. Фүзули өз заманәсиндә сәнәтә олан лагејдлик илә Нәваи, Әбу Нәвас, Низами дөврүндә ше'рин тутдуғу мөвгеји мүгајисә едәрәк јазыр:

Ол бир нечә һәмдәми-мүвафиг
Јә'ни шүәрајн-рузи-сабиг,
Тәдрич илә кәлдиләр чәһанә,
Тә'зим илә олдулар рәванә.
Дөвран олары мүәззәм етди,
Һәр дөвр бирин мүкәррәм етди,
Һәр биринә һами олду бир шаһ,
Зөвги-сүхәниндән олду акаһ...
Шад етмиш иди Әбу Нәваси
Һарун хәлифәнин атаси,
Булмушду сәфаји-дил Низами,
Ширваншаһа дүшүб кирами,
Олмушду Нәваији-сүхәндан
Мәнзури-шәһәншәһи-Хорасан[2].

Ше'р аләминин бу мәшһур хадимләри өлүб кетдиләр. Онлардан сонра, Фүзулинин фикринчә, нәһәнк шаирләр

[1] Диван, сәһ. 436.
[2] Јенә орада, сәһ. 339.

јетишмәмишдир. Сөз көвһәринә нәзәр саланлар галмамышдыр. Фәсаһәт аләми унудулмушдур. Бу дујғу вә гајғы илә нараһат олан шаир, чәтин вәзифәни—сөз сәнәтини јүксәлтмәји өз өһдәсинә көтүрдү:

Та олмуја рәсми-ше'р мәфгуд,
Әбвабы-фүнуни-нәзм мәсдуд.
Лазим мәнә олду һифзи-ганун,
Зәбти-нәсәги-кәлами-мовзун,
Начар тутуб тәриги-намус,
Раһәтдән олуб, мүдам мә'јус,
Әһди сөзә истивар гылдым,
Әш'ар демәк шүар гылдым[1].

Фүзули, ше'рә, сәнәтә фитрәтән мәфтун иди. Она көрә дә һәр бир зәһмәтә, «тә'нәјә, нәфи-нифринә» дөзәрәк истираһәти өзүнә һарам едәрәк, бүтүн һәјатыны ше'рә сәрф етмишдир. Бу бөјүк вәзифәни ичра етмәјә башларкән ону да көзәлчә билирди ки, өз дирилијиндә ше'ри, халга хидмәти учундан әзаб-әзијјәтләрә, рәсми даирәләрин нифрәтинә сәбәб олачагдыр. Буну габагчадан көрүрдү:

Бир дөврдәјәм ки, нәзм олуб хар,
Әш'ар булуб кәсади-базар...
Мин риштәјә түрфә лә'л чәксәм,
Мин рөвзәјә назәнин күл әксәм,
Гылмаз она һеч ким нәзарә,
Дерләр күлә хар, лә'лә харә[2].

Шаир, мөһкәм вә динмәз ирадәсилә сарајлара һөкумәт адамларына гаршы дурур. Сарај адамлары исә әсл сәнәти боғур, сәнәткары сусдурурлар. Мәдһијјә, тә'рифнамә, гәсидә јазанлары бәјәнир, ирәли чәкирләр. «Күлә хар, лә'лә харә» дејирләр. Бу исә ше'рин һөрмәтдән салынмасы демәкдир. Анчаг Фүзули сағ олдугча буна јол вермәјәчәкдир. Әлач едәчәк, ше'рә рәвач верәчәкдир. Чүнки онун халга, һәгигәтә архаланан үмиди, галибијјәтә инамы гәти вә мөһкәмдир:

Дөвран истәр ки, хар ола нәзм,
Бииззәтү е'тибар ола нәзм,
Мән мүнтәзирәм верәм рәвачин
Бимар исә ејләјәм әлачин,
Ол нәфји-кәмали-һикмәт ејләр,
Бу ишдә вәли хәсарәт ејләр.
Тә'мири-хәрабә талибәм мән
Иншаллаһ ки, галибәм мән[3].

---

[1] Диван, сәһ. 240.
[2] Јенә орада, сәһ. 238.
[3] Јенә орада, сәһ. 239.

Дүшмән нә гәдәр «гәви», тале нә гәдәр «зәбун», фәләк нә гәдәр «бирәһм» олур-олсун, Фүзулинин горхусу јохдур, о, галибијјәт руһу илә сәнәтә сарылмышдыр, е'чазкар гәләм гүдрәтилә дә галиб кәлмишдир.

Фүзули өз дөврүнүн бүтүн елмләрини, Гәрб вә Шәрг мәдәнијјәтинин о заманкы наилијјәтләрини јахшы билдији кими сәнәт һаггында олан бүтүн елми вә әсаслы мүлаһизәләрини дә дәриндән өјрәнмишди. Бөјүк сәнәткар олдуғу үчүн сәнәтин маһијјәтини, јарадычылыг просесинин бүтүн чәһәтләрини әсасән дүзкүн анламышды. Тәәччүблү дејил ки, онун әсәрләриндә, јери кәлдикчә јарадычылыг мәсәләләринә даир бир сыра јени, мараглы фикирләрә раст кәлирик. Бу фикирләр һәтта бу күн дә тамам доғру олмагла әһәмијјәтини сахлајыр. Шаирин диванында бәдии әсәрин форма вә мәзмун вәһдәтинә аид мараглы фикир, тәсәввүрләрә раст кәлирик. Бунлар һәтта сон әср әдәбијјат вә сәнәт алимләринин бахышларына тамам ујғундур. Фүзули ше'рдә мәзмун вә мүндәричәнин һәлледичи олдуғуну, бәдии форманын мүндәричәјә табе олдуғуну тәсдиг едир. Онун фикринчә, сәнәткар сөз васитәсилә гәлбин дахили аләмини ачыр, о аләми бәдии шәкилдә ифадә едир. Мәзмун е'тибарилә бир шеј демәјән, варлығы, инсаны вә инсан һиссләринин сурәтини ифадә едә билмәјән әсәр, әсәр дејил. Әсәр, кечмиш, јашаимыш һәјаты јенидән чанландырыб охучунун тәсәввүрүндә јашадыр. Бөјүк шаир бурада сәнәткарын јаратмаг габилијјәтини, мәһарәтини, гәләм күчүнүн әһәмијјәтини көстәрир. Шаир кәрәк «әмваты сөз илә әһја» еләсин «өлүнү дирилтсин!»

Бу сөздә, ше'рин чанлы, габарыг, реал һәјат кими ашылајычы, инандырычылыг тәләби дә нәзәрә алынмышдыр. Бу тәләб сөнүк, чансыз ибарәләр јығыны олан гуру нәзми рәдд едир.

Бу да мараглыдыр ки, Фүзули һәмин фикирләрини өз шаһ әсәринин, өз истәдији кими јарада билдији, дөврүнүн ән јүксәк сәнәт әсәри олан «Лејли вә Мәчнун» поемасынын ахырында дејир.

Һәмин әсәрдә Фүзули, Лејли вә Мәчнун шәхсијјәтиндә гаршылыглы вә идеал мәһәббәтин өлмәз нүмунәсини јаратмышдыр. Онун јаратдыглары, јарадычыдан етдији тәләбләрин һамысына көзәл чаваб верир. Һәмин поеманын ахырында шаир һүнәринин, әмәјинин мә'на вә мөвгејини көстәрмәк истәјир. Бәдии бир үсул олараг шаир фәләк илә данышыр.

Фүзули илә «Кәрдуни-дөвран» арасындакы диалог чох мараглыдыр. Шаир, Лејлинин вә Мәчнунун башына кәлән бәлалар үчүн тәгсири фәләјин бојнуна јүкләјир. Ону «јахшы адамлара әзаб вермәкдә» төһмәтләндирир:

Дүн дидеји-тәр гылыб күһәрбар,
Кәрдунә дедим ки, еј чәфакар,
Һәркиз рәвишиндән олмадым шад,
Дами-гәмү меһнәтиндән азад.
Әһбабә нәгиз девр едирсән,
Әрбаби-кәмалә чөвр едирсән.
Мәчнун әкәр олса иди чаһил
Олмаздын итаәтиндә каһил...
Лејли кәр олајды бир һәјасыз,
Ја сән кими меһрсиз, вәфасыз,
Олмазды она һәмишә чөврин;
Камынча мүдам олурду деврин.
Мән һәм кәр олајдым әһли-тәзвир,
Етмәздин нанәтимдә тәгсир[1].

Буна гаршы «фәләк» дә шаири мүгәссир көрүр. Чүнки Лејлини дә, Мәчнуну да јарадан, онлары әзаблы јоллардан кечирән, мүсибәтләрә салан, башларында мин чүр бәла тәсвир едән шаирин өзүдүр. Фәләјин фикринчә, шаир бир әфсанә үчүн «онлары (Лејли вә Мәчнуну) бәһанә етмишдир» өлүләри нараһат етмишдир, одур ки, күнаһкар да Фүзулинин өзүдүр. Бир тәрәфдән реал, чанлы инсан, икинчи тәрәфдән хәјали мәфһум арасындакы бу мараглы, бәдии диалог белә давам едир:

Кәрдүн ешидиб мәним итабым,
Верди бу әда илә чавабым:
Кеј сурәти-һалдән хәбәрсиз!
Һәр һикмәтә бахмајан һүнәрсиз!
Мән әмрә мувафиг ејләрәм девр,
Һикмәтдә вәфадыр етдијим чөвр.
Әмма сәнин етдијин хәтадыр
Ким, пири-тәригәтин һәвадыр.
Шаирлијә ифтихар едибсән,
Кизби өзүнә шуар едибсән.
Мәчнун дедијини вичуди-камил,
Һәр данишә сәндән олду габил,
Диванә она сән ејләдин ад,
Сәндән она етди вүлмү бидад.
Лејли дедијин мәһи-тәмами,
Мән пәрдәдә сахладым кирами.
Рисвајн-хәлајиг ејләдин сән,
Мин тә'нәјә лајиг ејләдин сән.

---

[1] Диван, сәһ. 346.

Каһ Нофәлә гәдри гылдын интаг,
Каһ Ибни Сәламә зүлми илһаг.
Шәрм ет, бу нә һәрзәдир, нә мәһмәл,
Нә Ибни Сәламү, һанки Новфәл?
Шәрһ ејләмәк истәдин фәсанә—
Гылдын сөзә онлары бәһанә.
Чүрминә оланда хәлг мүлзәм
Сәндән сорулур бу ифтира һәм[1].

Шаир фәләјин хитаб вә тә'нәсинә гаршы, алданмамағы, ше'р «сәрмајәсини» асан сајмамағы, бу јолда мөһкәм олмағы шуар едир. Өз тәб'и илә белә дилләшир:

Еј тутији-бусітани-кәфтар,
Сәррафи-сухән; Фүзулији-зар.
Алданма әкәр сүпеһри-лаиб,
Тә'н илә сәнә дедисә казиб.
Әш'арә јаман дејиб усанма,
Сәрмајеји-нәзми сәһл санма!
Сөздүр күһәри-хәзанеји-дил,
Изһари-сифати-зәтә габил.
Чан сөздүр әкәр билирсә инсан.
Сөздүр ки, дејирләр өзкәдир чан
Биллаһ бу јамандыр ки, һала,
Әмваты сөз илә гылдын әһја![2]

Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәриндән кәтирдијимиз јухарыдакы бәдии диалог шаирин сөз сәнәтинә вә үмумән јарадычылыг просесинә бахышларыны мүәјјән етмәк үчүн чох мараглыдыр. Шаир бурада, фәләјин дили илә десә дә, шаир јарадычылығынын бир нечә мүһүм хүсусијјәтини сајыр.

Әввәла, көстәрир ки, сәнәтдә јарадычынын бәдии нијјәти, үјдурмасы, ичады чох мүһүм бир мәсәләдир. Сәнәткар бир «халиг» кими «әмватә чан вермәлидир». Кечмиш, јашанмыш һәјаты, һадисәләри, өлүб кетмиш инсанлары јенидән чанландырмағы, әјани олараг охучунун көзү өнүнә кәтирмәји бачармалыдыр. Сәнәткар јаратдығы характерләри, инсан сурәтләрини һәр чәһәтдән биткин, «камил, һәр данишә (билијә—**М. Ч.**) габил» етмәји билмәлидир. Мүәјјән бир фикир вә идејанын ифадәси үчүн, әслиндә һеч олмајан бир әһвалаты дүшүнмәји, ја олан әһвалаты истәнилән истигамәтдә, мәгсәдә ујғун олараг дәјишмәји, ораја јени шејләр әлавә етмәји, тамам јени инсан сурәтләри јаратмағы әсл сәнәткарлыг тәләб едир. Сәнәткарын јарадычы һүнәри, хәјал вә тәсәввүр даирәси

---

[1] Диван, сәһ. 347.
[2] Јенә орада.

бурада өзүнү көстәрмәлидир. Һадисәләр, һәјати фактлар сәнәткары өзүнә јох, сәнәткар бу һадисәләри өз бәдии нијјәт вә мәгсәдләринә табе етмәлидир.

Шаир, икинчи тәрәфдән көстәрир ки, әсл бөјүк сәнәткар, тарихи сүжетләрин чәрчивәсинә гысылыб галабилмәз. Бәдии хәјалыны көлкә кими һазыр тарихи, фактик әһвалатын әсири едә билмәз. Тарихи сүжет вә әһвалат сәнәткарын әлиндә һүнәр көстәрмәк үчүн бир васитә, бир «бәһанә» олмалыдыр. Јохса, оланларын тәсвири илә кифајәтләнмәк, һүнәр көстәрмәкдән чәкинмәкдир.

Фүзули тарихи сүжетләрә чох мараглы, сәрбәст мүнасибәт бәсләјир. Бөјүк шаир сәнәткарын сәрбәстлијини зәрури, мәгсәдәмүвафиг, һәр бир бәдии ичады ганунни, фајдалы сајыр.

«Алданма ки, шаир сөзү әлбәттә јаландыр»,—дејә Фүзули, шаирин бәдии ичад устасы олдуғуну дөнә-дөнә, тә'кидлә гејд едир. Фүзулијә көрә, һәјат, һадисә, факт өз-өзлүјүндә, сәнәткарсыз да вардыр. Лакин сәнәткарын бөјүклүјү, бу варлығы даһа јүксәк «фәсаһәт вә бәлағәт» ајнасында нечә екс етдирмәсиндән, һадисәләри шаиранә бир шәкилдә дујуб дүшүнмәсиндән асылыдыр. Бунун үчүн дә хәјал, фантазија, јаратмаг һүнәри сәнәт үчүн зәруридир. Һүнәрсиз ше'р, әдәбијјат, сәнәт јохдур вә ола билмәз. Белә һүнәрсиз, һисс-һәјәчансыз, варлыға бәдии, шаиранә, фәал мүнасибәтсиз јазылан «ше'рләр» техникадан нә гәдәр камил, дилдән нә гәдәр пәркар, стилчә нә гәдәр тәнтәнәли, дәбдәбәли олса да, ше'р, сәнәт сајылмаз, «наһәмвар әлфаз» сајыла биләр.

Үчүнчү тәрәфдән, шаирин сәнәтә вердији тәләбин формаја, сөз, ифадә, стил шәртләриндән чох мәзмуна, әсәрин ашыламаг истәдији күчлү һисс вә фикирләрә аид олдуғу да мүәјјәндир. Бөјүк шаир әсәрдән мәһз тә'сир гүввәси, динләјичи вә ја охучуну алыб апармаг, фәтһ етмәк гүдрәти тәләб едир. Белә бир тә'сир гүдрәти үчүн сәнәткарын һәм билик мә'луматы, һәм дә фитри исте'дады шәртдир. Билик өз-өзлүјүндә бәдии јарадычылыг үчүн кифајәт олмадығы кими, исте'дад да биликсиз, һәјати тәчрүбәсиз вә зәһмәтсиз бәһрә вермәз.

ГӘЗӘЛЛӘР ҺАГГЫНДА

Азәрбајчан әдәбијјатында лириканын, доғма ана дилиндә јаранмыш әсл лирик ше'рин бөјүк баниси вә өлмәз даһиси Мәһәммәд Фүзулидир. Доғрудур, онун башга әсәрләри дә вардыр, лакин Фүзулинин даһијанә сәнәт әсәри олан «Лејли вә Мәчнун»унда вә гәзәлләриндә шаирин дүһасы даһа парлаг сурәтдә көрүнүр. Бу, белә дә олмалыдыр, чүнки Фүзули һәр шејдән әввәл гәлб шаиридир. Өзү дә дәфәләрлә гејд едир ки, мәндән тә'риф, тәнгид ше'ри истәмәјин, мәһәббәт ше'ри истәјин:

Мәндән, Фүзули, истәмә әш'ари-мәдһү зәмм,
Мән ашигәм, һәмишә сөзүм ашиганәдир[1].

О, ше'рә һәр шејдән әввәл, һәјатынын мәһсулу, «гәлб хәзинәсинин кәвһәри» кими бахыр. Она көрәдир ки, сөз илә, бәдии сөз васитәсилә, «бәшәр затынын сифәтләрини», хүсусијјәтләрини вә һәр бир мә'наны ифадә вә изһар етмәк мүмкүн олур:

Сөздүр күһәри хәзанеји-дил,
Изһари-сифати-затә габил[2].

Шаир бүтүн әсәрләрини бу гәнаәтлә јазмышдыр. Онун гәзәлләри нәинки тәкчә Азәрбајчан, һәтта бүтүн Шәргдә лирик әдәбијјатын ән јахшы нүмунәләриндәндир.

Гәзәл жанры гәдим жанрдыр. О, бизим әдәбијјата әрәбләр вә фарслар васитәсилә кечмишдир.

Әрәбләрдә Әбу Нәвас, фарсларда Хачә Һафиз, өзбәкләрдә Әлишир Нәваи кими мәшһур вә бөјүк гәзәл устады олан шаирләр јетишмишдир. Фүзули өз гәзәлләриндә бүтүн кечмиш әдәби ирсин наилијјәт вә зәнкинликләрини

[1] Диван, сәһ. 141.
[2] Јенә орада, сәһ. 347.

инкишаф етдирмиш вә өз дүһасы илә Азәрбајчанда лирик ше'р сәнәтинин ән јүксәк нүмунәләрини јаратмышдыр. Фүзулинин лирикасы, һәр шејдән әввәл севки, **мәһәббәт** лирикасы, **ашиганә** лирикадыр. Фүзулинин дүшүндүјү мә'нада исә әсл инсани һисс олан мәһәббәтин мә'насы, мәзмуну чох зәнкин вә кенишдир. Бу мәһәббәт јалныз ашиг-мә'шуг мәһәббәти, јалныз гыз вә оғлан арасында олан ади, фәрди, чинси севки дејилдир. Белә мәһдуд бир севкинин тә'сир даирәси дә Фүзули ше'ринин чаһаншумуллуғу кими олмазды. Фүзулинин дүшүндүјү вә ифадә етдији мә'нада ешг вә мәһәббәт чох јүксәк инсани һиссләри әһатә едир. Биз бурада, Фүзулинин гәзәлләриндә, ја «Лејли вә Мәчнун» поемасында гәлбин, бәшәр мә'нәвијјатынын әһвали-руһијјәсинин ән зәриф, ән инчә вә ән јүксәк әлван һәјатыны көрүрүк. Бу лириканы јалныз гәлб илә, јалныз бир субјектин өз аләми илә изаһ етмәк мүмкүн олмаз вә дүз дә олмаз. Чүнки бу лирика, објектив һәјат һадисәләринин, ичтимаи һәјатын шаир гәлбиндә ојатдығы һисс, һәјәчан вә тә'сирләрдән башга бир шеј дејилдир. Фүзулинин илһам мәнбәји, онун зәнкин мә'нәви һәјаты, дөврүнүн ичтимаи мүнасибәтләринә бахышы вә әлагәсидир.

Фүзули о шаирләрдәндир ки, ән кичик һадисәјә, ади инсана әһәмијјәтсиз көрүнән вә ја һеч көрүнмәјән бир тә'сирә гығылчым, һәтта илдырым илә чаваб верәр.

Онун лирик әсәрләри, гәзәлләри, јалныз ашиганә әсәрләр дејилдир. Бу әсәрләр мөвзу вә мәзмун е'тибарилә мүхтәлифдир. Бурада әсас јер тутан ашиганә гәзәлләрлә јанашы, һәјат, варлыг һаггында, сырф **фәлсәфи** фикирләр ифадә едән гәзәлләрә, објектив һәјат һадисәләринә һәср едилән тәсвири характерли гәзәлләрә, дөврүн характерини верән үмуми **шикајәт** руһлу гәзәлләрә, сатирик мәзмун дашыјан әсәрләрә дә раст кәлирик.

Ашиганә гәзәлләр Фүзули лирикасынын чаныдыр. Бурада ешг мәфһуму әтрафында инсанын, демәк олар ки, бүтүн дујғу вә габилијјәтләри тәрәннүм едилмишдир. Мәһәббәт, исте'дад, гүрур, мәнлији јүксәк тутмаг, ирадә, вәфа, көзәллијә пәрәстиш кими инсани һиссләр, јүксәк зөвг бу гәзәлләрдә, истәр ашигин, истәр мә'шугәнин симасында көзәл тәсвир, тәрәннүм едилмишдир.

Бу гәзәлләрдә каһ ашигин дәрин мәһәббәти, каһ бу мәһәббәтә, ешгә гаршы мә'шугәнин е'тинасызлығы, каһ да ашигин чәкдији чәфа, етдији шикајәтләр верилир, мә'шугәнин чазибәли, мәфтунедичи һүсну-чәмалы тәсвир олунур.

Фүзулинин ајры-ајры гәзәлләринин тәһлилинә кечмәдән, шаирин ше'рләриндә тәсвир етдији ешг мәфһумунун, мәһәббәтин характери һаггында бир нечә сөз демәк лазымдыр.

Бу ешгин маһијјәти нәдән ибарәтдир?

Бу ешг реал, инсани ешгдир, јохса, бә'зиләринин дүшүндүјү кими мистик тәсәввүфи ешгдир?

Мә'лумдур ки, шәргдә, классик әдәбијјат, хүсусән, Фүзули һаггында индијә гәдәр јазан алимләр арасында бу мәһәббәтин характери мүбаһисәли мәсәләләрдәндир. Һәтта бир чохлары бурада мүбаһисәнин јерсиз олдуғуну, Фүзули ешгинин мәһз «илаһи ешг» олдуғуну иддиа едирләр.

Әдәбијјатшүнаслар ичәрисиндә мө'тәбәр сајылан Көпрүлүзадә М. Ф. бу барәдә белә јазыр:

«Гәзәлләрдә (Фүзулинин—**М. Ч.**) вә «Лејли Мәчнун»ун'да тәгдис вә тәрәннүм етдији «ешг» һеч бир заман тамамилә «Ладини-рчофане» бир маһијјәт әрз едәмәјор: гүввәтлә иддиа олуна биләр ки, Фүзули әсәрләриндә мадди үнсүрләрдән мүрәккәб бир үзвијјәтин чисмани еһтирасларыны, атәшин рә'шәләрлә сарсылан бир мәчмуеји е'сабын әтә вә кәмијә сусамыш чошғун һәмләләрини дејил. «Лејла»сыны кәнди вичданында булан... илаһи бир ешги, «ешги-мүтләги», «ешги-әфлатуниј» тәрәннүм етмишдир... Әксинә суфи шаирләрин јаван вә мүз'әч дүстурлар һалына согдуглары бу «ешги-мүтләг» тәләггиси, онда бир «мәфһуми-зеһни» һалындан гуртулараг чанлы вә јүксәк бир шәкил алды»[1].

Көпрүлүзадәнин сон иддиасы шүбһәсиз јанлышдыр. Чүнки һәр «әтә вә кәмијә сусамајан» ешги, мистик—илаһи ешг адландырмаға һеч бир әсас јохдур.

Фүзули ше'риндә тәмиз, сәмими, вәфалы вә вичданлы бир инсанын изтираблары, һәссас бир гәлбин чырпынтылары әкс олунмушдур. Бу ешги ифадә үчүн шаирин истифадә етдији сурәтләр, бәдии васитәләр тамам реал, мадди һәјат һадисәләридир. Тәбиәт, тарих, инсан, гәлб, инсанын мә'нәви һәјаты, шаирин лирикасыны ифадә үчүн әсас васитә вә мәнбәдир. Фүзулинин мәфтун олдуғу көзәл, һәгиги, реал, чанлы инсандыр. Шаирин мәһәббәти, мәфтунлуғу да чанлы бир инсанын вурғунлуғудур. Ла-

[1] **«Азәри әдәбијјатына аид тәдгигләр», Бакы, Азәрнәшр, 1926**, сәһ. 29.

жин шаирин һисс вә һәјәчанлары о гәдәр дәрин вә инчәдир ки, онун гәлбә вагифлији о гәдәр һејрәтләндиричидир ки, инсан охудугда башга вә јүксәк бир аләмә чыхдығыны күман едир. Фүзули ешгини реал зәмининдән ајырараг сырф «илаһи» адландыранлары чашдыран, јанылдан да бу чәһәтдир.

Илаһи бир ешгин ифадәсини өзүнә мәгсәд сечән бир шаирин истифадә етдији сурәт вә епитетләри дә «илаһи» мистик олмалы иди. Һалбуки дин еһкамы, мистик һәдисләр, аллаһын вәсфинә анд мин бир әфсанә онун ашиганә гәзәлләринин бириндә дә јохдур. Әксинә, бу гәзәлләрдә динин, шәриәтин гадаған етдији, меј, ишрәт һәјаты, мусиги вә с. мәфһумлар чох тәкрар олунур, һәм дә мүсбәт мә'нада тәкрар олунур. Дејә биләрләр ки, «бу бир рәмздир» Фүзули өз суфијана фикирләрини ифадә үчүн, «ешги-мүтләги» тәрәннүм үчүн белә етмишдир. Һалбуки әксинә, «ешги-мүтләг» мәфһуму өзү бир рәмздир. Бу да реал мә'нәви аләмин ифадәси үчүн олан бир рәмздир. Белә бир рәмзә дини еһкамын һөкм сүрдүјү дөврдә Фүзули кими аловлу бир «ашигин» еһтијачы вар иди.

Мәсәлә беләдир: Фүзулинин ешги әсасән реал, мадди, инсани, һәгиги ешгдир. Бурадакы ашиг дә, мә'шугә дә «фәләкләр, мәләкләр» аләминдән кәлмә јох, ичтимаи мүнасибәтләр мәһсулу, чанлы инсандыр. Онларын јүксәк мә'нәви аләми һәјати олдуғу кими, ади, тәбии мәишәт һәјатлары да вардыр.

Шаирин Лејлиси дә, Мәчнуну да әмәлли-башлы инсандырлар. Онларын гаршылыглы мүнасибәтиндәки гәрибәлијин вә гејри-адилијин изаһыны һеч бир «илаһи» пәрдәдә јох, онларын дүшдүјү мүһитдә, әсәрләриндә арамаг лазымдыр. Анчаг бу ешги адиләшдирмәк, садәләшдирмәк дә дүзкүн олмаз. Бу ешг—аддымбашы раст кәлдијимиз, јалныз чинси еһтираслар тәзаһүрү кими мејдана чыхан ешг дә дејилдир. Фүзули ешгинин мәзмуну дәрин вә даирәси дә кенишдир.

Фүзулинин ешги, әсирлик билмәјән, дин еһкамы вә адәтләр чәрчивәсинә сығмајан, анчаг јүксәк мә'нәвијјатлы бир инсанын дахили еһтијач вә мә'нәви тәләбләриндән доған одлу, азад, ганадлы бир ешгдир.

Фүзулинин көзәл, мә'шугә симасында ешги-мүтләги, јә'ни аллаһы тәсвир етдијини иддиа едәнләр һеч олмаса шаирин бу ашағыдакы гәзәлини диггәтлә охусунлар. Тәсвир васитәләри е'тибарилә башгаларындан аз сечилән бу гәзәлдә шаир, мә'шугәнин һамам сәфәрини, јујунмасыны тәсвир едир:

Гылды ол сәрв сәһәр наз илә һәммамә хүрам,
Шәм'и рүхсары илә олду мүнәввәр һәммам,
Көрүнүрдү бәдәни чаки-кирибаныңдан,
Чамәдән чыхды, јени ајыны көстәрди тамам.
Нилкун футәјә сарды бәдәни-үрјаныны,
Сан бәнәфшә ичинә дүшдү мүгәшшәр бадам.
Олду пабуси-шәрифилә мүшәррәф ләби-һовз,
Булду дидари-ләтифилә зија дидеји-чам.
Сандылар ким сатылыр данеји-дүрри-Әрәги,
Вурду әл кисәјә чохлар гылыб әндишеји-хам.
Какилин шанә ачыб гылды һаваји-мишкин,
Тиг мујин дағыдыб етди јери әнбәр фам.
Тас әлин өпдү, һәсәд гылды гара бағрымы су,
Етди су чисминә, рәшк алды тәнимдән арам,
Чыхды һәммамдән ол пәрдеји-чешмим сарыныб,
Тутду асајиш илә кушеји-чешмимдә мәгам.
Мәрдүми-чешмим ајағинә рәван су төкдү
Ки, кәрәк су төкүлә сәрвин ајағинә мүдам.
Мүзд һәммамә, Фүзули, верирәм чан нәгдин,
Гылмасын сәрфи-зәр ол сәрв-гәдү сим әндам[1].

Бурада ики мә'налы һеч бир ифадә, «мистик» дејилән һеч бир мисра олмадығына, кәрәк ки, һеч кәс шүбһә етмәз. Бу гәзәлин вә тәсвирин ади вә «мадди» олмадығына һәтта һеч бир ишарә дә јохдур.

Фүзулидәки ешг, мәһәббәт мәфһумунун реаллығы, һәјатилијинә гаршы чыханлар, шаирин әсәрләриндән һеч бир тутарлы сүбут тапмырлар вә тапа да билмәзләр. Анчаг суфиләрин бә'зи јерләрдә «јар, меј, вәсл, һүсн...» кими мәфһумлары илаһи мә'нада ишләтдикләринә әсасланараг Фүзулини дә механики сурәтдә бу тәригәтин јолчусу адландырмаг истәјирләр.

Профессор Һ. Араслы бу иддиаларын гејри-елми вә пуч олдуғуна даир кифајәт гәдәр дәлилләр кәтирмишдир[2].

Лакин биз бир чәһәти мөһкәм гејд етмәлијик: о да, Фүзулинин фанатизмә гаршы мүбаризәсидир.

Фүзули нечә јүз ил бундан габаг ислам еһкамынын енинә-узунуна һөкм сүрдүјү бир мүһитдә јашамыш, өз сәнәти, илһамы, өз бөјүк инсан тәбиәти илә бир сыра ислам еһкамына гаршы чыхмаға мәчбур олмушдур.

Мә'лумдур ки, ислам дини «дүнјәви» ше'ри рәдд едир. Фүзули исә бу ше'рин даһисидир. О, сәнәт үчүн јарадылмышдыр. Сәнәтсиз һәјаты Фүзули бош вә мә'насыз өлүм сајыр. О, һәјаты анчаг јемәк-ичмәкдән, кор вә ач

[1] Диван, сәһ. 177.
[2] Һ. **Араслы**, «Фүзули», Бакы, Азәрнәшр, 1939, сәһ. 20—26.

нәфсин иштаһасындан, һејвани һиссләрдән ибарәт оланлара нифрәт едир, лә'нәт охујур:

Нечә бир нәфәс тәмәннасилә
Јемәкү ичмәк ола дилхаһын.
Мә'бәдин мәтбәх ола шаму сәһәр
Мистираһ ола зијарәткаһын.
Бунун үчүнмү олубсан, мәхлуг,
Бумудур әмри сәнә аллаһын[1].

Фүзули, бир сәнәткар, бөјүк бир шаир олараг објектив сурәтдә дини еһкамлара гаршы чүр'әтлә мүбаризә апармалы иди вә апармышдыр. Буна исә о заман имкан јох иди. Буна көрә дә Фүзули ше'риндә дүнја, әсл һәјат мотивләри, «мадди ешг» мотивләри, мүәјјән рәмз, истәристәмәз мүәјјән символ рәнкинә бојанмалы иди.

Јалныз Фүзули дејил, Шәргин минбәр еһкамилә заһидләр илә мүбаризә апаран бөјүк шаирләринин чоху бу зәрурәти һисс етмишди (хачә Һафиз, Нәваи вә с.), һәтта буну, сајыг охучулар, ше'р тәрәфдарлары да һисс етмишдиләр. Фүзулинин көзәл ешги ше'рләрини фанатикләрин һүчумундан горумаг үчүн, бу ше'рләри кениш күтләләрә чатдырмаг имканы јаратмаг үчүн, тәсәввүф үсул вә рәмзләриндән фајдаланмышлар. «Бу јар, о јардан дејил», «бу ешг о ешгдән дејил»,—дејә Фүзули гәзәлләрини уча сәслә тәблиғ етмиш, охумаға башламышлар.

Халг исә бу әсәрләри әсл мә'насында вә әсасән чох доғру анламышдыр. Нечә јүз ил охуна-охуна кәлән, һәлә бир чох јүз илләр дә бундан сонра охуначаг олан бу даһијанә әсәрләрин гүввәси мәһз бурада, әсл инсани ешг вә мәһәббәтин тәбии, зәрури мејлләрин, зәнкин мә'нәви аләмин әкс олунмасындадыр.

Азәрбајчан дили анлашылан елә бир өлкә јохдур ки, орада Фүзули гәзәлләри бу саат да севилмәсин, охунмасын, бу саат да динләнмәсин. Һәтта савадсыз кәндлиләр, бичин бичиб јоруланда әлини гулағына гојуб һәсрәтлә «шәбү һичран» охујур, үрәкләринә сәрин су сәпилмиш кими јорғунлуғу унудурлар.

Јүзилликләр әрзиндә—«илаһи ешг»ләр, «ешг-мүтләг»ләр уғрунда гәләм вә гылынч илә мүбаризә едән бир сыра һакимләр, бир сыра газиләр, моллалар, мүчтәһидләр кәлиб кетмишләр. Онларын чидд-чәһдиндән, тәблиғатындан јалныз онлара гаршы үмуми нифрәт, лә'нәт галмышдыр. Лакин Фүзули ше'ринин мусиги гәдәр ширин, һәгигәт гәдәр күчлү тә'сири јенә әввәлки кими гүдрәтли вә өлмәздир.

[1] Диван, сәһ. 214.

Фүзули ешгинин «гејри-ади»лији анчаг бир мә'нада дүздүр. Бу ешг, ади инсанын дејил, чох јүксәк, дахили аләми е'тибарилә чох зәнкин бир симанын, надир бир шәхсијјәтин ешгидир. Одур ки, һәр адам бу гәлбин «сирләринә» вагиф ола билмәз:

Еј Фүзули, заһид әр дә'вaји-әгл ејләр нә суд,
Нәфји-зовги-ешгдир чәһлинә ејни-е'тирафı[1].

Фүзули лирикасында јүксәк бир шәхсијјәтин дәрин бир мәһәббәтдә санки «әридијини» көрүрүк. Бу мәһәббәт, һәјатын өзүдүр. Бу мәһәббәт дујан, дүшүнән, һәссас, мүдрик бир инсанын һәјата мүнасибәти, әлагәсидир. Онун һәјатынын мә'насы, мәзмунудур:

Чан чыхар тәндән көнүл, зикри-ләби-јар ејләкәч,
Тән булур чан јениндән ол ләфзи тәкрар ејләкәч.
Гылма еј әфган көзүн бидар мәсти-хаб икән,
Олмуја бир фитнә пејда ола бидар ејләкәч.
Варими фикри-дәһанилә јох етдим ким, гәза
Бөјлә әмр етмиш мана, јохдан мәни вар ејләкәч.
Налеји-зарим, Фүзули хош кәлир ол күлрүхә,
Ачылыр күл көнлү бүлбүл налеји-зар ејләкәч[2].

Јахуд:

Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көркәч
Нитгим тутулур рөнчеји-хәнданыны көркәч[3].

Бурада шаир, јахуд ашиг һәјатынын тамамилә көзәлә бағландығыны көрүрүк. Көзәл, шаир (ашиг) үчүн, гәлби јүксәк дујғуларла долу бир шәхсијјәт үчүн, бир објектдир. Бу көзәл, һәјатдыр. Тәмиз вә мәс'ум инсандыр. Бу, Фүзулинин арзуладығы, һәсрәтиндә «шам кими јаныб әридији» һәјатдыр. Бәшәрин һәгиги көзәлликләри илә зәнкин һәјатдыр.

Тәсадүфи дејилдир ки, Фүзули бу ешгин һәсрәт, һичраны илә гәмләнмәсинә, мүсибәтә дүшмәсинә бахмајараг, өз бөјүклүјүнү, өз әзәмәтини, өз гүруруну сахлајыр. О, гәм-гүссә аләминдә белә өз мағрур башыны әјмир.

[1] Диван, сәһ. 162.
[2] Јенә орада сәһ. 134.
[3] Јенә орада.

Пахылларын, сәнәт вә һәјат дүшмәнләринин етдији чәфајә гаршы, шаир өзүнүн «зәвал билмәјән әзәли сәадәти» илә фәхр едир. Өзүнүн гәм карванынын башчысы, мөһнәт сәһрасынын јолчусу, шаһлардан зәнкин олан бир фәгир адландырыр:

Мәнәм ки гафиләсалари-карвани-гәмәм
Мүсафири-рәһи-сәһраји-мөһнәтү әләмәм...[1].

М. Горки, Пушкин һаггында данышаркән дејир: «О вахт парлаг азадлыг шәфәгинин вәтәндә доғачағыны көзләјән тәкчә Пушкин дејилди. Лакин тәк Пушкин бу азадлығын доғулмасы үчүн өзүндән әввәл һеч кәсин кечирмәдији бир кәдәр кечирир вә ону (азадлығы) чошғунлугла көзләјирди... Онун талеји, тарихин ирадәсилә: хырда, алчаг вә шәхси мәнфәәтләрини күдән адамларын арасында јашамаға мәчбур олан бөјүк адамларын талејинин ејнидир».

Бу сөзләри Фүзули һаггында да демәк олар. Фүзули дә дүшдүјү гәм-гүссә ичиндә, чәкмәли олдуғу мә'нәви әзабларла бәрабәр, бөјүк кәләчәјә олан үмид вә е'тимадыны сахлајырды. О, өзүнү «әһли-бәга» сајыр; сәнәтә, ше'рә һүчум едән адамлары, јалтаглыг вә мәдһијјәчилик јолуна чағыран шаһлары, пашалары «әһли-фәна» адландырырды. Фүзулидәки әзәмәтли гүрур һисси, шаирин мәһәббәтинин, сәмимијјәтинин дәринлијиндән, ләјагәтинин јүксәклијиндәндир. О, ешг јолунда өзүнү, Мәчнун, Вамиг, Фәрһад илә мүгајисә едир Өзүнү онларын тәмиз вә әбәди инсани һиссләринин вариси адландырыр:

Мәчнун ода јанды ше'лејн-аһилә пак,
Вамиг суја батды ешгдән олду һәлак,
Фәрһад һәвәс илә јелә верди өмрүн,
Хак олдулар онлар мәнәм имди ол хак[2].

Бөјүк шаирин тәгдис вә тәрәннүм етдији ешгин јалныз фәрди, јалныз чинси еһтирас мүнасибәтләрдән доған ади бир ешг олмадығыны, инсани мәһәббәт вә јүксәк һиссләр тәчәссүм етдирән бир мәһәббәт олдуғуну кәтирдијимиз бу парчанын өзүндән дә сечмәк чәтин дејилдир. Шаир бүтүн каинаты ешгдән, мәһәббәтдән јоғрулмуш бир варлыг сајыр.

Мә'лумдур ки, гәдим јунан материалист философларына әсасланан әрәб философларынын рә'јинчә, каинат, варлыг дөрд үнсүрдән—су, од, һава вә торпағын бирләшмәсиндән ибарәтдир[1]. Фүзули, тарихдә мәшһур олан ашигләри хатырлајараг јаздығы јухарыдакы рүбаисини бу фәлсәфи формула әсасында гурмушдур. «Мәчнун ода јанды, Вамиг суја батды, Фәрһад јел олду, бунларын һамысы торпаг олду ки һәмин торпаг Фүзулинин өзүдүр. Шаир дөрд үнсүрүн һәр бирисини бир ашигә, бүтүн каинаты исә һәгиги, тәмиз ешгә әсасландырыр.

Фүзулидәки јүксәк гүрур өз гадир сәнәти илә «кишвәрләр фәтһ етмиш» бөјүк бир сәнәткарын гүруру иди.

Фүзулинин ше'р гүдрәти елә бир надир исте'дадын парлаг тәчәссүмүдүр ки, бунун гаршысында сәлтәнәт саһибләри баш әјмәлидир.

Бә'зән Фүзулинин бәдбинлијиндән данышырлар. Бу данышыглар, анчаг Фүзулини анламајанлар, јахуд да шаирин сәнәтини гәсдән тәһрифә чалышан бәдхаһлар арасында е'тибарлы сајыла биләр. Фүзулидә кәдәр, һәм дә чаһани бир кәдәр олмушдур. Заманын зүлмүнү көрән һәссас бир гәлб саһибинин, инсанларын ағыр вәзијјәтинә јанан һуманист бир инсанын ағыр кәдәри олмушдур. Лакин бу кәдәр шаири бәдбинлијә апара билмәмишдир. Фүзули гәләм гүдрәтилә дүшмәнләринә гаршы мүбаризә апармышдыр. Бәдбин адам һәјатдан әл үзәр. Бәдбин шаир өзүнү бир һеч сајар, сүкут, кәнар кушә вә өлүм арзулар. Фүзулидә, әксинә, јухарыда дедијимиз кими, һәјат ешги, јаратмаг һәвәси, сәнәт гүруру түкәнмәздир.

Тәнгир, сыхынтылар ичәрисиндә јашајан бу бөјүк шаирин илһам көјләри һәмишә ачыг, тәби исә һәмишә гартал кими ганад чалмагда, сәнәт фәзасынын дәринликләрини фәтһ етмәкдә иди.

Доғрудур, онун гапысыны «бади-сәбадан» башга ачан јох иди. Доғрудур, сәнәт јолунда онун «бәладан гејри һасили» јох иди. Онун «досту бипәрва, дәрди чох, һәмдәрди јох, дүшмәни гәви, талеји зәбун» иди. Лакин о, бунларын һамысына бөјүк бир әзм, мәтанәтлә дөзүрдү. О, сәнәтин, ше'рин әбәдијјәтинә дәриндән инанырды. О, билирди ки, ше'риндә чарпан халг үрәји, тәрәннүм олунан халг руһу, мә'нәвијјат дүнјасы һәмишә јашајачагдыр вә бу мә'нәви аләм дурдугча Фүзули кими сәнәткарлар халгын дилинин әзбәри, халгын севкилиси вә әзизи олачагдыр.

---

[1] Диван, сәһ. 205.
[2] Јенә орада, сәһ. 224.

[1] Әнасири—әрәбчә аб, атәш, хак, бад.

Буна көрә дә Фүзули бәдбинликдән узаг иди. Әксинә, о заманкы ичтимаи мүһитдә јүксәк инсани һиссләрин, сәдагәтин, азад севки вә мәһәббәтин тә'гиб едилдијини сәдагәтин, азад севки вә мәһәббәтин тә'гиб едилдијини реал һәјатда көрә билмәдији бир сыра јүксәк арзу вә дујғулары ше'р аләминдә јаратмыш вә бундан бөјүк зөвг алмышдыр:

Көр нә султанәм мәни-дәрвиш ким фејзи-сүхән
Ејләмиш игбалими асари-нүсрәт мәзһәри.
Һәр сөзүм бир пәһләвандыр ким булуб тә'јиди-һәгг,
Әзм гылдыгда дутар тәсхир илә бәһрү бәрри...

Мәшһур Франсыз алими Руссо «Ичтимаи мүгавилә» адлы бөјүк әсәрини јазанда, чәмијјәт гурулушунда јени вә мүхтәлиф ислаһат тәклиф едәндә бә'зиләри е'тираз едәрәк сорушурду:

«Сизә нә дәхли вар? Сиз крал дејилсиниз, һөкумәт башчысы дејилсиниз, чәмијјәт гурулушунда нә ишиниз галыб...».

Руссо јазыларынын бириндә бу е'тиразлара тәхминән белә чаваб верир: «Мән мәһз крал олмадығым үчүн, һөкумәт адамы олмадығым үчүн бунлары јазырам. Һөкумәт адамы олсајдым, јазмаздым, һәјата кечирәрдим».

Фүзули дә өз јүксәк арзу вә истәкләринин һәјата кечирилмәдијини вә бунун елә чиркин бир мүһитдә мүмкүн олмадығыны көрүб, гәлбини кәләчәјә, инсан фикир вә һиссләринин, јүксәк сәнәтин әсл варисләринә бағлајараг парлаг бир үмидлә јазыр, јарадыр вә сөз васитәсилә јаратдығы тәмиз вә пак еشг аләминдән мә'нәви ләззәт алырды. Онун бәдбинлијә, руһ дүшкүнлүјүнә јад, фәал, мәғрур әһвали-руһијјәси дә бунунла гәнаәтләнирди.

Фүзули лирикасынын садәчә мәнтиги дил илә шәрһи чох чәтиндир. Бу лирика сарсыдычы тә'сири илә инсаны валеһ едән, ону һәр шејдән ајыран мусигијә бәнзәјир. Белә бир мусигидән тә'сирләнән адам өз һәјәчаныны, һиссијјатыны башгасына верә билмәз. Буна сөз, ифадә тапмагда чәтинлик чәкәр. Фүзули гәзәлләринин шәрһи дә ејни дәрәчәдә чәтиндир. Чүнки бу әсәрләр адамы од кими алыр. Сојуг мүһакимә вәзијјәтиндән ајырараг шаирин чошғун ше'р аләминә апарыр. Адама елә кәлир ки, бу ше'рләр тәһлил үчүн, изаһ үчүн јазылмамыш, охумаг, ләззәт алмаг, зәнкин мә'налар дујмаг, јүксәлтмәк үчүн, көнүлләри фәтһ етмәк үчүн јарадылмышдыр. Бөјүк мүнәггид Добролјубов Туркеневин «Әрәфә» әсәрини тәһлил едәрәк јазырды:

«...Елена илә Инсаровун јахынлашмасы тарихини вә онларын севкисини сөјләмәлими?... Буну һеч сөјләмәк олмаз. Биз сојуг вә бәрк әлимизлә бу зәиф поетик хилгәтә тохунмагдан горхуруг. Горхуруг ки, гуру вә һиссиз нағылымызла һәтта охучуда Туркенев поезијасы тә'сири илә ојанан дујғуну күтләшдирәк. Тәмиз, идеал гадын севкисинин тәрәннүмчүсү олан Туркенев долу вә бакир гәлбин дәринликләринә елә диггәт јетирир ки, ону илһамла елә мүкәммәл әһатә едир, елә һәрарәтли севки илә тәсвир едир ки, онун һекајәсиндә биз һәр шеји һисс едирик. Гыз синәсинин ениб-галхмасыны, гызын сакит нәфәсини, мүлајим бахышыны, һәјәчана кәлмиш гәлбин һәр вурғусуну һисс едирик. Өз гәлбимиз һәззән әријир, сөнүр, хош көз јашлары дәнә-дәнә јанагларымыза төкүлүр. Синәмиздән елә бир һисс галхыр ки, елә бил биз... гүрбәт јердән өз ана јурдумуза гајыдырыг...»[1].

Фүзули сәнәти дә беләдир. Ејни сөзләри онун һаггында да демәк олар. Шаирин лирик әсәрләри дә охучуну, дујан һәр бир инсаны, вәтәнә—бәшәр гәлбинин мүгәддәс вәтәни олан мәһәббәт, сәдагәт, вәфа, сафлыг, достлуг, илгар, е'тибар аләминә гајтарыр.

Мәһәббәт Фүзулинин гәзәлләриндә ән јүксәк бир һисс кими тәрәннүм олунур. Өзү дә елә бир мәһәббәт ки, инсан һәјатынын мә'на вә мәзмунуну тәшкил едир. Елә бир мәһәббәт ки, гаршысындакы бүтүн манеәләри јыхыб дағытмаға гадирдир. Елә бир мәһәббәт ки, мәғлубијјәт, мәһрумлуг чағларында да әзәмәтини, гүдрәтини, гүрурунү сахлајыр.

Фүзулинин фәлсәфи гәзәлләри дә вардыр. Бу гәзәлләр јалныз шаирин ичтимаи гәнаәтини, һәјата бахышыны, дүнјакөрүшүнү вермәклә галмыр. Бу гәзәлләрин өзүндә дә шаирин чәкдији әзаблар, ичтимаи ағрылар бариз бир шәкилдә әкс олунур. Бурада шаир гүввәтли бир үмумиләшдирмә бачарығы илә дөврүн бүтүн чиркин вә ағыр ганун-гајдаларыны, чәмијјәт гурулушунун халга гаршы, дүшүнән башлара вә дујан гәлбләрә гаршы дурдуғуну көстәрмишдир. Мисал үчүн:

Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун[2].

мисрасы илә башлајан, чох дәрин бир ичтимаи мәзмуна малик олан мәшһур гәзәлини, јалныз шаирин дүшдүјү фәрди әзабларын, јалныз бир ашигин чәкдији бәлаларын тәсвири кими гијмәтләндирмәк дүз олмаз. Бу гәзәлдә дөврүн үмуми характери, лирик дил илә олса да, дөвләт гу-

[1] Н. А. Добролјубов. «Литературно-критические статьи», Москва, Гослитиздат, 1937, сәһ. 317—318.
[2] Диван, сәһ. 182.

рулушунун кәскин тәнгиди, һаким әхлагын чиркинлији верилмишдир. Шаир чох ачыг көстәрир ки, мәним зәманәмдә һиjлә чох тәтбиг олунур. Алчаглар јүксәкдә, јүксәкләр алчагдадыр. Фүзулинин заманәсиндә «елдә лалә јарпағынын дөзүмү нәсә, елмин дә гијмәти» одур, чәмијјәт гурулушу горхулудур. Дәрд чохдур, һәмдәрд јохдур, һакимләр чәллад, мә'мурлар мәнфәәтпәрәст, рүшвәтхордур вә с. Бүтүн бунлары көрән шаир өз көнлүнә хитабән нәсиһәт едир, «Тәәллүг зүлмәтиндән узаглашмаға», рәзил мүһитдән кәнара чәкилмәјә, «тәчрид хуршидилә» ишыглыға чыхмаға чағырыр.

«Мәчнун кими дилләрә дүшүб рүсвај» олмамаг үчүн ән дилсиз, күманкәлмәз бир достдан да еһтијат етмәји, сирр сахламағы лазым билир. Һәр сурәтә инаныб көнүл вермәмәји төвсијә едир.

Бүтүн бунларла бәрабәр, шаир бәдбин нәтичәјә кәлиб чыхмыр. Охучуну мүбаризәјә, диггәтәлајиг иш көрмәјә чағырыр:

«Вүчудиндән кечиб ад ејлә әнга тәк!»[1]. Көстәрир ки, мүбаризәсиз, «тәсәррүфсүз тамаша јохдур».

Һөкумәт гурулушунун, дөврүн пис вә «горхулу» һөкмләри исә инсанын, бөјүк адамларын әзмини гыра билмәз. Ирадәсини сусталда билмәз. Фүзули чәсарәтли, доғру бир мәгсәд вә мәсләк уғрунда лазым кәлсә баш, чан вермәји тәблиғ едир:

Күһәр тәк гылма тәғјири-тәбиәт, дәлсәләр бағрын
Гәрар ет һәр һавада олма шурәнкиз дәрја тәк[2].

Шаирин фикри, гәнаәти будур. Чүнки о, заманәсинин јарамаз һөкм вә ганунларынын пуч олачағына, һәгиги инсанларын кәләчәкдә, нәһајәт бир күн бу гурулушу дәјишдирәчәјинә, «чандан кечиб ад едәчәјинә» инанырды. Бөјүк шаир кәләчәјә дәрин бир е'тимад бәсләјир. Она көрә дә әсл вә әбәди һәјатыны јалныз сәнәтдә, јаратдыгларында, ше'рләриндә көрүрдү. О, билирди ки, өзүнүн кечирдији мадди вә мә'нәви әзаблар нәтичәсиз галмајачагдыр. О, билирди ки, шам кими әријиб мисралара чевирдији вә кәләчәјә ишыг сачан гәлби, бу гәлбин тәмиз һәјаты әбәдидир. О, билирди ки, бөјүк кәләчәк Фүзулини јашадачаг, әзизләјәчәк, бәшәријјәт дурдугча, бәшәријјәтин сәнәтә олан ешги, һәвәси дурдугча ону унутмајачагдыр. Шаири руһландыран да, она илһам верән дә бу иди. О,

[1] Диван, сәһ. 166.
[2] Јенә орада.

бир халгын, Азәрбајчан халгынын дөрд јүз ил бундан габаг һәрарәт вә һәссаслыгла чарпан бөјүк гәлби иди[1].

Белински јазыр ки: «Јарадычылыгда сәрбәстлик муасир һәјата хидмәтә ујғун олмалыдыр. Бунун үчүн өзүнү күнүн мөвзусуну јазмаға мәчбур етмәк, фантазијаны зорламаг лазым дејил, бунун үчүн анчаг өз чәмијјәтинин вәтәндашы, өз дөврүнүн оғлу олмаг лазымдыр. Өз халгынын мәнафејини мәнимсәмәк, өз мејлләрини онун мејлләри илә бирләшдирмәк лазымдыр. Бунун үчүн чәмијјәтә, халга һүсн-рәғбәт, севки һисси, иши фикирдән, әсәри һәјатдан ајырмајан сағлам, практики һәгигәт дујғусу лазымдыр»[2].

Фүзулидә бу һәгигәт дујғусу чох күчлү иди. Онун сағлам вә һүдудбилмәз шаирлик фантазијасы бу һәгигәти јүксәлтмәјә, јашатмаға хидмәт үчүн јаранмышдыр. Фүзули гәлбинин мә'нәви аләми халгымызын тарихи, һәјаты гәдәр зәнкин вә әбәдидир.

Шаирин лирикасынын мәзмун долғунлуғу, бәдиилији, инчәлији, зәрифлији дә бунунла әлагәдардыр. Бу лирика халгын ән инчә һиссләрини тәмсил етдији кими, ән јүксәк зөвгүнү дә әкс етдирир. Бу лирика «лал дујғулара сөз вә һәјат вериб, онлары көксүн дар мәһбәсиндән бәдии әдәбијјатын сағлам һавасына» (Белински) чыхармышдыр. Лириканын мәзмуну субјект вә онун мә'нәвијјат көзкүсүндә әкс олунан, онун дујғу аләминдән кечән објектив һәјат һадисәләридир. Анчаг субјект нә гәдәр бөјүк, нә гәдәр һәссас олурса, аләм дә бу «көзкүдә» о гәдәр әтрафлы вә доғру әкс олунур. Әдәбијјатымызда Фүзули лирикасы јүксәклијинә галха билән икинчи бир шаир тапылмыр. Бу бөјүк сәнәткарын синәсиндән гопанлар әсрләр бoју минләр вә јүз минләрчә инсанын фикир, һиссләринин тәрбијәсинә хидмәт етмиш вә едәчәкдир. Азәрбајчанда вә башга шәрг өлкәләриндә јүзләрчә шаирләр бу устадын далынча кетмиш, она охшадараг јазмыш вә мүвәффәг олдугда севинмишләр.

[1] Савадсыз чамаат арасында әсрләр бoју мәшһур олан, ағыздан ағыза, дилдән-дилә дүшән Фүзули гәзәлләринин о заман хүсуси һава, мотив илә нәғмә кими охундуғуну јәгин етмәк олар. Тәәссүф ки, гәдим Азәрбајчан мусиги әсәрләринә аид әлимиздә јазылы һеч бир шеј јохдур. Чүнки XIX әсрә гәдәр биздә нот олмамышдыр. Буна көрә дә гәдим мотивләри мүәјјән едә билмирик. Бөјүк шаирин лирикасыны бајаты кими чағыран јаныглы вә тә'сирли һаваларын тапылыб тә'јин едилмәси мусиги мүтәхәссисләримизин вәзифәсидир.
[2] В. Белински, «Критика», М. О. Волф ширкәти нәшријјаты, сәһ. 817.

Фүзули сәнәти исә ше'р тарихимиздә уча бир дағ кими дајанмышдыр. Охучу да, сәнәткарлар да бу дағын тамашасындан дојмурлар. Орадан кәлән, баһар тәравәтини кәтирән сағлам бәдиијјат һавасы һәмишә һиссләримизи охшајыр.

Адәтән гәзәлин ашиганә бир ше'р олдуғуну, мәзмун вә материалыны мәһз бу аләмдән алдығыны мә'лум бир һәгигәт кими тәсдиг едирләр. Бәлкә дә она көрә классик гәзәл әдәбијјатында тәкрар, мәһдудлуг, риторика, заһири сөз бәзәји вә с. чәһәтләрә чох раст кәлмәк олур.

Бөјүк бир еһтирасла мәһәббәт аләмини тәсвир етсә дә, ешги инсани һиссләрин ән зәруриси, ән јүксәји сајса да Фүзули өз гәзәлләриндә башга мөвзулара әл атмагдан горхмамышдыр. О, мәһдуд шаирләр кими өз һиссләрини бәдии формаја табе тутмаг јох, әксинә, бу форманын өзүнү дә башга, мүнасиб мөвзу, мәтләбләр үчүн ишләтмәкдән чәкинмәмишдир.

БӘДИИ ДИЛ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Беләбир фикир вар ки, Фүзули чәтин дилдә јазмышдыр.

Шаирин дил вә үслуб хүсусијјәтләринә диггәт јетирдикдә бу иддианын әсассызлығы ајдын олур.

Фүзули XVI әсрдә јашамышдыр. О дөврдә елм, әдәбијјат, мәдәнијјәт дили Шәргдә әсасән әрәб вә фарс дилләри сајылырды.

О дөврдә гәдим әдәби ән'әнәләр әсасында, диван бағламајан, классик гајдалары ичра етмәјән шаирләр әсл сәнәткар сајылмазды. Садәчә Азәрбајчан дилиндә данышмаг вә јазмаг о заман авамлыг, ејб сајылырды.

Иран вә әрәб истилачылары Азәрбајчан дилиндә јазмаг истәјәнләри савадсыз, авам адландырыб һөрмәтдән салмаға чалышырдылар. Әдәбијјат вә ше'римизин бабасы, Фүзулинин устад дејә јад етдији даһи Низами дә өз әсәрләрини фарс дилиндә јазмаға мәчбур олмушдур. Фүзулијә гәдәр јашамыш Азәрбајчан шаирләринин һамысы (Нәсими, Сүрури, Һәбиби) әрәб вә фарс тә'сиринин ағырлығыны, ана дилиндә јазан шаирләрә гаршы рәсми даирәләрин, мүстәмләкәчиләрин нифрәт вә тәчавүзүнү көрмүшләр. Лакин һеч бир гүввә дилимизин мәнлијини тапдаја билмәмиш, Азәрбајчанын чәсур оғулларыны өз әзм вә ирадәсиндән дөндәрә билмәмишдир. Онлар мөһкәм бир инад илә фарс, әрәб дилләрини өјрәнмиш вә бу дилләрдә дә ше'р јазмаг һүнәрләрини исбат етмишләр. Анчаг онлар севинч вә үрәк раһатлығы илә јаратдыглары әсәрләрини өз ана дилләриндә, Азәрбајчан дилиндә јазмышлар.

Бөјүк Фүзули өзүнүн Азәрбајчан дилиндә ше'р јазмағыны ифтихар һиссилә биринчи гејд едир.

«Лејли вә Мәчнун» кими көзәл бир севки дастанынын Азәрбајчан дилиндә сәсләнмәмәси она ағыр кәлир:

Ол сәбәбдән фарси ләфзилә чохдур нәзм ким,
Нәзми-назик түрк ләфзијлә икән дишвар олур.
Ләһчеји-түрки гәбули-нәзм тәркиб ејләсә,
Әксәрән әлфази намәрбутү наһәмвар олур.
Мәндә товфиг олса бу дишвари асан ејләрәм,
Новбаһар олғач дикәндән бәрки-күл изһар олур[1].

Азәрбајчан дилиндә инчә ше'р јазмағы Фүзули она көрә чәтин сајырды ки, о замана гәдәр фарс вә әрәб дилләриндә минләрчә бөјүк вә кичик әсәрләр јазылмышды. Јүзләрлә јүнкүл гәләмли, ади шаирләр әсрләр боју ишләниб һазырланмыш вә гәлиб һалына дүшмүш ифадә, ибарәләрдән, образлардан, формалардан истифадә илә чох тез вә асан јазырдылар. Бунларын ишинә сәнәткарлыг кими јох, јамсыламаг, «јол ағартмаг» кими бахмаг лазымдыр. Фүзули дә беләә бахырды. Она көрә дә бөјүк шаир Азәрбајчан дилиндә инчә ше'р јазмағын һүнәр истәдијини дејир вә өзү бу һүнәри әмәлдә бүтүн парлаглығы илә көстәрирди.

Икинчи тәрәфдән, Фүзули дилинин гәлиз, ја чәтин олмағы һаггында нәтичәни онун ше'р дили илә, индики данышыг дилимизи мүгајисәдән чыхармаг дүз олмаз. Фүзули дөврүнүн ән јүксәк мәдәни, алим адамы иди. Шүбһәсиз ки, Фүзулинин әсәрләриндә ифадә олунан дәрин фәлсәфи фикирләрин, јүксәк вә мүрәккәб ичтимаи мәсәләләрин, елм вә сәнәт һадисәләринин ифадәси вә буна мүвафиг сурәт вә епитетләри јаратмаг үчүн о заманын чанлы данышыг дили кифајәт етмәзди. Буна көрәдир ки, бөјүк шаирин ше'риндә башга дилләрдән алынмыш кәлмәләрә, тәркибләрә чох раст кәлирик. Бу факт бир дә шаирин бәдии дилинин зәнкинлијини көстәрир. Шаир, һәм ана дилиндә, һәм дә чох көзәл билдији әрәб, фарс дилләриндә әсәр јаратмышдыр.

Үчүнчү бир чәһәти дә мүтләг һесаба алмалыјыг. Фүзули ше'риндә әрәб вә фарс кәлмәләринин боллуғуна бахмајараг дил, өз гурулушу, системи, бәдбинлији, сәлислији е'тибарилә анлашыглы вә садәдир. Дилин тәбиәти һәр јердә горунур. Һәтта елә садә јерләр вар ки, Азәрбајчан дилини билән һәр кәс тамамилә баша дүшәр. «Бәнкү Бадә» әсәринин әввәлиндән кәтирдијимиз бу парчаја диггәт един:

Бизә фүрсәт бу күн гәнимәтдир...
Лалә тәк гојма кәл әлиндән чам.
Вар икән фүрсәт, ејлә ејш мүдам,

---

[1] Диван, сәһ. 218.

Нәркиси көр ки, нәш'әси кетмәз.
Башы кедәрсә, тәрки-чам етмәз,
Сән дәхи ачиз олма чанын вар,
Чанын олдугча бадә дут зинһар.
Истәсән ки, меј аби-көвсәр ола,
Ол сана миттәсил мүјәссәр ола...[1].

Бурада әрәб вә фарс кәлмәләри јох дејилдир. Лакин бунлар елә бир асан, ајдын мәтндә ишләдилмишдир ки, ајрылыгда кәлмәнин мә'насыны билмәјәнләр дә мәтндән сечә биләрләр. Бурадакы **мүдам, мүттәсил, мүјәссәр** кими сөзләрә һәтта букүнкү ше'римиздә дә раст кәлмәк олар.

Фүзулинин бәдии дили, чох зәнкин олмасына, о дөврүн һәтта формал тәләбләрини белә көзләмәсинә (диван гајдалары, әлифба сырасы, рәдифләр) бахмајараг, гурулуш вә тәркиб е'тибарилә чох садә, ајдын, аһәнкдар вә әлвандыр. Фүзули ше'риндә дилин халг руһу, халг ифадә формалары әсас алынмышдыр. Һәтта чох јердә чанлы данышыг дилинин хүсусијјәтләри сахланмышдыр.

«Бадә сун ки, фүрсәтдир; бизә фүрсәт бу күн гәнимәтдир». Бу чүмләләрин ајдынлығына, устадчасына гурулмасына, һәмин фикри верә билән јеканә мүхтәсәр ифадә олмасына ким шүбһә едә биләр?!

Фүзулинин дилиндәки садәлији—халг дилимизин дөрд јүз ил бундан әввәлини көстәрән ана садәлији биз һәлә лајигинчә өјрәнмәмишик:

Чан сөздүр әкәр билирсә инсан,
Сөздүр ки, дејирләр өзкәдир чан[2].

Гуртар мәни атадан, анадан,
Бир гәм еј олур ики бәладан[3].

Ардынча гошун, гошун ушаглар,
Әһвалинә ким күләр, ким ағлар[4].

Һәр ким олса ајағыма баш урар,
Мән кәлинчә һамы ајаға дурар...[5].

Белә мисаллары шаирин диванында истәнилән гәдәр тапмаг олар.

---

[1] Диван, сәһ. 82—83.
[2] Јенә орада, сәһ. 347.
[3] Јенә орада, сәһ. 295.
[4] Јенә орада, сәһ. 292.
[5] Јенә орада, сәһ. 89.

Бунлар көстәрир ки, Фүзули јалныз өзүндән әввәлки классик ше'р дилинә, әдәби дилә јох, ејни заманда вә ән чох халг дилинә әсасланмышдыр. О, халг дилинин бүтүн инчәликләрини, зәнкинликләрини ше'риндә тәчәссүм етдирмишдир. Аталар сөзләриндән, халг мәсәлләриндән, халг тә'бирләриндән шаир чох истифадә етмишдир.

Шаирин әсәрләриндәки сөз еһтијаты, тәәссүф ки, бизим дилшүнасларымыз тәрәфиндән һәлә өјрәнилмәмишдир. Бу зәнкин хәзинәнин гапысыны биз инди-инди дөјүр, ачмаг, өјрәнмәк истәјирик. Шаирин әсәрләриндә елә дәрин мәншәт сөзләринә раст кәлмәк олур ки, онларын биринчи дәфә мәһз Фүзулинин васитәсилә ше'рә кәтирилдијини дүшүнмәк олар.

Фүзулидә сөз еһтијатынын ән зәнкин хүсусијјәтләриндән бири халг сөзләринин, халг һәјат вә мәишәтинә аид олан, әдәби дилдә бәлкә дә **илк дәфә** ишләнән сөзләрин чохлуғудур. Фүзули бу сөзләрдән, бә'зи шаирләр кими горхмур. Әксинә, бу сөзләри мәһарәтлә ше'рә салыр. Заһирән кобуд вә ара сөзү кими көрүнән бир сыра кәлмәләри елә јериндә, усталыгла ишләдир ки, сөз инчә бир ифадә вә мусиги алыр. «Әкин» (бәдән мә'насында), «дургузмаг» (ојатмаг), «ахта», «бәтәр», «габаг» (үз), «мөјүз», «гыјмаг», «чәнбәр», «нашы», «иплик», «јастыг», «башмаг», «нәрд», «бирчәк», «чанаг», «көздән салмаг» кими халис данышыг дилиндән алынан сөзләр: ајна бәдәнли, ај габаглы, булуд зүлфлү, мүрүввәт мәнбәји, көнүл гушу, астана дашы, даш бағырлы кими садә, көзәл халг тәркибләри Фүзулинин ше'р дилинин көзәллијини артыран хүсусијјәтдир.

Шаирин гәзәлләриндә, «Бәнкү Бадә», «Лејли вә Мәчнун» әсәрләриндә һәтта һазыркы, чанлы дилимиздән сечилмәјән, үмуми халг лексиконуна хас ифадәләр вардыр:

Мәрһәм гојуб өнермә синәмдә ганлы дағы,
Сөндүрмә өз әлинлә јандырдығын чирағы...
Түнд олма, бир гәдәһ вер, тәр ејләсин дамағы[1].

«Синәмдә ганлы дағ», «Өз әлинлә јандырдығын чирағ», «дамағы тәр еләмәк» (ичмәк мә'насында) халис халг ибарәләридир.

Бу ашағыдакы мисраларда верилән ифадәләр өз садәлији, халг данышыг дили формасыны сахламалары илә бәрабәр, инчә, сәлис, зәриф, ше'р дилини тә'јин едән үнсүрләр шәклиндә ишләдилмишдир:

[1] Диван, сәһ. 199.

Мәһшәр күнү көрүм дерәм ол сәрв гамәти,
Кәр онда һәм көрүнмәсә кәл көр гијамәти[1].

«Кәл көр гијамәти». Данышығын һисси тә'сирини, һәјәчаны белә бир «тәсвир» илә вермәк анчаг чанлы дилимиздәдир ки, биринчи дәфә Фүзули гәләми илә ше'рә салынмышдыр.

Билмәзсәнми ки, ганә гандыр (273)[2].
Сыначагдыр сәнин башында чанаг (91).
Башына чох бәла кәлир мәндән (87).
Јох өзүндән мәкәр сәнин хәбәрин (87).
Интизари-меји-күлкүн илә бајрам ајына,
Баха-баха енәчәкдир көзүмүзә гара су. (189).
Нә бәладир бизә ја рәб, нә гара күндүр бу (189).
Башымдан етмә сајәни кәм (186).
Мән һара, тәрки-ешг һара (310)[3].
Ки сүбһ олдугда мүрдә чисмими, торпаға тапшырдым (178).
Чаним алдын көз јумуб-ачынча мөһләт вермәдин (168).
Ираг олсун јаман көздән, нә хош саәтдир ол саәт (140).
Еј дуст, мәнимлә дустлары дүшмән ејләдин,
Дүшмән һәм ејләмәз бу иши ким, сән ејләдин (165).

Фүзулинин бир сыра ше'рләриндә бу вә ја башга формаларда аталар сөзләринин ишләдилдијини көрүрүк.

Бурада ики еһтимал ола биләр. Ја Фүзули халгда, чанлы дилдә олан һикмәтли сөзләри ше'рә салыб даһа да мәшһурлашдырмышдыр. Јахуд да әксинә, бу сөзләр Фүзули тәрәфиндән јарадылмыш, сонра халг арасында јајылараг зәрби-мәсәл, аталар сөзү һалына кәлмишдир. Мәсәлән: ел ағзын тутмаг олмаз, дүнја иши гана гандыр, хәстә јастыгдан ијрәнәр, ганлыны ган тутар, хәстәјә су вермәк хејир ишдир вә с.

Шүбһәсиз ки, бу сөзләрин чоху халг дилиндә Фүзули ше'рләриндәкиндән бир аз фәрглидир. Анчаг әсас мәзмун вә фикир ејнидир.

Бөјүк шаир өз «Диван»ынын мүгәддимәсиндә охучулардан, хүсусилә әдиб вә шаирләрдән үзр истәјиб көстәрир ки, мән өлкәләр сәјаһәтинә чыхмамышам, өмрүмү доғулдуғум јердә кечирмишәм. Она көрә дә әсәрләримдә бир сыра јерләрин ләтиф вә дузлу ибарәләри, зәрби-мәсәлләри тапылмаса, буну мәнә нөгсан тутмајын:

[1] Диван, сәһ 200.
[2] Мисалларын һамысы шаирин Диванындандыр. Рәгәмләр сәһифәни көстәрир.
[3] Әслиндә: Мән гандану тәрки-ешг гандан.

«Тәвәггә будур үмумән әһалиjи-иззү е'тибардан, хүсусән, бүләғаjи-Рум вә фүсәһаjи-татардан ки, әкәр шаһиди-һүсни-ибарәтимдә ол диjарын әлфаз вә ибарәләриндән зиjвәр олмаса вә мүхәддәреjи-нәзмим ол мүлкләрин ләтаjиф вә зәрби-мәсәлләриндән заjб булмаса, бу даиjи мә'зур буjуралар»[1].

Бу гејдиндән дә ашкар көрүнүр ки, шаир ше'рдә халг дилинин бәзәк вә зиjнәтләрини, көзәлликләрини, зәрби-мәсәлләрини ишләтмәjи сәнәткарын гаршысында бир тәләб кими гоjур. Нәинки шаирин өз ана дилиндәки һикмәтли сөзләри, һәтта јахын гоншу халгларын дилиндәки көзәл сөз вә ибарәләри ишләтмәjи лазым билир. Бунун үчүн һәр бир шаирин гоншу өлкәләри, гоншу халглары вә онларын јашаjышыны, адәтләрини, әдәбиjjатыны өјрәнмәсини мәсләһәт көрүр. Ичтимаи һәјата, халга вә халг дилинә әсас тәб вә илһам мәнбәjи кими бахдығындандыр ки, бөjүк шаир Азәрбаjчан халг дилинин ән инчә хүсусиjjәтләрини өз ше'риндә ифадәjә чалышмыш вә бу чәтин ишдә тамам мүвәффәг олмушдур. О, һәтта бүтүн шәһәр вә вилаjәтләрдә јох, анчаг бир шәһәр, бир раjонда ишләдилән, лакин форма, мә'на е'тибарилә дилимизин доғма хүсусиjjәтләринә уjғун кәлән вә бу хүсусиjjәтләри әкс едән сөзләри дә ше'ринә салмышдыр.

Фүзулидә раст кәлдиjимиз «нешә» сөзү[2] (нә үчүн мә'насында), «олмаjа» (јохса мә'насында), һабелә, «ешик» (һәјәт), «ола ки» (олсун ки, еһтимал ки) сөзләри, халис чанлы данышыгда ишләнән Азәрбаjчан кәлмәләри олмагла, илк дәфә бөjүк шаиримиз тәрәфиндән ше'рә салынмышдыр.

Көрдүjүмүз кими, Фүзулинин ше'р дилинин илк еһтиjат мәнбәjи чанлы халг дилидир. Бунунла јанашы олараг бөjүк шаир дөврүнүн әдәби дилинин, јазы дилинин бүтүн зәнкинликләрини мәнимсәjиб ше'риндә тәтбиг етмишдир. Әдәбиjjатымызда Фүзули гәдәр зәнкин сөз еһтиjатына малик икинчи бир шаирин адыны чәкмәк чәтиндир. О, өз бәдии дилинин инкишаф вә чилаланмасында Низами, Хәтаи, Һәбиби, Нәсими кими шаирләрин сәнәтиндән фаjдаланмамыш деjилдир.

Фүзули дилиндә әсрләрдән бәри ишләниб кәлмәкдә олан, ше'р аләминдә бир гәлиб һалыны алан ән'әнәви сурәт, епитетләрә дә раст кәлирик; лакин Фүзулидә бунлар тамамилә орижинал, јени бир шәкилдә ишләдилмишдир.

Фүзули әсәрләринин дили ән јығчам вә ән јүксәк ше'р дилидир. О, заманын тәләбинә көрә, классик ше'р чәрчивәсиндән кәнара чыхмаjан шаир әруз өлчүсүндә јазса да, ше'ринин мәзмунуну формаjа, мә'наны өлчүjә табе тутмамышдыр. Әксинә, о, чох јердә бу форманы гырмаға, дилин, сөзүн бүтүн мә'на көзәллиjини бүрузә вермәjә чалышмышдыр.

Фүзули мүстәсна исте'дад саһиби олдуғу кими, јүксәк мәдәниjjәтли, зәнкин мә'луматлы алим бир шаирдир. Бу, онун һәр бир әсәриндә, һәр бир мисрасында көрүнүр. О нәинки өз халгынын, һәм дә бүтүн Јахын Шәрг халгларынын һәјаты, мәишәт, әхлаг вә ән'әнәләрини өјрәнмишди. Доғма халгын һәјатыны мүкәммәл билирди. Онун мүстәсна һәссаслығы, дәгиг мүшаһидә бачарығы һәр бир һадисәнин маһиjjәтини гаврамаға, һәр бир објекти тамам әһатә етмәjә имкан верир. Бу чәһәтдәндир ки, о, бә'зән јени бир предмет, бир сөз әсасында онларла бир-бириндән фәргли сурәтләр, сәһнәләр јарадыр. Классик Шәрг әдәбиjjатында мәшһур вә мәгбул олан сурәтләри о да, өзүндән әввәлки бөjүк шаирләр кими чох ишләдир. **Неј, саjә, шәм', лә'л, дүрр, пәрванә, сәрв, аһ, кәман, хүблар' хәттү-хал, мишк, дағ, бут, саги, сүнбүл, мәрдүми-чешм, әғjар, ашиг, аһу, мөһнәт, дидар, һичран, вәсл, куjи-висал, чанан, тути, бүлбүл, күл, хәзан, сәба**... вә саир сөзләрә Фүзули ше'риндә дөнә-дөнә раст кәлирик. Лакин бунлара һеч вахт тәкрар кими бахмаг олмаз. Чүнки Фүзули ше'риндә бу һадисә, мәфһумлар һәр дәфә башга бир чәһәтдән ишыгландырылыр. Һәр дәфә бу сурәтләрин анчаг бир чәһәти габарыг шәкилдә ифадә олунур. Бу сөзләр, Фүзули ше'риндә һәр дәфә башга бир системдә јени бир бәдии тәсәввүр, јени бир лөвһә јаратмаг үчүн ишләдилир.

Ол пир чү көрдү сурәти-һал,
Сурәт кими галды бир заман лал...[1].

Аjдындыр ки, һәр ики мисрада ишләнән **сурәт** сөзү тамам башга-башга мә'на вердиjиндән, ше'рин дилини даһа да көзәлләшдирир. Бөjүк шаирин чох севдиjи вә чох ишләтдиjи **неј** сөзүнүн ашағыдакы мисраларда вердиjи тәсәввүрләри гиjас етмәк олар:

---

[1] Диван, сәһ. 5—6.
[2] Нешә сормазсан ки, әһвали-дили Шеjда—нәдир? Диван. сәһ. 332.

[1] Диван, сәһ. 262.

Неј кими һәрдәм ки, бәзми-вәслини јад еjләрәм,
Та нәфәс вардыр гуру чисмимдә, фәрјад еjләрәм...[1].

Шаир өз чисмини неј илә мүгајисә едир. Неј мәчлисләрдә дилләниб сәсләнән кими шаирин «гуру» (зәиф чансыз) чисми мә'шугәси илә көрүшү хатырлајанда фәрјад едир. Неј дә гурудур, әзаблар чәкмиш ашиг дә. Нејин ичи һава илә долудур, ашигин синәси һәсрәт аһы илә долудур. Неј дә «бәзми-вәсл» јада салынанда дилләнир, ашиг дә.

Икинчи бир јердә:

Неј кими чисмим олду охундан дәлик-дәлик,
Дәм вурдуғумда јерли јериндән сәда верәр[2].

Јенә ашигин чисми илә неј гаршылашдырылыр. Охлар ашигин бәдәнини неј кими дәлик-дәлик етмишдир. Нәфәс вериб алдыгча неј кими чалыныр, сәсләнир.

Үчүнчү бир јердә:

Наләдәндир неј кими авазеји-ешгим бүләнд
Налә тәркин гылмазам неј тәк кәсилсәм бәнду бәнд[3].

Ашигин наләси неј наләсинә бәнзәјир. Неј кими бәнд-бәнд едилсә дә, сусмајачагдыр.

Дөрдүнчү бир јердә:

Хали етдим дил һәваји-ихтилати гејрдән
Бәзми-гәмдә неј кими һәмдәм мәнә фәрјад бәс[4].

Ашиг гәлбини неј кими өзкәләрлә һәмдәм олмаг һәвәсиндән азад етмишдир. Гәм мәчлисиндә онун һәмсөһбәти фәрјад чәкәндир (неј дә, она сәс верәндән, ону чаландан башгасы илә һәмдәм олмаз).

Бешинчи бир јердә:

Дәф кими көкүсдә ләһв гојма,
Неј кими һәр һәвајә ујма.

Лејлијә нәсиһәтлә дејилән бу сөзлә неј «һәваји-нәфсә ујан», «әһли кејф» гызлар илә мүгајисә едилир.

Алтынчы бир јердә:

[1] Диван, сәһ 175.
[2] Јенә орада, сәһ. 163.
[3] Јенә орада, сәһ. 150.
[4] Нүсхәдә јанлыш олараг фәрјадрәс јазылыб.

Мән сабити-әрсеји-бәлајәм,
Неј кими хәзанеји-һәвајәм[1].

Бурада нејин һава хәзинәси олмасы алыныр, бу чәһәтдән ашиг нејә охшадылыр (Лејлинин дилиндән олан бу парчада «һава» сөзүнү севда, ешг вә һәвәс мә'насында да алмаг лазымдыр).

Мисралардан ајдын олур ки, бөјүк шаирин ејни сөз васитәсилә јаратдығы образ вә сәһнәләр бир-бириндән нә гәдәр фәрглидир. Бу хүсусијјәти нүмајиш етдирән онларча башга сөзләри дә кәтирмәк мүмкүндүр.

Мәсәлән, сајә сөзүнү алаг:

Күн ки, сајән дүшдүјү јердән дурар, бир вәчһи вар
Кәлсә али гәдрләр, фәгр әһли дурмагдыр әдәб[2].

Мә'нанын инчәлијинә, тәсәввүрүн орижиналлығына, мүгајисәнин көзәллијинә, ади, һәјати факты јүксәк бәдии изаһа һејрәт етмәмәк олмаз. Шаир, мәһбубәсинә хитабән дејир:

Сәнин көлкән дүшән јердән күн чәкилир. Чүнки бөјүк адамлар кәләндә кичикләрин ајаға галхмасы әдәбдәндир. Мә'шугәнин көлкәси, демәли, күнәшдән «алигәдр»дир.

Икинчи бир јердә шаир сајә сөзүнү башга хасијјәтинә, һәмишә һәрәкәтдә олмасына көрә кәтирир:

Көрдүм ол хуршиди-һүснүн ихтијарым галмады,
Сајә тәк бир јердә дурмаға гәрарым галмады[3].

Бу ики мисра арасындакы мә'на вә сурәт контрастынын көлкә мәфһумунун һәмишә күнәш, ишыг, ајдынлыг мәфһуму илә чох маһиранә гаршылашдырылмасыны, бунунла да ашиглә мә'шугә арасындакы мүнасибәтин верилмәсини һәләлик бир тәрәфә бурахыб, көлкә кәлмәсинин өзүндән чыхан мә'наны алаг:

Сајә тәк бир јердә дурмаға гәрарым галмады.

Мә'лумдур ки, көлкә һәрәкәтдәдир. Һәрәкәт етмәјән бир чисмин дә көлкәси һәрәкәт едир. Күн мүхтәлиф вахтда мүхтәлиф јердә олур. Шаир өзүнү (ашиги) бир бу мә'нада көлкәјә бәнзәдир. Икинчи тәрәфдән, көлкә ајаг үстә дура билмәз. Һәмишә јерә сәриләр. Она көрә дә шаир өзү-

[1] Диван' сәһ. 168.
[2] Јенә орада, сәһ. 128.
[3] Јенә орада, сәһ. 197.

ну көлкәјә охшадыб мә'шугәси јанында һејрәтини ифадә едәрәк «дурмаға гәрарым галмады» дејир. Үчүнчү тәрәфдән, ше'рдә көлкәнин ајаг үстдә дура билмәмәсинин сәбәби верилир. Ајаг үстдә дура билмәмәк көлкәнин һәмишәлик вәзијјәти дејилдир. Анчаг инди, бу јердә көлкә мә'шугәни «көрдүјү» үчүн елә вәзијјәтә дүшүр. Чүнки көлкә өз мә'шугуну (күнү) көрмүшдүр. Ејнилә шаир дә өз мә'шугәсинин «хуршуди-һүснүнү» көрдүјү үчүн ихтијары әлдән кетмишдир.

Ики мисрада, бир-бириндән бәдии ики гүввәтли лөвһә верилир (күнәш—көлкә, ашиг—мә'шуг). Бунларын гаршылашдырылмасы илә ашигин мә'шугәјә гаршы дәрин вә түкәнмәз мәһәббәти ифадә олунур.

Ше'рин, ифадәнин, сөзләрин тәһлил вә изаһына һансы чәһәтдән јанашырсан јанаш, кәтирилән мәфһумлар арасындакы ујғунлуг, ја тәфавүтүн һансы чәһәтини алырсан ал, шаирин бәдии лөвһә чәкмәк нијјәтинә чаваб верир, онун дедијини дејир. Лөвһә һәм бәдии, һәм дә мәнтиги дәринлији вә әтрафлылығы илә биткинлијинин, јүксәклијинин сонуна гәдәр сахлајыр.

Ејни гүввәти ашағыдакы мисраларда—«Лејли вә Мәчнун» әсәриндә көрүрүк. Анасы Лејлијә нәсиһәтлә дејир:

Сајә кими һәр јерә үз урма,
Һеч кимсә илә отурма, дурма[1].

Һәр ики мисрада Лејли көлкә илә гијас едилир. Биринчи мисрада «Лејлинин көлкә кими **олмамасы** (һәр јерә үз вурмамасы) тәләб олунур, икинчи мисрада көлкә **кими олмасы** истәнилир, чүнки көлкә, әслиндән башга һеч кәс илә, һеч шеј илә ујушмаз, үлфәт бағламаз.

Дөрдүнчү бир јердә көлкә сөзү илә ајры лөвһә јарадылыр:

Сајә тәк севдаји-зүлфүн пајимал ејләр мәни!..

Бурада көлкәнин пуч вә јох олмасы хүсусијјәти алыныр. Севкилинин зүлфүнүн севдасы шаири көлкә кими пуч едир. Ифадәдән ајдындыр ки, шаир севданын өзүнү дә јүксәлдиб күнәш илә бир тутмушдур, чүнки анчаг күнәш көлкәни јох едә биләр. Зүлфүн севдасы да шаири белә «пајимал» едир

---

[1] Диван, сәһ. 252.

Бешинчи бир јердә:

Сајеји-зүлфүн шәбистанындадыр шәм'и-рухүн,
Нечә етсин гәдр[1] илә хуршиди-аләмтаб она[2]...

—мисраларында дејилир: сәнин үзүнүн шәм'и (јанагларын) сачынын көлкәсиндән јаранмыш кечәдәдир. Дүнјаны ишыгландыран күнәш, гәдр-гијмәтдә она (јанагларына) нечә чатсын?

Бәдиилик нөгтеји-нәзәриндән һәмин бејти бир нечә чүр шәрһ етмәк мүмкүндүр:

Сәнин рүхсарынын күнәши, зүлфүнүн кечәси илә гаршы-гаршыја (јанашы) дурдуғу үчүн, ади күнәшдән шәрәфли вә гијмәтлидир. Һәгиги кечә илә, «һәгиги күнәш елә бир шәрәфә нечә чата биләр? Јахуд: сәнин зүлфүндән олан гаранлығын һәм дә шәрәфли кечәнин мүгабилиндә, ади күнәшин анчаг гәдр кечәси вар. Беләликлә, ади күнәш сәнә нечә тај ола биләр? Сәнә ашиг алан күнәш һеч вахт сәнә чата билмәјәчәк. Чүнки сәнин рүхсарын зүлф кечәсиндәдир.

Шәм образына да Фүзули ше'риндә чох раст кәлирик:

Ола јахдым шәм'ваш чаным бахыб рүхсаринә
Чәрхә чәкдим дуди-дил сәрви-хураманын көрүб[3].

Шаир чаныны шама бәнзәдир, мәһбубәсинин гаршысында јандырыр.

Шәм' башындан чыхармыш дуд шөвги-какилин.
Бөјлә кутәһ өмр илә башындакы севдаја бах.

Бурада да ашиг шәм'ә охшадылмышдыр. Лакин онун мәһбубәјә гурбан олдуғу јох, гыса өмр илә узаг севдалара дүшмәк хасијјәти алынмышдыр. Мәһбубәнин сачлары шәм'ин башындан түстү, думан чыхармышдыр.

Ашағыдакы мисраларын бә'зисиндә шәм' мәчлис мәһрәми олдуғу үчүн, бә'зисиндә ишыг вердији, бә'зисиндә «шәми пәрванә» етдији, бә'зисиндә дә ашиги вуран илдырым олдуғу үчүн кәтирилир.

---

[1] Әрәбчә «гәдр» бир кечәнин адыдыр. Дин еһкамына көрә гәдр кечәси ән гаранлыг, һәм дә мүгәддәс кечәдир—**М. Ч.**
[2] Диван, сәһ. 122.
[3] Јенә орада, сәһ. 130.

Шәм' ивәш мәһрәми-бәзм ејләди ол маһ мәни,
Јаначаг атәшү һичрә јенә варим бу кечә[1].

Шө'лејн шәм'и рүхүн әғјарә бәзмәфруз олур,
Аһ ким етчәк мана бир бәрги-аләмсуз олур[2].

Аләми пәрванеји-шәм'и-чәмалын гылды сәнг,
Чани-аләмсән, фәда һәр ләһзә мин чандыр сана[3].

Чызкинишкән башына шәм'и-рухундан көнлүмү,
Мән' гылма ону һәм, ол шәм'ә бир пәрванә-дут[4].

Белә мисаллары шаирин әсәрләриндән чох кәтирмәк оларды. Бүтүн бунлар шаирин һәјат вә варлыг һаггында фактлар, әшјалар һаггында, онларын мүхтәлиф вә мүрәккәб, гаршылыглы мүнасибәти һаггында әтрафлы, зәнкин вә дүрүст тәсәввүр саһиби олдуғуну көстәрир. Сөз, Фүзулинин әлиндә әшјаны ишыгландыран чыраг кимидир. Һәмин әшјаја һәр тәрәфдән јанашмаға, онун бүтүн дахили заһири мә'на хүсусијјәтини ишыгландырмаға имкан верир. Ејни заманда сөз, онун зәнкин мә'наларынын ачылмасы шаирин гәләм гүдрәтини нүмајиш етдирир. Шаи[р] сөзү мәгсәдәмүвафиг шәкилдә алыр, истәдији сурәт в[ә] мә'наны алмаг үчүн сөзү тәсәввүрәкәлмәз бир усталы[г] инчәлик вә дәгигликлә чүрбәчүр мә'наларда ишләдир. Илк бахышда јалныз бир мә'на верән сөзү шаир елә би[р] тәркибдә, елә бир ибарә вә гурулушда ишләдир ки, охучу һеч бир чәтинлик чәкмәдән һәмин сөзүн јеринә көр[ә] ајры-ајры мә'наларда ишләндијини сечир:

Һејрәт, еј бут, **сурәтин** көрдүкдә лал ејләр мәни,
Сурәти-һалим көрән **сурәт** хәјал ејләр мәни.

Јахуд:

Нә зибасән ки, **сурәт** бағламаз тәсвири-рүхсарын
Тәһәјјүр **сурәт** ејләр **сурәтин** чәкдикдә нәггашы.

Бу бејтләрдә тәкрар олунан **сурәт** сөзләринә, онлары[н] мүхтәлиф мә'насына диггәт едәк:

Биринчи мисрадакы **сурәт** сөзү **сима, сифәт, үз** мә'на-сындадыр. Шаир севкилисинин үзүнү көрдүкдә, «һејрә[т]дән лал олур», нитги тутулур. Икинчи мисранын башын[да]кы **сурәт вәзијјәт** мә'насындадыр (сурәти-һалим көрән— вәзијјәтими, әһвалымы көрән). Һәмин мисранын ортасындакы **сурәт** сөзү **шәкил** мә'насындадыр: «Сурәти-һалим көрән сурәт хәјал ејләр мәни» јә'ни вәзијјәтими көрән мәни чанлы инсан һесаб етмәз, чансыз шәкил сајар.

Икинчи бејтин илк мисрасындакы **сурәт** сөзү исә **јаратмаг** мә'насындадыр. «Нә зибасән ки, сурәт бағламаз тәсвири-рүхсарын». Елә көзәлсән ки, сәнин шәклини чәкмәк, јаратмаг мүмкүн дејил.

Ејни бир сөзүн јанашы мисраларда белә, дөрд мә'нада ишләдилмәсинә бахмајараг зәррә гәдәр мә'на вә тәсәввүр гарышыглығы, долашыглыг јохдур. Әксинә, «с» сәсләринин мусиги вә аһәнки ше'рә даһа да көзәллик вә охычылыг верир:

Нә зибасән ки, сурәт бағламаз тәсвири-рүхсарын.

Бөјүк шаиримизин сөзә, ифадәјә саһиб олмагда дилин бүтүн зәнкинликләриндән истифадәдәки усталығыны ајдын көрдүкдән сонра, конкрет тәсвир вә ифадә васитәләринә диггәт едәк.

Фүзули ше'ри, бүтүн бәдии васитәләрлә олдуғу кими, бәдии сифәтләр—епитетләр илә дә чох зәнкиндир. Онда ади, даһа доғрусу, ибтидаи епитетләр чох аздыр: «Гара бәхт», «ширин чан», «ачы көз јашы» вә с. кими.

Шаирин бәдии тәфәккүр гүдрәтини шаир хәјалынын зәнкинлији ән чох мүрәккәб мәчазларда, сәһнә верән епитетләрдә, әшјаны бир нечә чәһәтдән әһатә едә билән бәдии сифәтләрдә даһа ајдын көрүнүр.

Шәрг классик әдәбијјатында әсрләр боју чејнәнмиш, тәкрар олунмуш, умуми рәнк алмыш зүлфи-пәришан, кәчеји-хәндан, навүки-мужкан, ашиги-налан, сәрви-хураман, лә'ли-дүрәфшан.. сәпкили мәчазлар Фүзули ше'риндә дә вардыр. Бунларла јанашы, халис халг әдәбијјаты стилиндә, шәкилчә мүрәккәб, мә'нача ачыг вә парлаг епитетләр дә чохдур.

Көл еј **көзү бағлы, багры дағлы,**
Башы гаралы, ајағы бағлы[1].

Лејлинин чыраг илә сөһбәтиндән алынан бу сәтирләрдә чыраға олдугча мүнасиб вә ујғун бәдии сифәтләр,

---

[1] Диван, сәһ. 191.
[2] Јенә орада, сәһ. 140.
[3] Јенә орада, сәһ. 121.
[4] Јенә орада, сәһ. 131.

[1] Диван, сәһ. 275.

епитетләр верилмишдир. Фүзули бир нечә сөзүн иштира- кы илә јарадылан мүрәккәб мәчазлары чох севир, бол- бол ишләдир, бунлар васитәсилә мәфһумун әтрафлы вә мүкәммәл тәсвирини јарадыр.

Дәрд чәкмиш сәрим ол халн-сијәһ гурбаны,
Таб көрмүш тәним ол түррејн-тәррарә фәда[1].

«Дәрд чәкмиш баш», «таб көрмүш бәдән»,[2] ифадәлә- риндәки епитетләр бир нечә сөз илә јарадылмыш олса- ларда, һадисәнин, ја әшјанын конкрет, ајдын тәсвирини верир.

Бу ше'рләрин бә'зисиндә тә'јини сифәт илә бәдии си- фәт—епитет јанашы верилмишдир. Шаир өзүнүн мүкәм- мәл дил билији сајәсиндә азәрбајчанча олан сифәтлә- ри мовсуфун әввәлинә, фарс, әрәбчә олан сифәтләри иса ахырына кәтирмәклә мовсуфу (әшја, факт, һадисә) тә'- јин вә товсиф сөзләри илә әһатә едир.

«Мәст чешминдә олан гәмзәји-хунхар...».

Гәмзә сөзүндән әввәлки ифадә (мәст чешминдә олан) сифәт, сонракы исә (хунхар) һәмин сөздә верилмиш епи- тетдир (бәдии сифәтдир).

Халис Азәрбајчан халг стилиндә јарадылмыш бу аш- ығдакы епитетләри биз, Фүзулидән габагкы шаирләрд- көрмүрүк:

Бојну бурулу, ајағы бағлы,
Шәһла көзү, нәркиси-пүрәфсун,
Шаһбаз бахышлы, аһу көзлү,
Ширин һәрәкәтли, шәһд сөзлү,
Ајрүгча шәкил вә хошча пејкәр,
Јахшыча сәнәм, көзәлчә дилбәр.
Шәһла көзү, нәркиси-пүрәфсун,
Зиба гашы нәркис үзрәки нун
Һүсни күлү лалејн-шәфәгфам,
Зүлфи хәми лалә үзрәки лам[4].

Епитетин—бәдии сифәтин тәсвир етдији мовсуфу (си- фәтләнәни) мүтәкәллимә нисбәт вермәклә, «һури-лиг- лым, мәләк сималым» шәклиндәки мисралар, халг руһ-

———————

[1] Диван, сәһ. 123.
[2] Јенә орада сәһ. 272.
[3] Јенә орада, сәһ. 272.
[4] Јенә орада, сәһ. 249.

-у ифадә едән, бәлкә дә тамамилә чанлы дилдән кәлән көзәл вә зәриф ифадәләрдир. Ше'р дилинә көзәллик ве- рән бу форманы сонракы шаирләримиз инкишаф етдир- мишләр. Фүзулидән ики јүз ил сонра јашамыш вә јазыб- јаратмыш мәшһур реалист шаиримиз Вагифдә дә буну чох көрүрүк.

Вагифин ашағыдакы гошмасы һәмин хүсусијјәтлә- јазылмыш садә епитетләрлә зәнкин көзәл әсәрләрдәндир:

Қаман гашлым, кирпикләри гәмәлим,
Шәкәр данышыглым, ширин дәмәлим,
Күлкәз зәнәхданлым, бәјаз мәмәлим,
Синәси мејданым нешин кәлмәди.

Нәсрин бинакүшлүм, бәнәфшә мујлум,
Пәриләр тәл'әтлим, мәлаик хујлум.
Бүллур ләтафәтлим, сәнубәр бојлум,
Һурији-гилманым нешин кәлмәди.

Ағзы хејир сөзлүм, дили диләклим,
Тәр голлум, күл әллим, күмүш биләклим,
Гарычгај[1] чилвәлим, тавус бәзәклим
Либасы әлваным нешин кәлмәди[2].

Шүбһәсиз ки, Вагиф бөјүк устад вә мүәллим олан Фүзулидән бәдии дил сәнәткарлығы мәсәләсиндә чох шеј өјрәнмишдир.

Бу гошмада көзәлин епитетләрлә тәсвири о гәдәр гүввәтли вә мүкәммәл верилмишдир ки, охучу нәзериндә там бир портрет, зәриф бир инсан сурәти чанланмыш олур.

Фүзули објектә, әшјаја епитет верәндә, онун мовсуфа олан ујғунлуг вә мүнасибәтинә, бурадан һасил олан кө- зәллик вә зәрифликлә кифајәтләнмир. О, һәм дә епитетин бүтүн мисра илә чәкилән бәдии лөвһәјә нә дәрәчәдә уј- ғунлуғуна диггәт едир. Бир гајда олараг шаирин мәчаз вә епитетләри бир систем кими алыныр, ја мәнтиги ујғун- луг, инкишаф јолу илә, бир-бирини тамамлајыр, јахуд тәзадлар шәклиндә верилир.

Бүлбүли-зарәм **күли**-рүхсари-алиндән чүда
Тутији-ләләм шәкәр нисбәт мөгалиндән чүда.

Бу мисраларын башларында епитетли тәркибләр иш- ләдилмишдир («бүлбүли-зарәм, тутији-ләләм»). Бу епи- тетләрин ше'рин үмуми мәтнинә ујғунлуғуна диггәт јетир-

———————

[1] Гарагуш (**һ. А.**).
[2] «Молла Пәнаһ Вагиф», Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 18.

сәк, көрәрик ки, һәр бир епитет, мисранын ахырында верилән бәдии лөвһә илә дә ујғун кәлир.

Шаир биринчи мисрада мә'шугәнин үзүнү гызыл **күлә** охшатдығы үчүн, өзүнә фәрјад едән **бүлбүл** сифәти верир. Икинчи мисрада шаир өзүнү онун үчүн лал олмуш **тути** адландырыр ки, мә'шугәнин ширин сөзләриндән ајры дүшмүшдүр. Күл илә үлфәт **бүлбүлә**, хас олдуғу кими **сөз** илә **үлфәт** дә тутијә **хасдыр**. Икинчи тәрәфдән бүлбүл күлдән ајры дүшәндә **фәрјад** едир, тути сөздән, мухатәбиндән, мүсаһибиндән ајры дүшәндә **сусур**. Бу мә'налар арасында тәзад вардыр. Һәр мисрада гүввәтли мә'на вәһдәти, ујғунлуг көзләндији һалда, мисралар арасындакы мә'на әлагәси бәдии тәзада әсасланыр.

Фүзулинин гүввәтли сөз сәнәткарлығы онун тәшбеһләриндә (бәнзәтмә) дә өзүнү көстәрир. О, тәшбеһи һәмишә бир бәдии **зәрурәт** кими ишләдир. Онун зәнкин билији, дәрин һәјати мушаһидәси, тәшбеһләринин дә һәгиги, тәбии, тизфәһм вә конкрет олмасына сәбәб олур. О, әслиндә һеч бир ше'риндә гәсдән тәшбеһ јаратмаг фикринә дүшмәмишдир. Бир фикрин, тәсәввүрүн ифадәсиндә, истәр-истәмәз хәјалында доған фикирләрин, һиссләрин чағырдығы тәбии тәшбеһләри ишләтмишдир. Бунун үчүн дә бу тәшбеһләр ел арасында чох вә тез јајылмышдыр.

Фүзулинин тәшбеһләри, әшјанын өз әсас, үзви хассәләриндән һәмин әшјадан алдығымыз тә'сирләрдән доған вә буну әкс етдирән тәшбеһләрдир. Одур ки, бу тәшбеһләр охучунун тәсәввүрүнү ајдынлашдырыр, лөвһәләрин һәртәрәфли гавранмасына хидмәт едир.

Фүзулидә мүфәссәл, ибтидаи тәшбеһ јох кимидир. Онун тәшбеһләри әсасән ики үнсүрдән, бәнзәјән илә бәнзәдиләндән ибарәт **мүкәммәл** тәшбеһләрдир. Шаирин тәшбеһләри бәдии мә'на вә гүввәт е'тибарилә мараглы вә чохчәһәтлидир.

«Лејли вә Мәчнун» поемасында аја хитабән дејилән мисралара бахаг:

Кеј каһ **гәддим кими хәмидә,**
Каһи пүр олан **мисали дидә.**
Каһ заһир олан мәнә **гәмим тәк,**
Каһ гајиб **зәнисү һәмдәмим тәк...**

Бу мисраларын һәр бириндә бир мүкәммәл тәшбеһ вар. Бу дөрд тәшбеһин исә әсасы, бәнзәјәни бирдир (ајдыр). Ајын хүсусијјәтләриндән истифадә едәрәк шаир каһ ону **бүкүлмүш бәдәнә**, каһ јашла долу **көзә**, каһ гәм-

каһ да **һәмсөһбәтә** бәнзәдир. Бу тәшбеһләрин һамысы ајын хүсусијјәтләрини әкс етдирир, онун образлы тәсвирини верир. Бу тәшбеһләри шаир ејни заманда әсәрин үмуми мәзмуну, сурәтләрин сәчијјәси илә, гәһрәманын әһвали-руһијјәсилә дә бағлајыр. Нә үчүн Фүзули ајы, дејәк, орağa охшатмыр, бүкүлмүш гәддә—инсан бәдәнинә бәнзәдир? Нә үчүн бәдрләнмиш ајы бир көзәлин сифәтинә јох, јашла долу көзә бәнзәдир? Бурада шаирин сөзә дәриндән јанашмасы, ону ше'рин мә'на чәһәтинә көрә сечмәси, сурәтләрин мәзмун вә идејасына әсас әһәмијјәт вермәси мүһүм иш көрүр.

Шаир һәр бир сөзүн, тәсвир едилән характерләрин ин'касына дүрүст хидмәт етмәсинә сә'ј едир. Өз-өзлүјүндә көзәл вә бәлкә дә зәриф олан, лакин әсәрин үмуми бәдии мәнтиги илә әлагәдар олмајан тәшбеһ Фүзули ше'риндә ишләдилмәз.

«Лејли вә Мәчнун» әсәринин бу јериндә, шаир ајы садәчә тәсвир етмәк мәгсәдини гојмамышдыр. О, ајы өз гәһрәманынын—Лејлинин хатири үчүн сурәтләр силсиләсинә бағламышдыр. Бурада аја тәшбеһ едилән чәһәтләрин мә'насына, аја верилән сифәтләрә диггәт етсәк, бунларла Лејлинин өзүнүн тәсвир олундуғуну, әсәр гәһрәманынын һал вә вәзијјәтинин верилдијини көрәрик. Ајын **һилал** вахты, Лејлинин бүкүлмүш гәддинә бәнзәјир. Ајын бәдр заманы исә Лејлинин јашла долу көзүнә бәнзәјир. Ајын чыхмасы Лејлинин гәминин заһир олмасына, батмасы Лејлинин **һәмдәминин** гејб олмасына бәнзәјир.

Беләликлә, тәшбеһләр бурада, јалныз бир објекти тәсвирә, шәрһә хидмәт етмир, ејни заманда әсәрин әсас сурәтләринин дүрүст анлашылмасына, үмуми идејанын бәдии реализәсинә көмәк едир.

Һәмин әсәрдә анасынын Лејлијә нәсиһәти дә беләдир.

Сағәр кими кәзмәји һәрам ет,
Нәғмә кими пәрдәдә мәгам ет.
Дәф кими кәкүсдә ләһв гојма,
Неј кими һәваји-нәфсә ујма.
Күзкү кими гаты үзлү олма,
Нәркис кими хирә көзлү олма.
Һәр сурәтә әкс кими бахма.
Һәр көрдүјүнә су кими ахма[1].

Бу парчада кәтирилән тәшбеһләрин садәлији, ајдынлығы, мәишәтдән алынма вә үмуми охучулар үчүн тәр-

[1] Диван, сәһ. 252.

бијә үчүн дедикчә мәгбул олдуғу бир јана дурсун, бурадакы инчә тәзады сечмәмәк олмаз. Ана севимли гызыны кобуд шејләрдән, пис хасијјәтләрдән узаг сахламаг үчүн нәсиһәт едир. Анчаг бир дәнә дә пис, кобуд әшјанын, ја хасијјәтин адыны чәкмир. Гыз **нејә, күзкүјә, нәркисә, суја, сурәтә** бәнзәдилир. Бу әшјалар гыз тәсвири үчүн чох мүнасиб, ујғун, инчә вә зәриф сурәтләрдир. Анчаг шаир өзүнәмәхсус бир дәгигликлә һәмин зәриф әшјанын өзүндә һәм мүсбәт, һәм мәнфи хүсусијјәтләр тапыр. «Дәф кими көкүсдә ләһв гојма», «Неј кими һәваји-нәфсә ујма», «Һәр сурәтә экс кими бахма», «Һәр көрдүјүнә су кими ахма»...

Бу тәшбеһләрин формасы да мә'насы кими садә, ајдын вә конкретдир. Доғрудур, бәсит тәшбеһә хас олан «кими», «тәки» әдатлары ишләдилмишдир. Анчаг јериндә көзәл ишләдилмишдир. Бүтүн мисраларда, бәнзәјә (гыз) ејни олдуғу үчүн вә онун ады чәкилмәдији үчү әдатлар ифадәјә ағырлыг вермир.

Фүзули, јухарыда көрдүјүмүз кими, тәшбеһ јарадан да бә'зән мә'нанын тәләбинә көрә ејни әшјанын башга башга чәһәтләрини алыр. Санки ону илһам фанары ил ишыгландырмаг үчүн һәр тәрәфдән әһатә едир, бүтүн хас сәләрини вермәк истәјир (сајә, ај, шәм вә с.) Фүзули һадисә вә предметләрин бүтүн хасијјәтләрини әһатә ст мәји бачардығы, онлара һәр чәһәтдән бәләд, һаким ол дуғу үчүн е'чазкар бир гүдрәтлә бир бејтдә үч, дөрд, бә'зән беш бәнзәтмә јарада билир:

Ган јаш төкүб јананда дөнәр атәшин кабаб,
Мә'шугә бәнзәр атәшү, ашиг кабаб она[1].

Кабаб ашигә, **од** мә'шугәјә, кабабдан төкүлән дам **лалар көз** јашына, кабабын од үзәриндә чеврилмәси ис ашигин мә'шугә башына **доланмасына** бәнзәдилир. Гү вәтли мәзмуна, ашиганә ше'рин тәләбинә чох мүнаси тәшбеһләр васитәсилә, бурада там бир бәдии лөвһә ве рилмишдир. Бу бәнзәтмәләрин һәрәси бир јанда тәсадүфи алынмамышдыр. Она көрә дә һәрәси бәдии тә'сирини ишләтмәклә бир дә ше'рин бәдиил образлылыг силсиләсиндә зәрури мөвге тутур, јанашы к тирилдикдә бәдии сәһнә тәшкил едир. Јухарыдакы тә беһләрин вердији тәсәввүрә көрә рәссам бир лөвһә чә биләр.

[1] Диван, сәһ. 122.

Булбүлү-гәмзәдәјәм, бағи-бәһарим сәнсән,
Дәһәнү гәдду рухун ғөнчәву сәрву сәмәним[1].

Бу кичик бејтдә сөзә сон дәрәчә гәнаәтлә бәрабәр беш үввәтли тәшбеһ верилмишдир. Нисбәтән «һәмчинс» лан бу тәшбеһләрин јанашы јазылмасы илә јенә мараглы бәдии бир лөвһә јарадылмыш олур:

Шаир бүлбүлдүр, мә'шугә баһар бағыдыр. Мә'шугәнин додаглары бағын гөнчәсидир, боју бағын сәрвидир, зү исә бағын јасәмәнидир.

Бу да мараглыдыр ки, шаир һеч вахт бәнзәјән илә бәнзәдиләни јанашы јазмағы вачиб сајмыр. Бу мисрада ксинә, о, бүтүн **бәнзәјәнләри** мисранын бир тәрәфинә, **бәнзәдиләнләри** дә о бири тәрәфинә јығмышдыр. Јухарыдакы бәндә диггәт едәк:

Дәһәнү гәдду рухун,
Ғөнчәву сәрву сәмәним.

Бәнзәтмәләрин бир системлә верилмәси, ајры-ајры лементләрин мөвгејини дүрүст тә'јин етмәјә имкан јарадыр.

Бир дә бурада бәнзәдиләнләр һәмчинс һадисә олдуғундан (гөнчә, сәрв, јасәмән...) онларын јанашы верилмәләри бәдии мәнтигә даһа ујғун кәлир.

Башга бир мисалда:

Бир сәф гыз отурду, бир сәф оғлан,
Чәм олду беһиштә һуру ғылман.

Бурада һеч бир тәшбеһ әдаты олмаса да, ифадәнин рдији тәсәввүр, лөвһә, дәрһал тәшбеһләри ајырыр. ызлар һурије, оғланлар гылмана, мәчлис исә чәннәтә нзәдилир.

Бу ашағыдакы тизфәһм мисраларда көрүн шаир сурәтләрини бә'зән нә гәдәр кәнар вә үмуми мәфһумлардан тирир.

Дәмадәм мәрдүми[2]-чешмим ичәр ган хәттү халиндән,
Бәли, әксәр мааши әһли-дәрјанын гарадәндир.

Бурада шаир мә'шугәсинин үзүндәки хала бахыр. з бәбәји мә'шугәнин хәтту халындан ган ичәр (гана нәр). Бу, она охшајыр ки, **дәрја әһлинин чохунун јашаы гарадан** (гурудан)дыр. Тәкликдә, конкрет алындыг-

[1] Диван, сәһ. 173.
[2] «Мәрдүм» һәм дә чамаат мә'насындадыр.

да, бир-биринә бәнзәмәјән предмәтләрин сәһнә шәклиндә көтүрүлмәси, чох инчә тәшбеһләр јаратмаға имкан верир.

Силсилә тәшбеһләр Фүзули бәдии дилинин ән зәнкин хүсусијјәтләриндәндир. Бир сыра гәзәлләриндә шаир бүтүн бир аләми башга бир аләм илә гаршы-гаршыја кәтириб бәдии лөвһә јарадыр.

Бүтүн бејтләри тәшбеһ илә верилән ашағыдакы гәзәлә диггәт едәк.

Әввәла, биринчи вә икинчи мисраларын һәр биринин өзүндә тәзадларла гурулан тәшбеһ вар. Галан бејтләрин исә, һәмишә габаг мисрасы сонра кәлән мисраја әкс сәһнә тәсвир едир. Икинчи тәрәфдән, һәмишә бејтин илк мисрасы шаирин лирик, интим аләмини ифадә етдији, онун дәрд вә әзабларындан данышдығы һалда сонра кәлән мисралар објектив аләмдән, кәнар һәјат вә мәишәт һадисәләриндән сәһнәләр верир.

Мә'лум олдуғу үзрә, ше'рдә лирик, дахили һәјат илә објектив, харичи аләмин јанашы верилмәси, биринин о бирисилә изаһ едилиб ајдынлашдырылмасы бизим бајатыларда чох тәсадүф едилән бир хүсусијјәтдир. Бөјүк шаирин бир сыра ше'рләриндә буну даһа ајдын көрә биләрик. Ашағыдакы гәзәли охујаг:

Еј көнүл, чох сејр гылма күнбәди-дәввар тәк,
Сакин олмаг сејрдән еј, нөгтеји-пәркар тәк.

Үн верәр чан риштәси, хәм гамәтимдән чәксәм аһ,
Ел дәјиб чәнк үзрә бир авәзә кәлмиш тар тәк.

Синәми неј охларын дәлди дәм урдугча көнүл,
Сәс верир һәр пәрдәсиндән налә мусигар тәк.

Аризин үзрә хәми-зүлфүн аныб дүн[1] та сәһәр,
Доланырам һәр тәрәф одларә дүшмүш мар тәк.

Чисми-зарим тиғи-бидадынла олду чак-чак,
Түнд судан рәхнәләр пејда гылан дивар тәк.

Хатирин шад ејләдин әһли-вәфа көнлүн позуб,
Бир имарәт јапмаға мин ев јыхан ме'мар тәк[2].

Бурадакы тәшбеһләрин демәк олар ки, һамысы мүрәккәб тәшбеһләрдир. Фүзули силсилә тәшбеһләрин өзүн

[1] Дүн сөзү Фүзулидә һәмишә кечә мә'насында ишләдилир вә чо заман да күн—күндуз илә контрастда верилир.—М. Ч.
[2] Диван, сәһ. 167.

дә әлван, мүхтәлиф форма вә хүсусијјәтләр илә верир. Бу ашағыда көстәрдијимиз (мәзмун е'тибарилә көзәлин вәсфинә, тә'рифинә һәср олунан көзәлләмә руһунда јазылан) гәзәлин формасына бахаг:

Һанкы[1] күлшән күлбүни сәрви-хураманынча вар?
Һанки күлбүн үзрә ғөнчә, лә'ли-хәнданынча вар?

Һанки күлзар ичрә бир күл ачылар һүснүн кими,
Һанки күл бәрки ләби-лә'ли-дүрәфшанынча вар?

Һанки бағын нәхли, вардыр ол гәдди тәк барвәр,
Һанки нәхлин һасили сиби-зәнәхданынча вар?

Һанки хуни сән кими чәлладә олмушдур әсир,
Һанки чәлладын гылынчы нөвки. мужканынча вар?

Һанки бәзм олмуш мүнәввәр бир гәдди тәк шәм'дән,
Һанки шәм'ин шө'ләси рухсари-табанынча вар?

Һанкы јердә сана бәнзәр булунур бир кәнчи-һүсн,
Һанки кәнчин әфдәри зүлфи-пәришанынча вар?

Һанки күлшән бүлбүлүн дерләр, Фүзули, сән кими
Һанки бүлбүл наләси фәрјадү әфганынча вар?

Сөз усталығынын, ше'р инчәлијинин, надир бәдии әвһәләрин бир сыра нүмунә хүсусијјәтләрини верән вә сл лирик әсәрләрдән сајылан бу гәзәл, чох чәһәтдән әһлилә лајигдир. Һәр шејдән әввәл, бүтүн мисраларын иторик суал илә башландығыны көрүрүк.

Һисс вә һәјәчандан доған бу суаллар, ади, мәнтиги уал дејил, бәдии суаллардыр. Бу суаллар чаваб алмағ чүн јох, факты, һадисәни тәсдиг үчүн, шаирин рә'јини илдирмәк, көзә чарпдырмаг үчүн верилир:

«Һанкы шәм'ин шө'ләси рүхсари-табанынча вар»,—еjә јаздыгда шаир «һеч бир шамын, һеч бир чырағын ығы сәнин рүхсарын гәдәр ишыглы дејилдир»,—демәк истәјир. Тәсдигини суал шәклиндә дејир.

Тәшбеһләр исә чох гәрибә вә индијә гәдәр аз раст лдијимиз мараглы бир систем илә гурулмушдур. Һәр р мисрада гүввәтли бир тәшбеһ вар. Биринчи мисрада м метафора, һәм тәшбеһ вардыр. Мә'шугәнин боју әрви-хураман» ады илә јад олунур.

Бу сәрви-хураман (мә'шугәнин боју) күлбүнә (јени-

[1] Һанкы кәлмәләри Фүзулидә гансыдыр. Бах: Фүзули әсәрләри, илд, Бакы, 1944, сәһ. 100.

јетмә күл ағачына, фидана) бәнзәдилир. Икинчи мисрада верилән тәшбеһ исә биринчи мисрадакы тәшбеһин мәнтиги вә бәдии давамы, инкишафы, нәтичәси кими кәлир: «Һанки күлбүн үзрә ғөнчә ләʼли-хәнданынча вар» Мәʼшуғәнин боју күл ағачына бәнзәдилир. Күл ағачында битән ғөнчә исә мәʼшуғәнин тәбәссүмлү додаглары илә гијас едилир. Мараглы бурасыдыр ки, башга гәзәлләрдә олдуғу кими бурада гаршылашдырылан, гијас едилән мәфһумлар бәнзәтмә дәрәчәсиндә дајанмыр. Бурада шаир мәʼшуғәнин һүснүнү **сәрв, күл, ғөнчә, шәм** илә васф едир. Лакин бир гајда олараг, бу һүсн, бәнзәтмәләрдә кәтирилән **күл, ғөнчә, шәм, сәрв** вә саирәдән үстүн тутулур.

«Һанки күлзар ичрә бир күл ачылыр һүснүн кими?»— дедикдә, шаир бир тәрәфдән, севкилинин һүснүнү бағда ачылан күлә бәнзәдир. Икинчи тәрәфдән, севкилинин һүснүнү бу күлдән јүксәк тутур. Бу мисраны мәнтиги сурәтдә давам етдирәрәк күлдән јох, күлүн јарпағындан сөз ачыр:

Һанки күл бәрки ләби-ләʼли-дүрәфшанынча вар?

Ејни үсул вә гурулуш гәзәлин ахырына гәдәр ардычыл сурәтдә давам едир.

Бејтин биринчи мисрасында ады чәкилән мәфһумун чүзʼи бир әламәти бејтин икинчи мисрасында кәтирилир. Бејтин илк мисрасында чәллад (хуни) ады чәкилир, сон мисрада чәлладын хәнчәри кәтирилир. Илк мисрада шам кәтирилдији үчүн, сонунчу мисрада шамын шөʼләси верилир вә с.

Одур ки, һәр бејт гаршылашдырылмыш бир сыра мәфһумларын әмәлә кәтирдији силсилә мәчазлардан тәшбеһләрдән ибарәтдир:

Һанки јердә сана бәнзәр булунур бир кәнчи-һүсн,
Һанки кәнчин әждәри зүлфи-пәришанынча вар?

Мәʼшугә—көзәллик, һүсн хәзинәсидир. Онун зүлфләри исә бу хәзинә үстүндә јатан илан, әждаһадыр. (Әфсанәјә көрә, әждаһа һәмишә хәзинә үстүндә јатар).

Мәчазларын бу шәкилдә тәшкили, бәнзәтмәләр, ја епитетләр системи шеʼрә ајры бир мәлаһәт, камиллик, мә-на гүдрәти верир. Онун тәʼсирини артырыр. Тәсәввүрдә сурәтләр васитәсилә јаранан сәһнәләр чанланыр. Шаирин васф вә тәсвирләри нә гәдәр мүбалиғәли олса да, охучуну инандырыр, гане едир. Охучу бу ифадәләрин а...

мәнтиги мәʼнасыны јох, бәдии, мәчази тәрәфини үстүн тутур.

Фүзули шеʼриндә мәчаз сәнәткарлығынын јүксәклијини көрмәк үчүн ашағыдакы бәнд илә башлајан мүсәддәс дә мараглы вә характерикдир:

Дун сајә салды башимә бир сәрви-сәрбүләнд
Ким, гәдди дилрүба иди көфтары дилпәсәнд.
Көфтарә кәлди накәһ ачыб ләʼли-нушхәнд,
Бир пүстә көрдүм онда, төкәр ризә-ризә гәнд.
Сордум:—мәкәр бу дүрчи-дәһәндир-дедим, деди:
Јох' јох, дәваји-дәрди-нәһанын дурур сәнин![1]

Бу мүсәддәсдә бизим бәһсимиз нөгтеји-нәзәриндән һәр бәндин сон үч мисрасы мараглыдыр.

Бәндләрин илк мисралары илә бурада ишимиз јохдур. Шаир мәʼшуғәнин данышығыны белә верир: «Онда бир пүстә көрдүм ки, гәнд төкүрдү. Дедим: мәкәр бу ағыз дүрч рүсүдүр, деди: јох, кизли дәрдин дәрманыдыр».

Бурада бир мәфһумун ејни заманда бир нечә мәфһума бәнзәдилдијини көрүрүк. Ағыз һәм **шәкәрә**, һәм **пүстәјә**, һәм **дүрр мүчрүсүнә**, һәм кизли **дәрд дәрманына** бәнзәдилир.

Көрдүм јүзүндә һәлгеји-зүлфи-сијаһини,
—Ол пичү табы чох нә рәсәндир?—дедим, деди:
—Дөври-рүхүмдә риштеји-чанын дурур сәнин!

Бурада сачлар **ипә**, ејни заманда **чан риштәсинә** бәнзәдилир.

Шәбнәм инсарын етди күнәш ләʼләи-хошаб,
Бунлар нәдир, нә дүрри-Әдәндир?—дедим, деди:
—Әбсәм Фүзули, әшки-рәванын дурур сәнин.

Бу парчада шәбнәм (шеһ) **ләʼлә, дүррә, көз јашына** бәнзәдилмишдир. Бүтүн бу тәшбеһләрин, һәр бәндин илк мисраларында чәкилән бәдии лөвһәләрлә, ејни заманда шеʼрин үмуми мәзмуну илә әлагәдар олдуғуну, руһән бу... тамам ујғун кәлдијини демәсәк дә ајдындыр. Мүкаләмә, суал-чаваб формасында јазылан бу гүввәтли мә...злар, ашиг-мәʼшуг арасындакы мәһәббәт мүнасибәтини көзәл ифадә едир.

Фүзули, тәшбеһ јарадыркән бәнзәтмә әдатына, гош-

[1] Диван, сәһ. 206.

маја (кими, тәки, елә бил...) еһтијач дујмур. Диалог, хитаб, суал үсулу илә вердији бәнзәтмәләр бә'зән бир һөкм, нә гәдәр мүбалиғәли дә олса, бир һәгигәт кими сәсләнир.

Нәдир дедим рухи-сафиндә әкси-мәрдүми-чешмим?
Деди көлмиш кәмилә Румә дәрја гәт едәр һинду.

Јахуд:

Тәрәһһүм гыл бүкүлмүш гәддимә, вәһм ејлә аһимдән
Сагын чыхмаја накәһ јајдан ол ох еј кәман обру![1]

Шаир «бүкүлмүш гәддини» јаја, «аһини» оха бәнзәдир. Анчаг һеч бир тәшбеһ үчүн охшатма сифәти кәтирмир.

«Лејли вә Мәчнун» әсәринин бир фәслиндә шаир өз гәһрәманларынын көзәллијини шаиранә бир дил илә вәсф едир. 12—14 бејт гәһрәманларын ады илә башланыр.

Бејтләрин биринчи мисрасы Лејли ады илә, икинчи мисрасы Мәчнун ады илә башланыр. Бурадакы бәнзәтмәләр, формача тамам халг стилиндә, әдат әвәзинә «демә» сөзү илә верилир («Лејли демә чәннәт ичрә бир һур»). Бу сурәтләрлә верилән көзәллик вә инчәлик чохчәһәтлидир. Бәдии дилин јалныз поетикада мә'лум вә мүәјјән формалары, васитәләри нөгтеји-нәзәриндән јанашсаг, бу инчәлији ајдын көрәрик. Бурада ејни мисрада һәм бәнзәтмәнин, һәм мүбалиғәнин, һәм дә контрастын көзәл нүмунәләрини, бунларын чох маһирранә верилмиш вәһдәтини тапмаг олар. Биз һәләлик Лејлини, Мәчнуну тәсвир үчүн кәтирилән бәнзәтмәләрин бир-биринә мүнасиб, мәнтиги инкишафда алынмасына диггәт едәк:

Лејли демә шәм'и-мәчлис әфруз,
Мәчнун демә атәши-чикәрсуз.
Лејли демә чәннәт ичрә бир һур,
Мәчнун демә зүлмәт ичрә бир нур.
Лејли демә өвчи-һүснә бир маһ,
Мәчнун демә мүлки-ешгә бир шаһ.
Лејли демә бир јеканеји-дәһр,
Мәчнун демә бир әфсанеји-шәһр.
Лејли чәмәни-бәла ниһали,
Мәчнун фәләки-вәфа һилали.

---

[1] Ејни образы шаирин башга бир рүбаисиндә көрүрүк.

Рухсаринә төкдү мәрдими-чешмим ган,
Һиндуји көрүн лә'л верир Румә хәрач. (Диван, сәһ. 219).

Лејли мәһи-асимани-һәшмәт
Мәчнун шәһи-кишвәри-мәламәт.
Лејли сәфи-әһли-һүсн әмири,
Мәчнун сәри-кује-гәм фәгири..
Лејли-ү-нишат һүсн ками,
Мәчнун-ү-бәлаји-ешг дами.
Лејли-ү-ләтафәти-диларај.
Мәчнун-ү мәламәти ғәмәфзај[1].

Лејли мәчлисә ишыг верән **шама** бәнзәдилдији үчүн, Мәчнун чикәр јандыран **ода** бәнзәдилир. Лејли көзәлләр сәфләринин әмири сајылдығы үчүн, Мәчнун гәм фәгирләринин **башчысы** сајылыр. Бәнзәтмәләрин бу чүр, мә'на, мәнтиг вәһдәтилә давам етдирилмәси сәнәткарлыг е'тибарилә нә гәдәр чәтин, нә гәдәр бөјүк мәһарәт истәсә дә, даһи шаир бу чәтинликдән гачмамышдыр. Бунун өһдәсиндән кәлмишдир. Одур ки, бәнзәтмәләр Лејлинин вә Мәчнунун тәсвиринә, әсәрин үмуми руһуна чаваб вердикләри кими, бәдии лөвһәләрин, сурәтләрин мәнтиги инкишафына тамамилә ујғундур. Бу полад вәһдәт һеч јердә позулмур.

Мә'лумдур ки, классик шәрг әдәбијјаты мүбалиғәләрлә чох зәнкиндир. Доғрудур, бә'зиләри бу хүсусијјәти, әфсанә тә'сири, пуч е'тигадлар илә изаһа чалышырлар Лакин һеч бир әсаса сөјкәнмирләр. Мүбалиғә инсан хәјалы үчүн тәзә, тәсадүфи мәсәлә олмадығы кими көһнә мәсәлә дә дејилдир. Ән материалист вә мүнәввәр адамын тәсәввүрләриндә белә мүбалиғәләр, мүбалиғәли чәһәтләр олур вә вардыр. Мүбалиғә инсан зеһни вә хәјалынын тәбии хассәсидир. Мүбалиғә јарадычы хәјалын гүдрәтини көстәрир.

Бу, хәјалын бир сифәтидир. Бунун мөвһумата дәхли јохдур. Ардычыл реализм дә мүбалиғәјә зидд дејил. Чүнки мүбалиғә, инсан тәсәввүрүнүн кејфијјәтиндән доған бир һадисәдир. Реал, тәбии мүбалиғәләр халг арасында, чанлы дилдә, халг әдәбијјатында да чохдур.

Әзизинәм сал јана,
Дара зүлфүн сал јана,
«Нечәсән бир аһ чәким,
Күр гуруја, сал јана»

—дејән ел, нә мөвһуматчы вә диндар, нә дә фанатикдир. Бурада ел, гүввәтли бир шаирдир. Буну дејән адам, әсрләр боју һәмин бајатыны севә-севә охујан халг, чох кө-

---

[1] Диван, сәһ. 259.

зәл билир ки, бир аһ илә Күрү гурутмаг олмаз. Бурада анчаг гәлб аләмини, һисси, тә'сири вермәк үчүн мүбалиғә кәтирилмишдир. Ејни дәрәчәдә дә, ел, бурада инсан гәлбини јандыран һәсрәтин, дағлы бир көксүн јанғы вә јараларынын әкс олундуғуну көзәл билир. Бу ше'рдә мүбалиғә о гәдәр көзәл вә тәбии ишләдилмишдир ки, буну ешидән адам, сојуг мүһакимәјә, «аһ илә Күрүн гурујуб гурумајағыны» дүшүнмәјә еһтијач вә вахт сәрф етмир. Динләјән ифадәнин тә'сирилә һәјәчана кәлир. Бу ифадәдә инсан гәлбинин чәкдији чох дәрин һәсрәти дујур.

Белә мүбалиғәләр бөјүк классикләримизин ше'рләриндәки ән тәбии-бәдии бәзәкләрдәндир. Бу саһәдә дә бөјүк Фүзулинин хәјал зәнкинлији һејрәт доғурур.

Фүзули ше'риндәки мүбалиғәләр һәр шејдән әввәл тәбиилији вә үрәкдән гопма, һисси олмасы илә сәчијјәләнир. Онун мүбалиғәләри, мүбалиғә олмаг үчүн, дилин заһири бәзәји кими јазылмамышдыр. Бунлар шаирин арајыб тапдығы мәчазлар дејил, бәлкә онда доған зәнкин тәсәввүрләрин, һисс вә хәјал аләминин вердији ганун мәһсулларыдыр.

Анчаг Фүзули Мәчнунун ешг севдасында сәркәрдан кездијини тәсвир едиркән, белә дејә биләрди:

Сәһрајә дүшүб күнәш мисали,
Тәнһа јүрүр олду лаубали.
Һәр даша ки, етди, төкдү јашын,
Лә'л ејләди куһ, дәшт дашын.
Көз јашыны бәс ки, төкдү һәр су,
Һәр мәрһәләдән ахытды бир чу,
Бир әбри-бәла иди күваһи,
Баран сиришки, бәрг аһи,
Баранлә бәрг чисмү чандан,
Бир мәртәбәдә ки, бундан андан,
Дәрјаләрә етсә ләм'еји-таб,
Сәһраләрә дүшсә гәтрәји-аб,
Дәрјаләр олурду чүмлә сәһра
Сәһраләр олурду чүмлә дәрја[1].

Мәчнунун көз јашы јағыш кими, аһы исә илдырым кими тә'сирлидир. Бу тә'сирин шиддәти еләдир ки, көз јашындан бир дамла сәһралара дүшсә, сәһралар дәниз чевриләр. Аһын (илдырымын) бир гығылчымы (парлајышы) дәрјалара дүшсә, дәрјалар сәһраја чевриләр!

Бурада мүбалиғәнин «ағыла сығмазлығы» сөзүн мәнтиги мә'нача тәнгидә дөзә билмәмәси ајдындыр. Бир дамла илә сәһра дәрјаја чеврилир, бир гығылчым дәрјаны гурудур. Буна ким инанар? Лакин сојуг мүһакимәдән башга бир дә варлығын, һадисәләрин шаиранә тәсвири, дујулмасы вардыр. Бурада ифадә мәһз шаиранә чәкилән лөвһәни, бир инсан гәлбинин изтирабларыны верир, өзү дә чох көзәл верир. Ше'ри охујанда ифадәнин мәнтиги, реаллыг чәһәти кимин јадына дүшүр? Ше'р о гәдәр гүввәтли, тә'сир о гәдәр тәбиидир ки, охучу дәрһал Мәчнунун һалыны, онун ешги вә севдасындакы алову, шиддәт, сәмимијјәти дүшүнүр. Она көрә дә бу мүбалиғәләрин бәдии тә'сири һәддән артыгдыр.

Фүзули өзүнүн мә'нәви вәзијјәти, кәдәри һаггында данышаркән бир сыра гүввәтли мүбалиғәләр јарадыр. Бу мүбалиғәләрдә өз севда, ешг, кәдәринин бөјүклүјүнү, ағырлығыны сөјләјир. Бу мүбалиғәләр ејни заманда шаирин шәхсијјәтини, мәнлијинин јүксәклијини, гүрур вә ифтихарыны көстәрир:

Куһкән күнд ејләмиш мин тишәни бир дағлән
Мән гопарыб атмышам мин дағы бир дырнағлән[1].

Фәрһад бир дағы јармаг үчүн мин күлүнк сындырмалы олуб. Шаирин гүдрәтинә бахын ки, «мин дағы бир дырнаг» илә гопарыб атмышдыр. Бурада да шаирин севда, кәдәр аләминдәки ағыр вәзијјәти, бу ағырлыға бахмајараг өз мәғрурлуғуну, бөјүклүјүнү сахламасы, синәсинә чәкилән дағлара мөһкәмликлә давам кәтирмәси чох көзәл ифадә олунмушдур. Бу бејтин икинчи мисрасындакы чинасы да сечмәмәк олмаз.

«Дағ» сөзүнү шаир бир дә мәчази мә'нада, јара әвәзинә ишләдир. Ејни сөзүн ики мә'нада ишләдилмәсини башга јердә дә көрүрүк.

Дағ илә олур һәмишә ашиг[2]

Бу сөзләр, һәм ашигин сәркәрданлығы, һәм дә гәлбинин јаралы олдуғу тәсәввүрүнү верир.

Фүзули өз кәдәринин чохлуғуну дөнә-дөнә белә мүбалиғәләр илә верир:

Еј көрән мин дағилә сәбрү сибатим, ејләмә
Нисбәтим Фәрһадә ким бир дағ илә олду зәбун[3].

---

[1] Диван, сәһ. 261.

[1]. Диван, сәһ. 185.
[2]. Јенә орада, сәһ. 271.
[3]. Јенә орада, сәһ. 187.

Јахуд:

Сәнки-мәламәт илә чәкин чеврәмә һәсар,
Әшким фәнаја вермәсин әһли-сәламәти.

Көз јашымын сели инсанлары апарачагдыр. Амандыр ки, гојмајын, мәламәт дашы илә чеврәмә һасар чәкин!

Дејил биһудә кәр јағса фәләкдән башимә дашлар,
Бинасын тишеји-аһимлә виран етдијимдәндир.

Фәләкдән башыма јаған дашлар әбәс дејил. Мән аһымын күлүнкү илә фәләјин бинасыны дағыдырам. Балтамын ағзындан галхан дашлардыр ки, башыма төкүлүр... Бә'зән шаир, өз кәдәринин бөјүклүјүнү вермәк истәркән бүтүн каинаты өз шәхсијјәтинә бағлајан вә чох дәрин тәсәввүр мәһсулу олан мүбалиғәләр јарадыр:

Сүн' ме'мари јапан сәатдә кәрдун мәхзәнин,
Дуди-аһим чыхмаға ачмыш кәвакиб рузәнин,
Күн батыб јылдыз чыхар санман[1] ки, көј дәһганыдыр,
Кечә аһым дағыдыр, күндән јығылмыш хәрмәним.

Көјдә көрдүкләриниз улдузлар дејил, аһым чыхмаг үчүн көј гүббәсиндә ачылмыш дешикләрдир. Јарадычы онлары анчаг мәним аһым чыхмаг үчүн јаратмышдыр. Јохса аһымын күчү көј гүббәсини партладарды.

Икинчи бејтә көрә, каинатда нә күн вар, нә улдузлар, анчаг бизә елә кәлир ки, күн батыр, улдуз чыхыр. Бәс бу кечә-күндүз нәдир? Шаир изаһ едир: күн, көј кәндлисинин јығдығы хырмандыр. Кечә аһым вуруб о тахылы дағыдыр. Тахыл дәнәләри адамлара улдуз кими көрүнүр. Көј кәндлиси күндүз хырманыны јығыр, шаирин бир аһы кечә ону совуруб дағыдыр.

Мүбалиғәнин, бәдии ләвһәнин изаһына еһтијач јохдур. Ше'рин өзүндә бу чох ајдын, көзәл верилмишдир.

Көрдүјүмүз кими, үмумканнат мәфһумларындан белә јазаркән мүбалиғә јараданда ше'рин бәдии тә'сир гүввәси һәр шејдән әввәл көзә чарпыр. Ше'р о гәдәр тәбии, үрәкдәнкәлмә, сәмимидир ки, мүбалиғәјә шүбһә јери галмыр. Биз шаирин ән бөјүк мүбалиғәсиндән белә инсан гәлбинин һәгиги чырпынтыларыны, чошғун еһтирасларыны, инсан һиссинин реал һәјатыны дујур, тә'сирләнирик.

Фүзули мүбалиғәләринин күчү бир дә ондадыр ки, онларын һамысы нәтичә е'тибарилә лирикаја, гәлб аләминин ифадәјә хидмәт едир. Инсан һисс вә һәјәчанынын исә һәдди-һүдуду јохдур. Һәссас бир гәлб ади вә кичик тә'сир илә илдырымлар гопармаға гадирдир. Фүзулидә белә һәссаслыг вардыр. Она көрә дә шаирин бүтүн каинаты, бу һиссләри охшамаг үчүн јаранмыш бир васитә һесаб етмәси тәбии иди.

Јухарыда көстәрдијимиз парчалара бәнзәр мәчазлар Фүзули ше'риндә јүзләрчәдир. Шаирин мүбалиғәләринин характеринә бәләдлик үчүн исә һәләлик бу да бәсдир.

Ше'рин јүксәк хүсусијјәтләриндән бири олан бәдии ләвһәләр Фүзулинин бүтүн гәзәлләриндә мисранын чаны вә мәзмунудур. Бунлар, шүбһәсиз, мүәллифин предмет вә һадисә һаггындакы фикир, һиссини ифадә үчүн ән көзәл вә тә'сирли васитәләрдир.

Шаир бунлары бә'зән паралел, бир-бирини тамамлајан бир силсилә шәклиндә, бә'зән дә бәдии тәзадлар һалында верир. Лакин бу тәзадлар шаирин демәк истәдији гүввәтли фикри чох ајдын ифадә едир.

Бу чәһәтдән шаирин ашағыдакы гәзәли характердир:

Тутушду гәм одуна шад көрдүјүн көнлүм,
Мүгәјјәд олду ол азад көрдүјүн көнлүм.

Дијари-һичрдә сејли-ситәмдән олду хәраб,
Фәзаји-ешгдә абад көрдүјүн көнлүм.

Нә көрдү бадәдә билмән ки, олду бадәпәрәст,
Мүрид мәшрәбу зөһһад көрдүјүн көнлүм.

Фәрагын одуну көрдүкчә мум тәк әриди,
Сәбатү сәбрдә фулад көрдүјүн көнлүм.

Кәтирди әчз, көрүб ешг мүшкүл олдуғуну,
Һамы[1] һүнәрләрә устад көрдүјүн көнлүм.

Декилди бејлә, дәминдә бир әһли-ишрәт иди,
Бу ганлар ичмәјә мө'тад көрдүјүн көнлүм.

Фүзули, ејләди аһәнки-ејш-ханеји-Рум,
Әсири-меһнәти-Бағдад көрдүјүн көнлүм.

Бу гәзәл башдан ајаға тәзадлар системиндә гурулмушдур. Мә'шугәдән ајрыландан сонра ашигин дүшдүјү мүсибәтләр, онун әввәлки, хош күнләри илә мүгајисә олунур. Бу мүгајисә нәтичәсиндә ашигин кечмиш һалы илә индики

[1] Санмајын.

[1] Әслиндә: гаму.

вәзијјәтинин тамам бир-биринә зидд олдуғу мејдана чыхыр. Илк ики мисранын һәрәси өз-өзлүјүндә тәзадлар верән бир ифадәдән ибарәтдир (**Шад көрдүјүн көнлүм гәм** одуна јанды, **азад** көнлүм **әсир** олду). Сонракы бејтләрин һамысында илк мисранын вердији лөвһә ахырынчы мисрадакы сәһнә илә контраст тәшкил едир.

Вахтило ешг фәзасында **абад** олан көнүл, ајрылыг чөлүндә ситәм селиндән **хараб** олду. Мөһкәмликдә, дөзүмдә **полада** бәрабәр олан көнүл, ајрылыг одуна дүшәндә мум кими әриди вә с.

Бүтүн бу тәзадлы сәһнәләр илә шаир мә'шугә ајрылығынын ашигә етдији ағыр, сарсыдычы тә'сири көстәрмәк истәјир вә көзәл дә көстәрир.

Шаирин гәзәлләриндә елә парчалар вардыр ки, тәзад һәр мисранын өзүндә верилир, башга мисралар илә бағланмыр.

> Еј мәзаги-чана чөврин шәһдү шәккәр тәк ләзиз,
> Дәмбәдәм зәһри-гәмин гәнди-мүкәррәр тәк-ләзиз.
>
> Атәши-бәргн-фәрагын нари-дүзәх тәк әлим,
> Чүр'еји-чами-висалын аби-көвсәр тәк ләзиз[1].

Бурада ики әввәлки мисранын һәр икисиндә тәзадлы сурәтләр (**чәфа-ләззәт, зәһр-шәкәр**) верилдији һалда, сон мисраларда паралел сурәтләр (**ајрылыг оду-чәһәнәм оду; көрүш ләззәти-көвсәр сују**) верилмишдир, Јахуд:

> Аләм олду шад сәндән, мән әсири-гәм һәнуз,
> Аләм етди тәрки-гәм, мәндә гәми-аләм һәнуз[2].

Сән аләми севиндирдин, мәни гәмә әсир етдин. Аләм гәми тәрк етди, мән аләмин гәминә мүбтәла олдум.

Фүзули тәзадлы бәдии лөвһәләр јаратдығы кими, гүввәтли **сөз тәзадлары** да јарадыр. Ашағыдакы мисраларда «вар» вә «јох» сөзләринин тәзадла верилән мә'насына диггәт едәк:

> **Варими фикри дәһанилә** јох **етдим ким гәза,**
> Бөјлә әмр етмиш мана **јохдан** мәни вар ејләкәч[3].

Биринчи мисрада **«вар»**, варлығым, һәјатым, мәнлијим мә'насында, **«јох»** исә пуч, һеч мә'насында ишләдилмишдир. Икинчи мисрада **«јох»** јохлуг, һечлик мә'насында **«вар»** исә олмаг јашамаг мә'насында ишләдилмишдир. Бунларын вердији мә'на исә чох гүввәтлидир.

> **Мән варими јох** сәнинчин етдим, нә рәва—
> Сән дутмајасан хәбәр **јоху-варимдән**[1].

Бурада да ејни форма вардыр.

Бир-биринә мә'нача зидд олан «тәлх» (ачы) сөзү илә «ширин» сөзүндән јарадылмыш мә'на тәзадыны алаг:

> **Чарә умдум лә'ли-ширининдән әшки-тәлхимә**
> **Тәлх** көфтар илә алдын чани-шириним мәним[2].

Бурада сөзләр мәчази јох, мүстәгим мә'нада ишләнмишдир. Анчаг ифадә елә усталыгла гурулмуш, епитетләр елә усталыгла сечилмишдир ки, ејни сөз илк мисрада мә'шуғәнин тәсвири үчүн епитет олдуғу һалда, икинчи мисрада ашигин тәсвири үчүн епитет ролуну көрүр (ачы көз јашына ширин додағындан чарә умдум. Ачы сөзүнлә ширин чанымы алдын).

Бә'зән Фүзулидә јанашы ишләдилмиш, гуру, «хаис» мәнтиг илә јанашдыгда бир-биринә зидд мә'на верән чүмләләрә раст кәлирик. Лакин бу зиддијјәтдә шаир елә гүввәтли вә һејрәтләндиричи бәдии тә'сир ифадә едир ки, чүмләнин мәнтиги чәһәти өз-өзүнә унудулур. Мисал үчүн ашағыдакы бејти алаг:

> Чан чыхар тәндән көнүл зикри-ләби-јар ејләкәч,
> Тән булур чан јенидән ол ләфзи тәкрар ејләкәч[3].

Ашиг мә'шуғәнин додағынын адыны чәкәндә һәм өлүр, һәм дә дирилир.

Мә'шугәјә олан мәһәббәтин, ешгин вә вурғунлуғун дәрәчәсини, бундан гүввәтли, бундан мә'налы нечә демәк олар?

Истиарәләриндә дә Фүзули гүввәтли нүмунәләр вермишдир.

> Шәби-һичран јанар **чаным**, төкәр ган чешми-**кирјаным**
> Ојадар халгы **әфганым**, гара бәхтим ојанмазмы[4].

---

[1] Диван, сәһ. 138
[2] Јенә орада, сәһ. 151.
[3] Јенә орада, сәһ. 154.

---

[1] Диван, сәһ. 225.
[2] Јенә орада, сәһ. 177.
[3] Јенә орада, сәһ. 134
[4] Јенә орада, сәһ. 195.

Ајрылыг кечәсиндә јаныб әријән **чанынын** ган јаш төкмәјини, шаир шам илә гијас едир. Шамын исә ады чәкилмир. Фүзулинин истиарә, јахуд метафораларында, бә'зи шаирләр кими дүјүн, анлашылмазлыг, ја натамамлыг јохдур. Онун мәһарәтлә чәкдији бәдии лөвһәләрдә ады чәкилмәјән әшјалар вә чәһәтләр өз-өзүнә мә'лум олур.

> Чану дил бир өмүрдүр тигинчүн ејләрләр чидал,
> Кирмәдән тиғин сәнин ортаја гәт' олмаз низа[1].

Бурада **чан** илә **гәлбин**, мә'шугәнин хәнчәри уғрунда давасы тәсвир олунур. **Чан** вә **гәлб** бир өмүрдүр, узун мүддәтдир ки, вурушурлар. Лакин мә'шугәнин хәнчәри араја кирмәдән (әлдә едилмәдән) бу дава, вурушма битмәјәчәкдир. Бурада гүввәтли вә силсилә һалында верилмиш бир истиарә вардыр. Уғрунда мүбаризә кедән «хәнчәр» мә'шугәнин кирпикләридир ки, чан да, гәлб дә бүтүн варлығыны она гурбан вермәјә һазырдыр. Һәмин «хәнчәрин араја кәлмәси»—мә'шугәнин **нәзәри** демәкдир. Мә'шугә бир мәһәббәт нәзәри салса бу дава һәлл олуначагдыр. Чан вә гәлб гаршы-гаршыја дуран мүддәи, дүшмән илә гијас едилир. Мараглы бурасыдыр ки, шаир әндәрин **мәһәббәти**ән кәскин әдавәт, дүшмәнлик сөзләри вә сәһнәси илә верир.

> Дил узадыр бәһс илә ол аризи-чананә шәм'
> Од чыхар ағзындан, етмәзми һәзәр, ким јанә **шәм'**...?
> Аризи-чанан илә бәһси-кәмали-һүсн едәр,
> Дил учундадыр ки, һәр саәт дүшәр нөгсанә шәм[2].

Бу гәзәлин илк мисраларында шам көзәллик иддиасында олан вә өјүнән бир мә'шугә кими тәсвир олунмушдур. Ахырынчы мисраларда шаир, шамын «һәр саат» әримәсинин сәбәбини онун бош, әбәс јерә «чанан чәмалы» илә бәһс етмәјиндә көрүр. Шам өз «дилинин учундадыр» ки, һәр саат әријир. Сон мисрадакы **«дил учундадыр»** сөзү шаирин јаздығы бәдии лөвһәдә бир мә'нада мүбаһисә (данышмаг учундан) шамын ади вәзијјәтинин мәнтиги тәсвириндә исә, башга бир мә'нада (башдан, пилтәдән јаныб әримәси) ишләнмишдир. Һәр икисиндә ејни ифадә ајдын, бәдии вә көзәл тәсәввүр верир.

«Бәнк вә бадә» әсәриндә дә биз гүввәтли истиарәләрә раст кәлирик.

---

[1] Диван, сәһ. 160.
[2]. Јенә орада.

> Нәркиси көр ки, нәш'әси кетмәз,
> Башы кедәрсә тәрки-чам етмәз![1]

Нәркиз чичәји бурада нәш'әјә кәлмиш бир ашиг һалында верилир. О елә ашигдир ки, «башы кедәрсә дә чамдан, нәш'әдән, һәвәсдән дүшмәз».

Јахуд:

> Ол ки, чами-меј олалы бүнјад,
> Гәдәһ ондандыр, ол гәдәһдән шад[2].

Чам илә мәчлис, ашиг, мә'шуг мүнасибәтләри тәсәввүр олунур. Онлар јаранандан бәри шад вә хошбәхтдирләр. Онлар бир-бириндән нәш'ә, зөвг алырлар.

«Сүбһ» рәдифли ше'риндә шаир **сәһәри** севдаја дүшмүш бир **ашиг** кими тәсвир едир:

> Һанкы маһын билмәзәм меһрилә олмуш зар сүбһ
> Һәр күн ејләр халга бир даги-ниһан изһар сүбһ[3].

Үмумијјәтлә, шаир каинаты, дүнјаны бир ешг аләми шәклиндә тәгдим етдијиндән, јер-көј чисимләрини, тәбиәт мәфһумларыны да бу ешг, севда һәјаты илә гијас едир. Күнәши, ајы, сәһәри, кечәни, гышы, баһары вә саирәни бу нөгтеји-нәзәрдән тәсвирдә гүввәтли мәчазлар, истиарәләр верир.

Фүзули ше'ри тизфәһм, һикмәтли сөзләр—афоризмләр илә зәнкиндир.

Азәрбајчан халгынын әзбәри олан, бүтүн ислам Шәргиндә әсрләр бoју үмуми һөрмәт газанан Фүзули ше'ринин бу гәдәр мәшһур олмасында шаирин һикмәтли сөзләри аз чох рол ојнамышдыр. Ешг, мәһәббәт аләминин тәсвириндә ән јүксәк нүмунәләр адландырыла билән ше'рләри бир тәрәфә гојуб, биз шаирин сырф ичтимаи мә'насы көламындан бә'зи мисаллары тәһлил едәк.

Габагча ону демәк лазымдыр ки, Фүзулинин мәһз ичтимаи-сијаси һадисәләрә, ја фәлсәфи бир проблемә һәср олунмуш гәзәлләри јох кимидир. О, анчаг мүрәббе вә рүбаиләриндә зәманәнин мәнсәб саһибләрини тәкдир едән, јаланчы алим, ваиз, гази, һаким вә саирәләринә гаршы олан кәсәрли парчалар јазмышдыр.

Лакин онун ешг мөвзусунда јаздығы әсәрләрдә дә јалныз ешг мәһәббәтә аид дејил, үмумијјәтлә ичтимаи һәјат

---

[1] Диван, сәһ. 82.
[2] Јенә орада, сәһ. 83.
[3] Јенә орада, сәһ. 135.

вә јашајышла бағлы чох мә'налы сөзләр, дәрин фикирләр вардыр. Әхлаг вә әдәб-эркан, мә'рифәт, инсан ләјагәти һаггында шаирин ја гәзәл, мухәммәс, мүсәддәсләриндә, ја да ајры-ајры гит'әләрдә гыса вә гијмәтли ифадәләрә чох раст кәлирик. Мисал үчүн, әслән габилијјәтсиз вә разеһин олан бир адамын һијлә илә, сүн'и васитәләрлә ирәлилијә, лајиг олмадығы мөвгеләрә кечмәсинә гаршы Фүзули нифрәтлә дејир:

Кәр гара дашы гызыл ган илә рәнкин едәсән,
Рәнки тәғјир тапар, лә'ли-бәдәхшан олмаз.

Ејләсән тутијә тә'лим әдаји-кәлимат,
Нитги инсан олур, амма өзү инсан олмаз.

Һәр узун бојлу шүчаәт едә билмәз дә'ва,
Һәр ағач ким бој атар, сәрви-хураман олмаз[1].

Демәли, мәсәлә заһирдә, формада јох, мәзмун вә мә'нададыр.

Шаирин метафоралары һәр шејдән әввәл о дөврүн һәјатыны, ичтимаи мүнасибәтини әкс етдирир. Бунлар шаирин мүһитдән алдығы ағыр вә ачы тә'сирләрин мәһсулудур. О көрүрдү ки, зүлмә, зора сөјкәнән ичтимаи гурулушда мәнсәб саһибләринин, һөкмранлыг едәнләрин чоху алчаг вә зәрәрли адамлардыр. Јалтаг шаирләрин һәмин залым вә күт һакимләр һаггындакы тә'рифнамәләри, гәсидәләри дә «лә'л» олсун дејә гара дашы ган илә «бојамаг» демәк иди. Анчаг дашын рәнки заһирән дәјиширди, әсли исә гаралығында, дашлығында галырды.

Шаирин Нишанчы пашаја мәктубундакы мәшһур сөзләри, дөврү характеризә едән ән гүввәтли бир һөкмдүр:

Сәлам вердим,—рүшвәт дејилдир,—дејә алмадылар.

Чох чәсарәтлә вә кәскин, тутарлы дејилән бу ифадә, о дөврүн ачкөз, рүшвәтхор, чанавар иштаһалы һакимләрини дамғаладығы үчүндүр ки, зәрби-мәсәл кими дилләрин әзбәри олмушдур. Фүзулинин бир сыра ше'рләриндән көрүнүр ки, шаир габилијјәтсиз, лакин иддиалы, ирәли сохулмаг истәјән, күт адамлардан, пахыллыг чәкән бөјүк сәнәткарлары боғмаг истәјәнләрдән чох әзаб көрмүшдүр. Шаир көстәрир ки:

[1] Диван, сәһ. 215.

Чәннәти алмаг олмаз ахча илә...
Кирмәк олмаз беһиштә рүшвәт илә...

Һәр шеји рүшвәт, мәнсәб васитәсилә әлдә етмәк мүмкүн олса да, һүнәр мејданына, сәнәткарлыг аләминә, ше'р чәннәтинә сүн'и јол илә кирмәк олмаз.

Шаир нәсиһәт јолу илә дедији ашағыдакы нүмунәләрдә һәм дөврүнүн, мүһитинин ријакар, икиүзлү инсанларыны ифша едир, һәм дә һәмишә өз гүввәсини сахлајан, тәзә көрүнән, бошбоғазлыға гаршы дејилмиш мә'налы бир афоризм јаратмышдыр:

Рәфигин олса дилсиз чанәвәр һәм сахла раз ондан,
Сағын сиррин дүшүрмә дилләрә Мәчнуни-рисва тәк[1].

Бу сөз, чанлы дилимиздә олан аталар сөзүнә—«сиррини достуна демә, достунун да досту вар» мәсәләсинә чох јахындыр.

Шаир һәмин гәзәлиндә ирадә мөһкәмлији, принсипиаллыг, мүстәгил фикирли олмаг кими мәрд вә икид хасијјәтләри тәблиғ едир:

Күһәр тәк гылма тәғјири-тәбиәт, дәлсәләр бағрын,
Гәрар ет һәр һавада, олма шурәнкиз дәрја тәк[2].

Бу бејт дә, аталар сөзү олан: «ағыр отур, батман кәл» мәзмунуна чох јахындыр.

Мал-дөвләт јығмаг һәвәсилә јашајан һәрис, хәсис адамлара гаршы шаир дејир:

Мал чох јығма һәзәр ејлә әзабындан ким,
Рәнчи артар ағыр олдугча јүкү һәммалын.

Мүәјјән, көзәл бир мәгсәд вә мәсләк уғрунда әзијјәт вә зәһмәтә дөзмәјин зәрури олдуғуну дејән ашағыдакы фикир дә чох мәшһурдур.

Нәдамәтсиз тәнә'үм јох, тәсәррүфсүз тамаша тәк.

Инсаны анчаг иши, әмәли илә танымаг, гијмәтләндирмәк лазымдыр. Буна ујғун олараг М. Ф. Ахундов демишдир: «Камал ата күркү дејил ки, ирс илә өвлада јетишә». Әсл-нәсәб, ата-ана васитәсилә олмур:

[1] Диван, сәһ. 166.
[2] Јенә орада.

Фе'лдир эсли-ризаји-һәг, нә ким әслу-нәсәб?

Гиjмәтли, исте'дадлы, халга фајдалы адамын ады вә әмәји итмәз. Она гаршы көрулән бүтүн чәза вә тәһгир тәдбирләри бош, мә'насыз вә мүвәггәтидир.

Сәадәти-әзәли габили-зәвал олмаз,
Күнәш јер үстүнә кәр дүшсә пајимал олмаз!
Һәр гаида олса ганлују әлбәттә ган тутар...
Гија әһлинә һәм чох е'тираз етмәк ријадәндир...
Бағламаз һәр шикуфә мејвәји-тәр,
Әксәри битдији јериндә итәр..,

вә с. кими афоризмләрин һәр бири там вә үмуми шәкилдә дејилмиш гиjмәтли бир фикир ифадә едир.

Шаирин тәрбијә принсипи, рәфтар һаггындакы ашағыдакы мүрәббеси дә мараглыдыр:

Еј хачә, кәр гулундан оғуллуг мурад исә,
Шәфгәт көзүлә бах она, даим оғул кими,
Кәр оғлуну диләрсән ола саһиби-әдәб,
Әлбәттә ејлә зилләтә мө'тад, гул кими[1].

Һәм өвлада, һәм нөкәрә мүнасибәтдә шаирин әсл һуманист, инсани һиссләри тәблиғ етдијини көрүрүк. Өвлада гул кими бахдыгча, ону зәһмәтә даһа чох алышдырдыгча биз ушағын сәадәтинә чалышмыш олуруг. Һәмчинин нөкәрә, талеји биздән асылы олан адама өвлад кими бахмагла әсл әдаләтли рәфтар етмиш олуруг.

Көзәллик вә ешг һаггында шаирин бу афоризми мәшһурдур.

Һүсн нә мигдар олурса ешг ол мигдар олур!

Фүзулинин заһидләрә, ваизләрә гаршы гыса, лакин һазырчаваб бејтләри дә диггәтәлајигдир:

Заһид, меји-набдәндир икраһи ғәләт!
Сән хаһ сөзүм сәһиһ тут, хаһ ғәләт.
Мәсчидләрә кирдијим дејил рәғбәтдән,
Сәрмәстлијимдән ејләрәм раһи ғәләт[2].
Меј мән'ини-ејләјиб шуар, еј ваиз!
Тутдун рәһи-тә'ни-ешги-јар, еј ваиз!
Тәрки-меју мәһбуб едәрик чәннәт үчүн,
Шәрһ ејлә ки, чәннәтдә нә вар, еј ваиз![3].

[1] Диван, сәһ. 216.
[2] Јенә орада, сәһ. 223.
[3] Јенә орада

Меји, мәһбубу, ешги, нәш'әни мән' едән чәннәтдә нә вар вә белә чәннәт кимин нәјинә лазымдыр?

Фүзулинин дилиндәки бәдии зәнкинлик, көзәллик вә бәлағәт јалныз онун ше'ринә аид дејилдир. Бу бәлағәт јалныз гафијә, вәзн сәнәткарлығындан ибарәт олмајыб, һәм дә онун сәнәткарлығынын мәзмун, кејфијјәт мәсәләси олдуғу үчүн, шаирин нәср дилиндә дә өз гүввәсини, өз кәсәрини, өз үлвијјәт дәрәчәсини сахлајыр. Биз шаирин нәср әсәрләринин тәһлилинә киришмирик, анчаг онун Нишанчы пашаја јаздығы шикајәт руһлу мәшһур мәктубундан бир парчаны бураја көчүрүрүк.

Бу парчада биз зәманәнин дөвләт, һөкумәт бүрократијасына гаршы кәскин нифрәтини верән, гүввәтли бир сатира дили көрүрүк. Шаирин ше'рләриндәкиндән кери галмајан тә'риз, кинајәләр, бәнзәтмәләр, һүчумчу ифадәләр («Бу һесаб гијамәтдә алыныр...») характерик диалоглар бурада чохдур. Мәктубда гәлиз кәлмәләрин чохлуғунун сәбәби исә ајдындыр. Бу мәктуб сарај адамларына, онларын охумасы үчүн јазылырды. О заман мәнсәб саһибләри исә белә гәлиз ибарәләри чох севир, тез баша дүшүрдүләр. Гафијәсиз јазаны, һәтта данышаны авам, ләјагәтсиз сајырдылар:

«Үмид тамам илә ихтијарсыз дурдум. Вә ибрази-һөкм үчүн мүтәвәллији-овгаф һүзуруна јүз вурдум. Әлһәт мүтәвәлли мүлагатына фүрсәт дүшмәди. Вә онун дамәнимүлазимәтинә дәсти-нијл иришмәди, амма дивани-бәлағәтинә тәһәччүм етдим... Бир чәм' көрдүм, һекајәтләри пәришан. Нә сәфадән онда әсәр вә нә сидгдән онда нишан вар. Чәмијјәтләри дами-һијлә, һүззари-мәчлисләри үлаикә кәлән' ами бәлһүм әззәл! Һәрәкәти-нәһәмварләри мүсабеји-сувһани-руһ вә кәлимати-пуразарләри мүшабеһи-әмвачи-туфани-Нуһ. Сәлам вердим, рүшвәт дејилдир—дејә алмадылар. Һөкм көстәрдим фаидәсиздир дејә мүлтәфит олмадылар. Әкәрчи заһирдә сурәти-итаәт көстәрдиләр, амма зәнбани-һал илә чәми суалимә чаваб вердиләр.

Дедим ја әјјүһәл-әсһаб бу нә фе'лихәтаву чин-әбрудур. Дедиләр мүттәсил бизим адәтимиз будур. Дедим мәним рәајәтим вачиб көрмүшләр вә мәнә бәрати-тәганд вермишләр ки, ондан һәмишә бәһрәмәнд олам вә падшаһа фәрағәтлә дуа гылам. Дедиләр еј мискин, сәнин мәзалиминә кирмишләр вә сәрмәјеји-тәрәддүд вермишләр ки, мудам фајдасыз чидал едәсән вә намүбарәк үзләр көрүб намулајим сөзләр ешидәсән. Дедим бәратымын мәзмуну нә үчүн сурәт булмаз? Дедиләр зәвандыр, һүсули

мүмкүн олмаз. Дедим бөјлә овгаф зәваидсиз олурму? Дедиләр зәруријјәти-аситанәдән зифадә галырса биздән галырмы? Дедим вәгф малын зијадә тәсәррүф етмәк вәбалдыр. Дедиләр ахчамыз илә сатын алмышыз, бизә һәлалдыр. Дедим һесаб алсалар бу силукунузун фәсады булунур. Дедиләр бу һесаб гијамәтдә алыныр. Дедим дүнјада дәхи һесаб олур хәбәрин ешитмишик. Дедиләр ондан дәхи бакимиз јохдур, катибләри рази етмишик. Көрдүм ки, суалыма чавабдан ғејри нәснә вермәзләр вә бу бәрат илә һачәтим рәва гылмағын рәва көрмәзләр, начар тәрки-мүчадилә гылдым вә мә'јус вә мәһрум кушеји-изләтимә чәкилдим.

Мән бәраәтимдән иһанәт чәкдијим үчүн мүнфәил, Бәраәтим мәндән фајдәсиз әзаб көрдүјүчүн хәчил, ол шаһиди-мәчруһ кими тәгрирдән пәшиман, мән мүддәији казиб кими тәшнидән пәришан. Ол ајәти-мәнсух кими мәмнуил-әмәл, мән үммәти-мәнсух кими мәгтуил-әмәл!..»[1]

Көрүндүјү кими бу, ритмик, гафијәли вә мәшрут нәсрдир.

[1] Диван, сәһ. 102.

МӘНЗӘРӘЛӘР

Мә'лум олдуғу үзрә, Фүзули јарадычылығында, еләчә дә Нәсими, Хәтаи кими бир сыра мәшһур шаирләрин әсәрләриндә лирика, инсанын дахили һиссијјаты, мә'нәви аләми әсас мөвге тутур. Лакин бу һеч дә һәмин шаирләрин тәбиәт, ја харичи аләм тәсвиринә көз јумдуглары-ны, каинатын, мүрәккәб вә кениш, објектив аләмин мүхтәлиф һадисәләри илә марагланмадығыны тәсдиг етмир.

Фүзули лирикдир, өзү дә чох бөјүк лирикдир. Лакин Фүзулинин лирикасынын ән зәнкин гида мәнбәји инсан вә ону әһатә едән мүһит, әлван, мүрәккәб һәјат вә зәнкин тәбиәтдир. Белә олмасајды, шаир јалныз ашигин вурғун вә «мәст» аләминә гапылыб галсајды, јалныз мәһдуд ешг һисләрилә јашасајды, бөјүк шаир ола билмәзди.

Фүзулинин лирик әсәрләриндән көрүрүк ки, о, тәбиәтин көзәлликләрини ән јахшы, әтрафлы дујуб әһатә едән, инчә һәссас бир мүшаһидәјә малик иди. Күлүн, бүлбүлүн, нәркизин, лаләнин көзәллијини, инсана вердији мә'нәви зөвгү Фүзули чох көзәл дујуб көстәрир. Бөјүк мәһәббәт, сәнәт аләми, вәфа, сәдагәт, е'тибар, играр, јүксәк мәнлик, һејсијјәт, нәш'ә, јашамаг ешги Фүзули ше'ринин охучуја ашыладығы мәзмундур. Биз бу бөјүк шаирин гәзәлләриндә, јалныз инсаны, јалныз онун мә'нәви аләмини, јалныз чәмијјәти, ичтимаи мәтләбләри дејил, еіни заманда објектив аләми, зәнкин вә рәнкин тәбиәти дә көрүрүк.

Фүзулинин һәтта анчаг тәбиәт, каинат мәфһумларына, ајры-ајры објектләрә һәср олунмуш хүсуси гәзәлләри, әсәрләри вардыр. Мисал үчүн, онун су, гыш, сөз, сәһәр вә саир һаггындакы мә'лум әсәрләрини алаг.

Бу әсәрләрдә биз ешг, мәһәббәт ајнасында әкс олунмуш тәбиәти көрүрүк. Шаир бу әсәрләриндән бә'зисинин сәрлөвһәсиндә јазыр ки, куја әсәр дини шәхсијјәтләрә, һөкмдарлара һәср олунмушдур. Һалбуки, һәмин адамла-

рын ады гэсидэдэ бир, ја ики дэфэ чэкилир. Мэзмун исэ эсасэн сујун, јаники сөзүн вэсфиндэн ибарэтдир. Шаирин гэсидэчилијэ, мэдһијјэчилијэ олан нифрэтини тэ'јин етмэк үчүн дэ бу һал чох мараглыдыр. «Су» рэдифли гэсидэсиндэн мисаллар кэтирэк:

Сачма еј көз, эшкдэн көнлүмдэки одлара су!
Ким, бу дэкли тутушан одлара гылмаз чарэ су.

Абкүндүр күнбэди-дэввар рэнки билмэзэм,
Ја мүһит олмуш көзүмдэн күнбэди-дэвварэ су.

Зөвги-тигиндэн эчэб јох, олса көнлүм чак-чак
Ким, мирур илэ бурахыр рэхнэлэр диварэ су

Вэһм илэн сөјлэр дили-мэчруһ пејканын сөзүн,
Еһтијат илэ ичэр һэр кимдэ олса јарэ су.

Суја версин багбан күлзары, зэһмэт чэкмэсин,
Бир күл ачылмаз јүзүн тэк, версэ күлзарэ су.

Аризин јадилэ нэмлик олса мүжканим пола,
Зајe олмаз күл тэмэннасилэ вермэк харэ су.

Су јолун ол кујдэн торпаг олуб тутсам экэр,
Чүн рэгибимдир дэхи ол кујэ гојмам верэ су.

Ичмэк истэр бүлбүлүн ганын, мэкэр бир рэнкилэ
Күл будагынын мэзачинэ кирэ гуртарэ су[1].

Бурада су өз-өзлүјүндэ, бир су олараг тэбии варлыг кими тэсвир олунмамышдыр. Су, бир ашиг кими, мэһэббэт алэминин «башыны дашдан-даша вуруб кэзэн бир авэрэси» кими тэсвир олунмушдур. Мэһэббэт мүнасибэтлэри муэјјэн тэбиэт һадисэсиндэ экс етдирилмишдир.

«Сүбһ» рэдифли гэзэлиндэ шаир сэһэри дэ мэһз бир ашиг кими верир. Онун бүтүн хүсусијјэтлэрини ашиг илэ гијас едир, ејни заманда сүбһүн көзэл сифэтлэрини сајыр:

Һанки маһын билмэзэм меһрилэ олмуш зар сүбһ,
Һэр күн ејлэр халга бир даги-нэһан изһар сүбһ.

Батды энчүм, чыхды күн, ја бир эсири-ешгдир,
Төкдү дүрри-эшк, чэкди аһи-атэшбар сүбһ.

Пола кэр эмвата еһја версэ сүбһүн дэмлэри,
Зикр лэ'лидир ким, ејлэр дэмбэдэм тэкрар сүбһ.

Бир мусэввирдир ки, зэррин килк илэ һэрдэм чэкэр
Сэфһеји-кэрдунэ нэгши-аризи-дилдар сүбһ...

[1] Диван, сэһ. 15—16.

Ашиги-садигдир изһари-гэм ејлэр һэр сэһэр
Эһилэ халгы јухусундан гылыр бидар сүбһ[1].

Бу гэзэлин һэр бејтиндэ ешг алэмилэ мэвази сурэтлэрдэ сүбһүн бир хүсусијјэти верилир. Сүбһүн нэсими, меһ кэтирмэји, «өлүјэ чан верэн» тэмиз һавасы (дэмлэри) үфүгдэ көзэллэрин нэгшини јаратмағы, халгы јухусундан ојатмағы вэ с. чох мэһарэтли епитетлэрлэ верилир.

«Гэсидеји-шитаијјэ» эсэриндэ шаир гышын, о замана гэдэр Азэрбајчан эдэбијјатында раст кэлмэдијимиз көзэл камил тэсвирини верир.

Бу эсэри охудугда гышын сојуг, кэдэр вэ тутгунлуг кэтирэн мэнзэрэси көз өнүндэ чанланыр. Бир тэрэфдэн бурада тэбиэт, каинатдакы даими дэјишмэ фикри ифадэ олунур, дикэр тэрэфдэн шаир, сујун, сүбһүн тэсвириндэ олдуғу кими, гышын һэр мэнзэрэсини, эламэтини тэбиэт алэмини ичтимаи һэјат илэ бағлајыр. Варлығы там, дүзкүн, эһатэли сурэтдэ гаврамаг тэлэбиндэн ирэли кэлэн бу хүсусијјэт Фүзули тэсвирлэриндэ бир бэдии програм, ганун шэклиндэ давам етдирилир. Бунун бир сэбэби дэ шаирин тэбиэт елементлэриндэн өз сурэтлэри үчүн маһир истифадэсидир. Билдијимиз кими классик шэрг эдэбијјатында һеч бир заман тэбиэт тэсвири мүһүм мөвзу кими алынмамышды. О заман муасир ичтимаи-сијаси һадисэлэр, тэбиэт мэнзэрэлэри, эдэбијјатын вэ ше'рин эсил мөвзусу сајылмазды. О заман шаирин эсас мөвзусу ешг, мэһэббэт, севда, меј вэ үмумијјэтлэ бу даирэдэ дүшүнүлэн һэјат иди. Һэтта биз ејни тэ'сири чох сонралар, XVII—XVIII эсрин бир сыра шаирлэриндэ дэ көрүрүк.

Бөјүк шаиримиз Вагиф, Гарабағ ханлығы дөврүндэ азмы мараглы вэ бөјүк ичтимаи-сијаси һадисэлэрин шаһиди олмушду? Отуз ил бу һэјатын, ичтимаи тоггушмаларын ичиндэ јашадығы вэ бунларын фэал иштиракчысы олдуғу һалда, Вагиф бу барэдэ һеч бир эсэр јазмыр. Бу, элбэттэ ки, јазмаг истэмэдијиндэн, ја бачармадығындан дејил, шаирин шэрг классик эдэбијјаты эн'энэсинэ муэјјэн дэрэчэдэ гапылдығындан, сэдагэтиндэн ирэли кэлир.

Фүзули эсриндэ исэ бир сыра шаирлэр ше'р јазаркэн эсэрлэрини ади һэјат вэ маишэтдэн, куја фани алэмдэн тэмиз етмэјэ, тэб илэ «мэст» олуб учмаға чалышырдылар. Она көрэ дэ муасир, реал, һэјати мөвзулар ја гэлэмэ алынмыр, јахуд да бир ишарэ илэ верилирди.

[1] Диван, сэһ. 135.

Буна бахмајараг Фүзули ше'риндә биз көзәл тәбиәт сәһнәләри, пејзажлар көрүрүк. Фүзули инсан, бәшәр көзәллијинин, камиллијинин мәфтуну олдуғу кими, зәнкин тәбиәтин дә, тәбиәт көзәлликләринин дә мәфтуну иди. Бу, шаирин һәр бир әсәриндә бу вә ја башга дәрәчәдә көрүнмәкдәдир.

Күнәш, ај, меһтаб, сәһәр, шәбнәм, лалә, күн, бағ, күлзар, дағ, чај вә с. һәјати һадисәләр онун ше'ринә башга шаирләрдән јох, өзүнүн һәјата фәал, нүфузедичи мүнасибәтиндән, әдәби-бәдии зөвгүндән кәлмәдир. Она көрә дә бу мәфһумлар васитәсилә јарадылмыш сурәтләр чох гүввәтли, орижинал вә даима јадда галан бир бәлағәтә маликдир.

«Та ки, таги-зәрникарин чәрх виран ејләмиш»[1],—дејә башланан гәзәлиндә, шаир пајызын тәсвирини көзәл вермишдир. Ше'р јалныз мүшаһидәви бир тәсвир дејилдир. Шаирин пајыздан алдығы тә'сир, бунә мүнасибәти дә верилмишдир. Фүзули пајызы баһарла, кәдәри шәнликлә мүбаризә сәһнәсиндә, һәјати чарпышмада верир.

Пајыз, бүлбүлү гарғанын күнүнә салмыш, чајлары гурутмуш, ағачлары пәришан етмиш, лалә гырмызы палтарыны кизләтмиш, күлшән архлары зиндан зәнчиринә дөнмүшдүр. Аләми бир кәдәр, күскүнлүк бүрүмүшдүр.

Белә чанлы пејзажлара, һәр фәсилдә тәбиәт һәјатынын мүкәммәл тәсвиринә биз шәрг лирикасында аз раст кәлирик. Бу лирикада тәбиәт анчаг ашиг-мә'шуг мүнасибәтләрилә верилир.

Фүзулинин бир сыра тәбиәт тәсвирләриндә биз, јалныз бир ашиг руһу дејил, бөјүк бир инсанын јүксәк һәјат зөвгүнү көрүрүк. Күл, күлүстан, сәрв вә сәрвистан, фәрди бир ешг аләми кими јох, һәјатын түкәнмәз вә көзәл не'мәти кими тәсвир олунур. Бу тәсвир, инсаны һәјата, нәш'әјә, јашамаг һәвәсилә учмаға чағырыр.

Бундан әлавә, Фүзулинин пејзажларында тәбиәт көзәллијинин ифадәси јалныз ајры-ајры үнсүрләрин тә'риф вә вәсфи илә верилмир. Бәлкә әлван тәбиәт јалныз лаләдән, нәркиз вә ја бүлбүлүн илһамындан ибарәт дејил. Охучу ше'рин истигамәтилә кедәрәк санки тәбиәт дөшүндә кәзир. Бүтүн баһар көзәлликләрини билаваситә көрүр, сејр едир. Һәр сәтирдән сонра әлван сәһнәләр дәјишир; јени-јени ше'рләр көрүнүр, јени-јени мәнзәрәләр чанлананыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән шаирин баһар һаггындакы гәзәли дә сәчијјәвидир:

[1] Диван, сәһ. 158.

> Сејр гыл, көр ким, күлүстанын нә абү табы вар,
> Һәр тәрәф мин сәрви-сәрсәбзү күли-сирабы вар.
>
> Пәнчеји-бәрки-чинар етмиш мүһәјја шанәләр
> Анламыш күја ки, сүнбүл какилинин табы вар.
>
> Раһәт үчүн фәрш салмыш сәбзеји-тәр күлшәнә,
> Нәркисин көрмүш көзүн мәхмур, санмыш хабы вар.
>
> Булунур һәр дәрдә истәрсән күлүстанда дәва,
> Һөггәсиндә гөнчәнин санки шәфа чүллабы вар
>
> Күлду күл, ачылды сүнбүл, лалә долду жаләдән,
> Еј хош ол ким, ејшү ишрәт етмәјә әсбабы вар
>
> Ғалиб олмуш хәлгә зөвги-сејри-күлшән, ғалиба,
> Чәкмәјә хәлги бәнәвшә зүлфүнүн гуллабы вар[1].

Бөјүк шаир баһарын көзәлликләриндә «гүдрәтин әлини» көрүб-көстәрмәјә јох, һәјат нәш'әсини јазан, онун руһ охшајан зөвгүндән фајдаланмаға әсас диггәт јетирир.

Бу тәсвирдә тәбиәт ағламыр, күлүр, тәбиәт инсаны көзәллији илә валеһ едиб галмыр, инсана хидмәт едир. Сәнәткар һәр тәрәфдә һәјат, нәш'ә, зөвг көрүр. Күлүстанын «афтабы вар». Јашыллыглар нәркизи раһат етмәк үчүн күлшәнә фәрш дөшәмишдир. Күлүстанда һәр дәрдә дәва тапылыр. Гөнчәдә «шәфа чүллабы вар». Күлшән тамашасынын зөвгү халгы алмышдыр. Бәнөвшәнин зүлфү һәр кәси чәлб едир...

Гышын тәсвириндә биз, шаирин тәбиәтә усталыгла һечтимаи рәнк вә мәзмун вердијини көрүрүк.

> Бир күн ки, деј әламәтин етмишди ашикар
> Тутмушду јүз фүсүрдәлијә тәб'и-рузикар.
>
> Бади-хәзан јетиб, һәрәкати-шән'и илә
> Һәр јан дирәхт рәхтини етмишди тармар
>
> Сәрсәр һүчуми ғарәти-бустана әзм едиб
> Әслилә гојмамышды ағачларда бәркү бар
>
> Бәркин шах-куд елә вермишди сәрбәсәр,
> Јә'ни тәчәммүлинә чәһанын нә е'тибар?
>
> Теј гылмыш иди сәбзә бусатини буситан,
> Јә'ни ки мө'тәбәр дејил әсбаб-мүстәар

[1] Диван, сәһ. 148.

6 сиф. 140

Ел өјлә фәсилләрдә тәмәннаји-күнч едәр.
Мән ејләдим сәба кими күлшән јана күзар.

Бу рәсмдир бурәһнә олуб гышда һәр дирәхт.
Тәчнди-кисвәт ејләмәк әјјами-нөвбаһар.

Сән һәм нәһали-нөврәси-күлзар ешгсән
Кәр кетди бәрк, хатиринә етмисән гүбар.

Кәсмә баһари-лүтфү кәрәмдән үмидини
Тәчдуду-рәхти-тазәјә олкил үмидвар[1].

[1] Фүзули. Әсәрләри, II ч., сәһ. 286.

ШЕ'Р МӘДӘНИЈЈӘТИ—ТЕХНИКА

Фүзули ше'рдә Шәрг классизминин һаким олдуғу бир дөврдә јазыб јаратмыш, бу әдәби ән'әнә вә мәктәбин бүтүн гајда вә ганунларына риајәт етмишдир. О, Азәрбајчан әдәбијјатында гәзәлин ән јүксәк вә классик нүмунәләри јаратмышдыр. О, өзүндән әввәл јашамыш Низами, Нәсими, Хәтаи, Һәбиби кими шаирләрин јарадычылығындан өјрәнмиш олса да, чох шејдә өз сәләфләриндән чох ирәли кетмиш, өз дүһасы илә ана дилиндә гәзәлин, лирик жанрын ән јүксәк нүмунәләрини вермишдир. Фүзули гәзәли лириканын ән јүксәк зирвәси демәкдир. Онун гәдәр гәлб һәјатынын сиррләринә дәриндән вагиф олан шаир дүшүнмәк чәтиндир. Тәсадүфи дејил ки, Фүзулидән сонра даһа да шөһрәт тапан гәзәл жанры јүзләрчә шаирләр тәрәфиндән давам етдирилир. Истәр Азәрбајчан вә истәрсә дә Јахын Шәргдә Фүзулини изләјән, онун јолу илә кетмәк истәјән шаирләрин сајы-һесабы јохдур. Бу шаирләрин һәр бири бөјүк Фүзулинин ше'р формасыны, образ вә епитетләрини, башга хүсусијјәтләрини мәнимсәјиб, тәкрар едир, бә'зән бајағы бир һала салырдылар.

XVI әсрдән сонра биз ше'р аләминдә Фүзули епигонлуғунун күтләви бир һал алдығыны көрүрүк. Бу шаирләрин һамысы, шүбһәсиз ки, Фүзули сәнәтини ејни дәрәчәдә баша дүшмәмишди вә һамысы да ејни сәвијјәјә малик дејилди. Бунларын азлыг тәшкил едән бир гисми, Фүзули стилиндә, руһунда јаздығы әсәрләриндә өз орижинал хүсусијјәтләрини көстәрир вә мүвәффәг дә олурду. Вагиф, Баһар, Закир, Нәбати, Сејид Әзим кими мәшһур классик шаирләримиз өз гәзәлләриндә орижиналлыг көстәрән, өз сәси, нәфәси олан, хүсуси стилә малик олан сәнәткарлардыр. Лакин һәтта сон нүмајәндәләри бу күнә гәдәр давам едән гәзәлчилик (Әлиага Ваһид, Азәр вә с.) вахтилә өзүнү Сејид Әзим кими бөјүк

нүмајәндәләрини, јахшы нүмунәләрини јаратса да, Фүзули сәвијјәсинә галха билмәмишдир вә галха да билмәзди. Фүзули елә бир сәнәт зирвәси иди ки, она чатмаг һеч бир шаирә гисмәт олмамышдыр.

Фүзули сәнәтинин јүксәклијини, јалныз шаирин дүһасы, алимлији, һәјаты билмәси илә изаһ етмәк кифајәт дејил, Фүзулинин јүксәк ше'р мәдәнијјәтини дә мүтләг нәзәрә алмаг лазымдыр.

Шаир өз дөврүнүн бүтүн бөјүк шаирләринин вә бөјүк әсәрләринин мүкәммәл билдији кими, классик ше'рин бүтүн сәнәткарлыг «сирләрини», бүтүн ше'р, нәзм, нәср техникасыны вә гурулушуну да камил билирди.

О, ше'рдә мәзмуна, мә'наја үстүнлүк вермәклә форманын, бәдии дил, үслуб камиллијинин биринчи зәрури шәрт олдуғуну тә'кидлә гејд етмишдир. Фүзули һеч бир јердә, һеч бир ше'рдә мә'на илә шәкил вәһдәтини позмамыш, бу вәһдәти бәдиилијин әсас шәрти сајмышдыр.

Она көрә дә Фүзули сәнәти бизә јүксәк ше'р мәдәнијјәтинин дә нүмунәләрини вермәкдәдир.

О, Низами, Фирдовси, Әбу Нәвас, Нәваи, Һафиз, Сә'ди кими бөјүк классикләрин сәнәткарлығыны, техникасыны, ше'р гурулушуну да өјрәнмишди. Һәм епосда, һәм лирик жанрда, һәм ше'р, һәм нәср дилиндә ејни дәрәчәдә мүвәффәг олмушдур. Фүзулинин диваны классик шәрг әдәбијјатында ән мүкәммәл диванлардандыр. Әрәб әлифбасы чәдвәлинә, диван тәләбләринә ујғун олараг, шаирин һәр һәрфә бир нечә гәзәл һәср етмәси кими формал шәрт заһирдә асан көрүнүр.

Унутмамалыдыр ки, әрәб әлифбасынын бир сыра һәрфләри Азәрбајчан дилинә јаддыр.
Бу һәрфләрлә јазыласы Азәрбајчан сөзү демәк олар ки, јохдур. Лакин классизмин нормаларындан кәнара чыхмаг да олмаз. Шаир, бејтләри бу һәрфләрлә битән гәзәлләр јазмалыдыр вә јазмышдыр[1].

Доғрудур, бу тәләб шаири, истәр-истәмәз гафијә, рәдифләриндә чәтин гәлиз сөзләр ишләтмәјә мәчбур етмишдир. Анчаг бурада да биз, јухарыда дедијимиз кими, ше'рин үмуми гурулушунда, ифадәдәки, ибарәләрдәки садәлик вә сәлислијин мүмкүн гәдәр көзләнилмәсинә сә'ј едилдијини көрүрүк. Шаир һәмин һәрфләрә «бәһс», «ләфз», «субһ», «тәмә» кими әслән әрәбчә, лакин мә'насы үмумә мә'лум олан вә чох ишләнән сөзләри рәдиф јериндә ишләтмишдир.

[1] Диван, сәһ. 158, 159, 160.

Аһ илә халгы јухусундан гылыр бидар субһ[1]
Јар васлин истәјән, кәсмәк кәрәк чандан тәмә[2].

шәклиндә гурулан мисралары һәтта азсаводлы бир охучу да анлаја биләр.

Фүзули бүтүн мәнзум әсәрләрини, еләчә дә лирик әсәрләрини **әруз** вәзниндә јазмышдыр. О заман бүтүн шәргдә, һәмчинин Азәрбајчан јазылы әдәбијјатында әруз јеканә һаким ше'р вәзни иди. Бу вәзн әрәб дилинин хүсусијјәтләри әсасында гурулмушдур. Мә'лум олдуғу үзрә, әрәб дилиндә бир сыра саитләр узун вә гысаја бөлүнүр. Бизим дилимиздә садәчә **а** дедијимиз сәс, әрәбләрдә узун **а**, орта **а** вә гыса **а**-ја бөлүнүр.

Алим сөзүндәки **а** илә **сәфа** сөзүндәки **а** арасында тәләффүз аһәнки е'тибарилә чох бөјүк фәрг вардыр. Бу сәсләрин дејилиши башга-башгадыр. Әрәбләрин бизә кәтирдији **әруз** вәзни һәмин бу әсаса, узун вә гыса һечаларын мисраларда мүтәнасиб нөвбәләнмәсинә әсасланыр. Бу хүсусијјәт, шүбһәсиз ки, маһијјәт е'тибарилә Азәрбајчан дилинин тәбиәтинә јаддыр. Өз-өзүндән мә'лумдур ки, классик шаирләримиз, ана дилимизин хүсусијјәтләринә ујмајан, чаваб вермәјән бу вәзни ишләтмәјә, өз чошғун илһам мәһсулларыны јад вә дар бир форма чәрчивәсинә сығышдырмаға мәчбур едиләркән нә чәтинликләр чәкмишдир. Бу вәзијјәт, гәдим әдәбијјатымызда дилин (рәсмиләшмәсинә», чанлы дилдән даһа чох фәргләнмәсинә сәбәб олмушдур. Шаир һәјатда, чанлы данышыгда чох вә чүр'әтлә ишләтдији сөзләри ше'рә салмағы «ејб» сајмышдыр. Курултулу әрузун тәнтәнәли аһәнкинә мүнасиб сөз вә ифадәләрә чох мүрачиәт етмәли олмушдур.

Фүзули јүксәк ше'р мәдәнијјәтинә малик бир сәнәткар олдуғу вә шаир үчүн бир зәрурәт олан әруз вәзнини әрәб, фарс шаирләриндән аз билмәдији үчүн һеч бир јердә илһамыны зорламамышдыр. Азәрбајчан дилиндә әруз вәзни илә дә олса, «нәзми назик» јаратмаг уғрунда фәдакарлыға кетмиш, бөјүк харүгәләр јаратмышдыр.

Фүзули мүасир әрузун мәшһур бәһрләринин һамысыны сынамышдыр. Шүбһәсиз ки, шаир бу бәһрләр үчүн хүсуси ше'р јазмамышдыр. Өз ше'рләринин мәзмун вә мүндәричәсинә, өз илһамынын тәләбинә ујғун бәһр-

[1] Диван, сәһ. 135.
[2] Јенә орада, сәһ. 160.

ләр, формалар сечмишдир. Гәзәл һаггындакы фикирләрини, бу жанрын үстүнлүјүнү јүксәк вә пафослу бир дил илә ифадә етмәк үчүн Фирдовсинин «Шаһнамә»дә ишләтдији чәнки вәзни, тәгаруб бәһрини сечмишдир:

(Фәулун, фәулун, фәулун, фәул).

Гәзәлдир сәфабәхши-әһли-нәзәр,
Гәзәлдир күли-бусітани-һүнәр...

Исте'дадсыз, лакин иддиалы адамлара гаршы дедији фарсча бејтләринин дә бу бәһр илә јазмышдыр:

Әкәр өмрһа мәрдуми-бәдсиришт,
Бувәд һәмдәми-һүријани-бәһишт...
Дәр он мәһфили-пүрсәфа рузу шәб,
Зи Чибрил ханәд фиинуни-әдәб,
Бәр он е'тигадәм ки, әнчами-кар,
Нә кәрдәд әсу чүз бәди ашкар...[1]

Бир гәдәр ағыр вә узун өлчүләрдән олан **һизәч** бәһрини вә **рәмәл** бәһрини Фүзули гәзәлләриндә чох ишләтмишдир. Бу бәһрләрдәки ағырлыг вә тәдрич, шаирин лирикасындакы тәмкини дүрүст верир, ифадә вә ше'рдә мә'нанын һәр шејдән габаг нәзәрә чарпмасына көмәк едир. Бурада рәзәч вә ја тәгариб бәһрләриндән олан курулту вә сүр'әт јохдур вә лазым дејил.

Шаирин һизәч бәһриндә јазылмыш гәзәлләриндән ашағыдакылары көстәрмәк олар:

Вәфа һәр кимсәдән ким истәдим ондан чәфа көрдүм,
Кими ким, бивәфа дүнјада көрдүм бивәфа көрдүм[2].

(Мәфаилүн, мәфаилүн, мәфаилүн, мәфаилүн).

Јахуд:

Хәм ачылдыгча зүлфүндән бәлавү мөһнәтим артыр
Бәһәмдүллаһ ки, өмрүм узаныр чәмијјәтим артыр[3].

Рәмәл бәһриндә јазылмыш нүмунәләрдән:

Пајибәнд олдум сәри-зүлфи-пәришанын көрүб,
Нитгдән дүшдүм ләби-лә'ли-дүрәфшанын көрүб...[4]

---

[1] Диван, сәһ. 6.
[2] Јенә орада, сәһ. 285.
[3] Јенә орада, сәһ. 149.
[4] Јенә орада, сәһ. 130.

(Фаилатүн, фаилатүн, фаилатүн, фаилүн).

Чани ким чанани үчүн севсә, чананын севәр,
Чани үчүн ким ки чананын севәр чанын севәр[1],—

бејтилә башланан гәзәлләри көстәрмәк олар. Һәр ики бәһр Фүзулидә чох ишләнән бәһрләрдәндир. «Сагинамә»си «фәулүн, фәулүн, фәулүн, фәул» (тәгариб) бәһриндә, «Лејли вә Мәчнун» исә «мәфул, мәфаилүн, фәулүн» өлчүсүндә јазылмышдыр. Шаир өзү дә дастанын «Сәбәби-нәзми-китаб» фәслиндә буна ишарә илә јазыр:

Билдим бу гәзијјә имтаһандыр,
Зира ки, бу бир бәлаји-чандыр.
Севдасы дирәзү **бәһри кутаһ**,
Мәзмуну фәғану наләву аһ!..[2].

Бундан әлавә шаирин гәзәлләриндә һәмин бәһрләрин мүхтәлиф шәкилләринә, классик формаларына, бир аз мүстәгил шәкилдә ишләдилмәсинә раст кәлирик. Фүзули епик сүжетдә олан әһвалат тәсвир едән әсәрләринә тәсадүфән хәфиф бәһр сечмәмишдир. Бу бәһрләр бир гәдәр һеча вәзнинә, халг ше'р нүмунәләринин формасына јахын, тәһкијәдә әһвалатын инкишафына ујғун олдуғундан мүәллифи әрузун мәһдуд формал тәләбләриндән гисмән дә олса јајындыра билир. Бу бәһрләрдәки әсәрләрин елә јерләри вар ки, илк нәзәрдә әруз вә ја һеча олдуғуну сечмәк чәтин олур:

Чәннәти алмаг олмаз ахча илә
Кирмәк олмаз бәһиштә рүшвәт илә.

Јахуд:

Ардынча гошун-гошун ушаглар,
Әһвалына ким күләр, ким ағлар...

Фүзули әруз вәзнини бөјүк бир усталыгла ишләтсә, бүтүн техника чәтинликләрини рәдд едәрәк, ше'ријјәти бу вәзнин формаја хас тәләбләриндән, донмуш нормаларындан горуса да, ајры-ајры мисраларда зүһаф вә ималәләрә јол вермәмиш дејилдир. Бир сыра гәзәлләриндә анчаг әруз вәзнинин тәләби үчүндан Азәрбајчан сөзләри тәһриф олунмуш бир шәкилдә ишләнмишдир.

---

[1] Диван, сәһ. 141.
[2] Јенә орада, сәһ. 243.

Көнул сәччадәјә басма ајаг, тәсбиһә әл вурма
Намаз әһлинә ујма, онлар илә дурма, отурма.

Бу бејтин икинчи мисрасында ишләдилмиш: **«отурма»** сөзүнүн илк һечасыны мүтләг узатмаға, «оотурма» шәклиндә демәјә мәчбуруг, әкс тәгдирдә ше'рин вәзни позулар.

Әкси-рујин суја салмыш сајә, зүлфүн торпаға
Әнбәр етмиш торпағын исмин, сујун адын күлаб.

Елдә булмуш бујн-зүлфүн, суда әкси-аризин
Ким, ели бағрына басыб, суја көз тикмиш һүбаб[1].

Чох көзәл вә мүстәсна бәдии бир лөвһә верән бу бејтләрдә шаир бир сыра зүһаф вәималәјә јол вермәли олмушдур.

Биринчи мисрада «суја» сөзү «сууја» шәклиндә узадылмаса, ше'рин вәзни дүз кәлмәз. Икинчи мисрада «исмини» (адыны) кәлмәси вәзнә ујғун олараг **«исмин»**, «адыны» кәлмәси **«адын»** һалында јазылмышдыр. Үчүнчү мисрада **«суда»** сөзү «сууда», дөрдүнчү мисрада «бағрына басыб», «суја» сөзләри «бағрыина басыб», «сууја» кими охунмалыдыр.

Демин һәр ғөнчәјә ашиглијим разын сәба дерләр,
Ел ағзын тутмаг олмаз, горхурам еј күл сана дерләр[2],—

бејтилә башлајан гәзәлин рәдифләри мүтләг зүһаф илә— «дејирләр» јох, «дерләр» шәклиндә охунмалыдыр. Бу да вәзнин сајәсиндә олан тәһрифдир. Һәмчинин **«разыны»** (сиррини) әвәзинә «разын», **«сәба»** әвәзинә «сәбаа» охунмалыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, әруз вәзниндә, бүтүн бәһрләрдә мисранын бөлкүсү, (тәгти) өлчүдә мүәјјән формаја, гәлибә (фаилат, ја фәулун, мәф'ул вә с. кими) көрә олур. Әслиндә мисра аһәнк е'тибарилә һазыр гәлибләрә бөлүнмүшдүр (фаилатүн, фаилатүн...). Бөлкүдә сөзләрин парчаланыб-парчаланмамасы нәзәрдә тутулмур. Надир һалларда ола биләр ки, һәмин гәлибләр мисрадакы сөзләри парчаламадан бөлкүләрә ајыра билсин. Һалбуки, һечада бу чәһәт, ше'рин ән әсас форма хүсусијјәтләриндәндир. Бөлкү елә гурулур ки, бүтүн мисралар ејни јердән бөлүндүкдә бир гајда олараг кәлмә парчаланмыр. Фүзули әруз илә јаздығы үчүн, онун мисра бөлкүләри дә һәр шејдән әввәл әруз ганунларына ујғундур. Лакин бә'зи

[1] Диван, сәһ. 195.
[2] Јенә орада, сәһ. 142.

ше'рләрдә шаир мисранын бөлкүсүндә кәлмәләрин парчаланмамасына хүсуси диггәт јетирмиш, әрузда чох чәтин олан бу бәдии хүсусијјәти көзләмишдир. Мәсәлән, шаирин ашағыдакы гәзәлиндә илк мисраны ејни јердән бөлмәк олур ки, һеч бир кәлмә парчаланмыр:

Мәни чандан усандырды, чәфадан јар усанмазмы?!

(Мәфаилүн, мәфаилүн, мәфаилүн, мәфаилүн).

Фүзули мисрада бөлкүнүн тәшкилиндә мусигијә вә охшар ифадәләрә дә чох фикир верир. Бејтин һәр икисиндә изафәт тәркиби (јијәлик бирләшмәси), ја сифәт тәркиби варса, шаир бу тәркибләрин һәр мисрада ејни јердә ишләдилмәсини зәрури сајыр. Бејтин бири мүрәккәб епитет илә башланырса, о бири дә һәмин формалы епитет илә башланыр. Үмумијјәтлә о, бејти тәшкил едән мисраларын аһәнк, шәкил, техника, мәчази чәһәтдән ујғунлуғуна чалышыр:

Чанымын чөвһәри ол ләʼли-шәкәрбарә фәда,
Өмрүмүн һасили ол шивеји-рәфтарә фәда...[2]

Мисраны тәшкил едән тәрәфләр, һәм **форма,** һәм **мусиги,** һәм **мәнтиг,** һәм **мә'нача** бир-биринә ујғундур. **Чанымын чөвһәринә** мүгабил **өмрүмүн һасили** дејилир, **Лә'ли-шәкәрбарә** мүгабил **шивеји-рәфтар** дејилир. **«Чан»** илә **«өмр»** мә'нача бирләшдији кими **«шәкәрбар»** илә «рәфтар» һәм мә'на, һәм дә аһәнк, тәләффүз чәһәтдән ујғун кәлир... Бу гәзәлин сонракы бејтләриндә дә һәмин хүсусијјәт ардычыл олараг сахланыр. **«Дәрд чәкмиш сәрим»** дедикдән сонра шаир тәбии олараг **«таб көрмүш тәним»** дејир. Бејтин илк мисрасы **«көзләримдән төкүлән»** ифадәсилә башландығы үчүн, сонракы мисрасы **«ләбләримдән сачылан»** ифадәсилә башланыр.

Фүзули ше'риндә чох зәнкин вә мүхтәлиф гафијә формалары вардыр. Әрәб дилиндә сөз категоријаларынын чоху тәбиәтән (сифәт, фаил, фе'л, тәркиб...) һәмгафијәдир. Нәинки һәмгафијәдир, тәләффүз, аһәнк, кәмијјәт чәһәтдән дә ејнидир. Мәтләб, мәгсәд, мә'бәд, мәркәз, мәнбә, мәнсәб, мәншә, мәсрәф вә с.

Јахуд бир сыра сифәтләри алаг: чәдид, шәһид, вәһид, нәлид...

Исми-фаил категоријасыны алаг: алим, салим, залим, камил, амил, габил, саил...

[1] Диван, сәһ. 195.
[2] Јенә орада, сәһ. 124.

Буна көрә дә гәдим, классик әрәб ше'риндә бу типли формал ҹәһәтләр даһа мүәјјән, даһа сәрт, даһа «мүһафизәкар» бир шәкилдә иди. Бунлардан јајынмаг чәтин вә «күнаһ» сајылырды. Бунлара риајәт исә чох заман нәзм формаларыны марагсыз, јекнәсәг, чејнәнмиш бир шәклә салырды.

Фүзули бу форма јекнәсәглијиндән һәмишә гачмаға чалышмыш, гафијәләрдән сонра рәдифләрә чох еһтијач һисс етмишдир. Доғрудан да, рәдифләр гәзәлләрдә гафијәнин дә, үмумән аһәнкин дә гүввәтини артырмаға хидмәт едир.

Шаирин гәзәлләриндә чох вә әлван рәдифләрин ишләдилмәсини көрүрүк. Мәшһур, садә вә тәләффүзү хоша кәлим сөзләри (исим, ја фе'л олсун) рәдиф сечмәклә, шаир ше'ринин тә'сирини бир даһа артырыр. Онун рәдифләри һәм хитаб, һәм суал, һәм һөкм (әмр) шәклиндә ишләтдији адлар, фе'лләр, көмәкчи фе'лләр, сифәтләр, әвәзликләр, зәрфләр, шәкилчиләр, бағлајычылар вә бунларын мүхтәлиф грамматик тәсрифидир. Су, гәләм, һәким, кечә, олду, етди, етмишәм, ејләрәм, усанмазмы, етдијимдәндир, олмасын, олдуғум, имиш, дир, чүда, еј[1], ләзиз, мәним, сәнә, она, дәхи, гејри, бу, көнлүм, дејил, тәк, гәрәз, тәмә, шәм вә с.

Бу вә бу кими кәлмәләрдән сечилән рәдифләр Фүзули ше'риндә һәм мисранын, еләчә дә бүтүн ше'рин мәзмуну вә аһәнки илә елә бағлы вә вәһдәт шәклиндә верилмишдир ки, охучу рәдифи өз-өзүнә тәкрар етмәк истәјир. Рәдифләр Фүзулидә һәмишә **бәдии тәкрар** гүввәсинә малик кәлмәләрдир. Бунлар шаирин һисс вә һәјәчанынын ифадәсиндә давамлы вә гәтијјәт дејән, тә'кид көстәрән сөзләр кими ишләдилир:

> Һасилим јох сәри-күјиндә бәладән **гејри**,
> Ғәрәзим јох рәһи-ешгиндә фәнадән **гејри**.
> Нә јанар кимсә мана атәши-дилдән өзкә,
> Нә ачар кимсә гапым бади-сәбадан гејри...

«Гејри» сөзү дилимиздә о гәдәр дә чох ишләдилмәјән вә заһирдә анчаг китаб сөзү, мәнтиги кәлмә кими көрүнүр. Лакин Фүзулидәки бәдии мисранын гүввәси ону бәдии мәртәбәјә, ше'р сөзүнә чевирмишдир. Бу сөзүн тәкрары ше'рә нәинки ағырлыг кәтирмир, һәтта сәлислији вә зәрифлији даһа да артырмыш олур.

[1] Јахшы.

Фүзули бә'зән мисрада бир чох, бир нечә кәлмәни рәдиф алыр:

> Һејрәт еј бүт, сурәтин көрдүкдә лал ејләр мәни,
> Сурәти-һалим көрән сурәт хијал ејләр мәни...

Бурада фе'лдән вә аддан дүзәлмә бүтүн бир ифадә рәдиф алынмышдыр (ејләр мәни). «Оландан сор»[1], «көрдүјүн көнлүм»[2] «билибдир, билирәм»[3], «кәрәкмәзми сана»[4], «олдуғун билмәз»[5], «ејләмәк олмаз»[6], «етмәз мана»[7] рәдифләри илә битән гәзәлләр дә беләдир. Бә'зән мисранын аз гала јарысыны тәкрар сөзләр тәшкил едир. Лакин бунлардан әввәлки һисс елә долғун вә мәзмунлу сөзләрдән тәшкил олунур ки, тәкрар сөзләр, јени мәзмун ифадәсинә хидмәт вә көмәк едир. Ејни заманда бу сөзләр һәр мисранын ајрылмаз үзвү кими сәсләнир. Һәр мисра ајрылдыгда алынанда сөзләр тәкрар јох, бәдии мәнтигин давамы, зәрури үзвү кими сәсләнир. Фүзулинин рәдифләри, Авропа ше'риндә епифора (јунанча—едәк, сәтир сону) дејилән бәдии форманын ән јахшы нүмунәләриндән сајылмалыдыр.

Фүзулидән сонра јетишмиш бөјүк шаирләримизин, демәк олар ки, һамысында Фүзули рәдифләринин тә'сирини көрүрүк. Нәбатинин «кәлсин кәлмәсин» рәдифи (суал чүмләси) илә битән мәшһур лирик мүрәббеси[8], Вагифин «артыгсан»[9] рәдифли ше'рләри, С. Әзимин «гејри»[10], «еј көнүл»[11] рәдифли гәзәлләри, Сабирин мәшһур «охутмурам, әл чәкин»[12] рәдифи илә битән сатирик ше'ри дедијимиз тә'сири көстәрән нүмунәләрдәндир.

Фүзулинин гафијәләри дә чох зәнкин, мүхтәлиф вә әлвандыр. Шаирин шәрг дилләрини мүкәммәл билмәси, үмумијјәтлә, ше'р техникасында олдуғу кими, гафијә јаратмагда да она чох көмәк етмишдир. Ән надир сөзләри гафијәләрә кәтирмәкдән чәкинмәмишдир. Биз бөјүк

[1] Диван, сәһ. 149.
[2] Јенә орада, сәһ. 176.
[3] Јенә орада, сәһ. 175.
[4] Јенә орада, сәһ. 124.
[5] Јенә орада, сәһ. 152.
[6] Јенә орада, сәһ. 152—153.
[7] Јенә орада, сәһ. 123.
[8] «Нәбати», Бакы, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 4.
[9] «М. П. Вагиф», Бакы, Азәрнәшр, 1939, сәһ. 64.
[10] «Сејид Әзим Ширвани», Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 34.
[11] Јенә орада, сәһ. 111.
[12] М. Ә. Сабир. Бүтүн әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1934, сәһ. 195.

шаирдә мүтләг гафијәләрин, гәлиб, чәрчивә кими ејни бичимдә олан сөзләрдән јаранма гафијәләрин чохлуғуну көрүрүк. Дидар, бидар, исрар, висал, хијал, камал; сәһәр, нәзәр, хәбәр; фисун, физун, чинун, шам, кам, дам, чак, хак, пак, хәндан, әфшан, мүжкан, шад, дад, јад вә с. кими

Бу гафијәләрә диггәт едилсә, һамысынын мәншә е'тибарилә әрәб, фарс сөзләриндән ибарәт олдуғу, һамысынын гурулушча ејни һәчмдә, ејни мигдар һечадан ибарәт олдуғу көрүләр. Әслиндә тәбиәтән гафијәләнмиш олан бу сөзләрин анчаг илк һәрфләри башгадыр. Дидар, бидар сөзләринин илк һәрфләрини дәјишсән, икисиндән бир сөз әмәлә кәләр. Һабелә пак, чак, хак, бак...

Демәк лазымдыр ки, о заман Фүзулинин јашадығы дөврдә белә гафијәләр чох јајылмышды, мәгбул, һүнәр сајылырды. Һәмин гафијәләр букүнкү гәдәр чејнәнмәмишди. Фүзули бу гафијәләри асан олдуғу үчүн јох, мәзмуну дүрүст ифадә етдији үчүн, классик ше'р сәнәткарлығынын тәләбләринә чаваб вердији үчүн ишләдирди. Јохса, бөјүк шаирдә гејд етдијимиз кими сөз еһтијаты чох вә бу сөзләрин бирләшмәсиндән орижинал ифадә јаратмаг бачарығы гүввәтли иди. Буну бир дә ондан көрмәк олар ки, шаирин нәср әсәрләриндә дә чох чүмләләр һәмгафијә сөзләрлә битир. Һәтта бир нечә сөз, мүгабилһәмгафијә сөзләрлә битир. Һәтта бир нечә сөз, мүгабил-һәмгафијә сөзләрлә битир.

Һәтта бир нечә сөз, мүгабил һәмгафијә олур. «Лејдәки чүмләнин бир нечә сөзү илә һәмгафијә олур. «Лејли вә Мәчнун» әсәринин фәсилләринә верилән сәрлөвһәләр дә гафијә илә тәшкил олунур. Фүзулинин гафијәләри дедијимиз кими, мүхтәлифдир. Онда ад илә фе'лдән, сифәт илә зәмир, ја зәрф олан кәлмәләрдән дүзәлмә гафијәләр дә чохдур. Онда чох сәнәткарлыгла јарадылмыш мүгәјјәд гафијәләр дә чохдур. Гәзәлләринин бириндән кәтирдијимиз бу парчадакы гафијәләрә диггәт едәк:

Һәр китабә ким, ләби-лә'лин һәдисин **јазәләр**[1]
Риштеји-чан бирлә ешг әһли ону **ширазәләр.**
Шејхләр мејханәдән үз дөндәрирләр мәсчидә,
Битәригәтләр кәрәк ким доғру јолдан **азәләр**[2].
Чаклар көксүмдә санма ким ачыбдыр тиғи-ешг,
Көнлүмүн шәһринә меһрин кирмәјә **дәрвазәләр**[3].

Бу парчада јазәләр (јазалар), ширазәләр, азәләр (азалар), дәрвазәләр һәмгафијәдир. Бунлар мүтләг, һәмчинс гафијәләр дејил, сөзүн мәтндә алдығы јени вә мүрәккәб формасындан истифадә илә јаранмыш гафијәләрдир. Бурада аддан (дәрвазә), фе'лин илтизам формасындан (јазалар, азалар), фе'лин мүзаре формасындан (ширазәләр) дүзәлмә мүгәјјәд гафијәләр мәһарәтлә ишләдилмишдир. Бу гафијәләри тәшкил едән сөзләрин әсли исә бир-биринә гәтијјән охшамајан сөзләрдир: **азмаг, дәрвазә, ширазәләмәк.**

Билмәз идим билмәк ағзын сиррини дишвар имиш,
Ағзыны дерләрди јох, дедикләринчә вар имиш![1]

Бурада да фе'ллә сифәтдән гафијә јарадылмышдыр. Бу сөзләр һәчм вә гурулушча башга-башгадыр: «гырмызы—гызы», «хәбәрдар—вар», «тикдин—әкдин», «бәстәр—истәр», «мәктәб—шәб», «дәм—аләм», «матәм—кәм» кими мүвәффәгијјәтли гафијәләр Фүзулидә һесаба кәлмәздир.

Бөјүк шаирин гафијәләринин бир дә гүввәси орасындадыр ки, бу сөзләрин јазылышы илә дејилиши арасында фәрг демәк олар ки, јохдур. Фүзулинин гафијәләри, һәм формал гурулушча, һәм дә тәләффүз вә мусигичә аһәнкдардыр. Шаирләрин чох ишләтдији, тә'бирлә десәк, көз гафијәси илә гулаг гафијәси арасында фәрг јохдур.

Инди, әрәб әлифбасындан хилас олмуш јазымызда, јазы илә тәләффүз фәргләринин минимума ендирилдији бир заманда «көз ја гулаг» гафијәси терминләри е'тибарыны итирмәкдәдир. **Гәлб** илә **тәләб** сөзләринин јазылышы әрәб әлифбасында чох охшардыр. Кечмишдә «көз» гафијәси адланан белә гафијәләр инди һеч мәгбул сајыла билмәз. Чүнки охучу буну гәбул етмир. Һәмчинин **гәбул, мүһәввәл** сөзләри јазыда охшасалар да, тәләффүздә тамам башгадыр.

Классик Шәрг әдәбијјатында дахили гафијәләр о гәдәр дәбдә дејилди. Бизим ашыгларын гоша јарпаг дедији бу үсулун ән јахшы нүмунәсини јенә дә бөјүк Фүзули ше'риндә көрүрүк. Ашағыдакы гәзәлин гафијә гурулушуна диггәт едәк:

Мәни **чандан** усандырды, чәфадән јар **усанмазмы?**
Фәләкләр **јанды аһимдән**, мурадым шәм'и **јанмазмы?**
Гаму бимаринә **чанан** дәваји-дәрд едәр **еһсан**
Ничүн гылмаз мана **дәрман**, мәни бимар **санмазмы?**
Шәби-һичран јанар **чаным**, төкәр ган **чешми-кирјаным**,
Ојадыр хәлги **әфғаным**, гара бәхтим **ојанмазмы?**
Күли-рүхсаринә **гаршу** көзүмдән ганлы ахар су.

---

[1] Јазалар, јазсалар.
[2] Азалар, јолдан чыхалар.
[3] Диван, сәһ. 148.

[1] Диван, сәһ. 157.

һәбибим, фәсли-күлдүр бу, ахар сулар буланмазмы?
Фүзули ринди шеј̆дадыр, һәмишә хәлгә рүсвадыр,
Соруи ким, бу нә севдадыр, бу севдадан усанмазмы?

Биринчи, икинчи мисралардан башга бүтүн мисраларда дахили гафијә вардыр. һәр бејтдә бир-бирилә һәмгафијә олан үч сөз вардыр. Бејтин ахырынчы мисрасы гәзәлин илк мисралары илә һәмгафијәдир. Бешинчи исә гәзәлин илк мисралары илә һәмгафијәдир. Бешинчи мисранын ортасындакы **«чанан»** ахырындакы **«еһсан»** мисранын ортасындакы **«дәрман»** сөзү сөзү, алтынчы мисранын ортасындакы **«дәрман»** сөзү илә һәмгафијәдир. Бу бејт исә өз нөвбәсиндә бүтүн бејтләрлә һәмгафијәдир.

Бу шәкилдә тәшкил едилмиш гафијәләр мисраларда мусигинин сәлислијини, рәванлығыны артырыр. Үмумән ше'рин зеһидә даһа мөһкәм һәкк олунуб хатирдә галмасына сәбәб олур. Фүзулинин белә мүвәффәгијјәтлә ишләтдији дахили гафијәләр көзәл бир ән'әнә олараг ше'римиздә, о чүмләдән ашыг ше'риндә давам етдирилир. Товузлу ашыг Мәммәдин «Ағрын алым» мухәммәсиндә бу хүсусијјәтә диггәт едәк:

Ај чаван, сәрви-рәван, гөнчә дәһан ағрын алым,
Ај габах, бир бәри бах, гашы каман ағрын алым.
Алма јанах, биллур бухаг, тутиәзбан ағрын алым.
Ај биләфа, етмә чәфа, кәтир дәрман ағрын алым.
Кәл инсафә, сүрәк сәфа, һәр бир заман ағрын алым.

Дахили гафијә тәшкили чәтин олдуғундан **бә'зән** шаир мәзмун илә әлагәси аз олан сөзләр, ја да гәлиз сөзләр ишләтмәјә мәчбур олур. Фүзулидә дахили гафијәләр тәбии вә устадчасына гурулмушдур. Јалныз шәкил ке[...]зәллији дејилдир. Мисра су кими ахыб кедир. Гафијәләр бәдиилијә «күзәшт» һесабына гурулмур. Әксинә, дахили гафијәләр, ше'рин бәдиилик, ләтафәт гүввәсини гат-гат артырыр, аһәнк вә мусигини даһа да көзәлләшдирир.

Гафијәләрин мәзмуна ујғунлуғу, тәбиилији, садә вә сәлислијиндән ачыг көрүнүр ки, Фүзули ше'р техникасына, поетик үнсүрләрә һәддиндән артыг тәләбкар олмуш, бунлары диггәтлә, дәриндән ишләмәклә бәрабәр ше'рин идеја-мәзмунуна, мә'на биткинлијинә табе тутмушдур.

Фүзули өзүнүн јүксәк вә ардычыл аһәнкә малик ше'риндә гафијәләрин инчә, ләтиф, зәриф мусигисинә дә бөјүк диггәт јетирмишдир. Онда гулаға ағыр кәлән, ја тәләффүзү чәтин олан сөзләрә, ағыр сәјләнән гафијәләрә

раст кәлмәк олмаз. Онун гафијәләри мәлаһәтли бир ифадә аһәнкинә, мусигијә маликдир. Гәзәлләринин гафијәләри бир-бириндән көзәлдир. һәр гәзәлин өз аһәнки, өз гафиәси о гәдәр гәшәнк верилмишдир ки, охујан валеһ олур. Гафијәни мәтидән, рәдифи гафијәдән ајырмаға еһтијач галмыр. Ше'р, охучунун көз өнүндә мәрмәрдән, ја тунчдан төкүлмә бир сәнәт абидәси кими чапланыр. Ше'рин формал хүсусијјәтләри бир-бирилә елә гајнајыб гарышмышдыр, елә ваһид бир бәдии лөвһә әмәлә кәтирмишдир ки, инсан сәнәткарын гүввәсинә һејран олур.

Фүзули ше'риндә көзәл **чинаслар да** вардыр. Ејни сөзү мүхтәлиф мә'нада, һәтта ејни јердә бир сөзү бир нечә мә'нада ишләтмәклә, шаир гүввәтли тә'сир ојадыр.

Күһкән күнд ејләмиш мин тишәни бир дағ илән,
Мән гопарыб атмышам мин дағы бир дырнаг илән.

Бу бејтдә «дағ» сөзү һәм јара мә'насына, һәм дә чоғрафи мәфһум мә'насына кәлир. Бу ашағыдакы мисраларда «јаш» сөзү бир тәрәфдән гуру олмајан, нәм мә'насына, икинчи тәрәфдән ағламаг (көз јашы) мә'насында ишләдилмишдир:

Чисмими јандырма, рәһм ет јашимә еј бағры даш[1],
Еһтијат ет јанмасын, та ким, гуру јанында јаш[2].

Еләчә дә «дал» сөзү[3] һәм «д» һәрфи мә'насында, һәм дә арха мә'насында ишләдилмәлидир.

Фүзули ше'ринин көзәл хүсусијјәтләриндән бири дә мүкәммәл, аз сөзлү, долғун мә'налы зәриф чүмләләрдир. Истәр мәчаз јарадылмасында, истәрсә мүстәгим сөзләр системиндә шаир һәр сөзә зәрифлик, бәдиилик тәләбилә јанашмышдыр. Буна көрә дә онун чүмләләриндә нә бир кәлмә артыг сөзә, нә дә натамамлыға раст кәлмәк олур. Онун һәтта мүстәгим мә'нада ишләтдији, һеч бир мәчазын иштиракы олмадан јаздығы чүмләләр дә ади мәнтиг, мүһакимә дилиндән ајрылыр, бәдиилик, зәрифлик нүмунәсинә чеврилир.

Классик ше'рдә һәм бејтин, һәм мисранын там бир фикир ифадә етмәси, мүмкүн гәдәр битмиш бир чүмләдән

---

[1] Даш—сөзү дә јалныз гафијә үчүн јох, үрәк јумшаглығына [к]онтраст оларағ кәтирилмишдир

[2] Диван, сәһ. 168.

[3] Јенә орада, сәһ. 308.

јаранмасы усталыг тәләби иди. Фүзули бир мисрасында нәинки бир, һәтта бир нечә чүмлә белә ишләтмишдир.

Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун,
Дәрд чох, һәмдәрд јох, дүшмән гәви, тале зәбун.

Биринчи мисрада үч, икинчидә дөрд чүмлә ишләдилмишдир. Мүстәгим сөзләр системиндә јазылан бу мисраларда шаир нә гәдәр ајдын бир мәзмун вермишдир.

«Еј көнүл, јары истә, чандан кеч!
Сәри-кујин кәзәт, чаһандан кеч»[1].
«Гәмзән сөкә чисмим, дәлә бағрым, төкә ганым»[2]

—кими мисраларда һәм мүрәккәб, һәм говушуг чүмләләр ишләдилмишдир.

Тәк мисра илә битмиш чүмлә ифадә етмәк принсипи, бөјүк шаир үчүн норма олмамышдыр. Фүзулидә биз, һәтта классик ше'рдә надир сајылан үсула—бир чүмләнин бир нечә мисрада верилмәсинә дә раст кәлирик. Чүнки шаир, өз ше'риндә классик ше'р нормаларилә јанашы бәдијјат мәнтигинин тәләбинә даһа чох риајәт едир. Көзәл бәдии чүмлә онун үчүн шәртдирсә, о чүмләнин һәчми шәрт дејилдир. Тәрчибәндләринин бириндә Фүзули бир чүмләни алтынчы мисрада битирир. Буна бахмајараг, нә чүмләнин узунлуғу һисс олунур, нә дә фикрин ајдынлығына хәләл кәлир:

Агибәт аһим мәним ол маһә тә'сир етмәсә,
Бунча әфсуним пәривәш јари тәсхир етмәсә.
Јар һали-заримә бир фикр тәдбир етмәсә,
Бивәфалыг рәсмини кәлдикчә тәғјир етмәсә,
Ол чәвани-назәнин мејли мәни пир етмәсә,
Тутарам бир јари-садиг, өмр тәгсир етмәсә[3].

Мүрәккәб чүмләни Фүзули бә'зән тамамилә орижинал, зеһнә чәтин кәлән бир формада гурур. Шаир буну бәзәкли чүмлә хатиринә јох, ше'рин бәдии тә'сир күчүнүн хатиринә едир. О, ән ади, садә мәнтиги фикри дә хүсуси формалы ифадәләрлә верир. Чүнки Фүзули јалныз ше'рдә јох, нитгин бүтүн формаларында сөзә чох бөјүк мә'на верир, онун нечә ишләдилмәсини јалныз јазычынын јох, үмумән инсанын һүнәрләриндән сајыр.

«Көстәрмә ол тәриги ки, етмәз сана, мана». Бу чүмлә

[1] Диван, сәһ. 134.
[2] Јенә орада, сәһ. 180.
[3] Јенә орада, сәһ. 203.

мүстәгим сөзләрлә гурулса да, мәчазсыз олса да, ше'р ифадәси, ше'р чүмләсидир. Көзәл дејилмишдир:

Јар, һали-дилими зар билибдир, билирәм,
Дили-заримдә нә ким вар, билибдир, билирәм[1].

Бу да мүстәгим ифадәдир, анчаг сәнәткарлыгла дејилмишдир.

Шаир һеч бир тә'сири ади ифадә илә, садә сөзлә демир. О, фикир вә һиссләрини гәрибә вә јадда галан сөзләрлә сөјләјир. Белә мисаллары сајыб гуртармаг мүмкүн дејил. Чүнки һәр бир гәзәлдә бу вардыр:

Суда әкси-сәрв санман ким, гопарыб бағбан
Суја салмыш сәрвини, сәрви-хураманым көрүб[2].
Күһкән Ширинә өз нәгшин чәкиб вермиш фириб,
Көр нә чаһилдир јонар дашдан өзүнә бир рәгиб[3].
Көз јумуб аләмдән истәрдим ачам рухсаринә,
Чашим алдын, көз јумуб-ачынча фүрсәт вермәдин.
Гылса васлин шамымы сүбһә бәрабәр, јох әчәб,
Рәсмдир фәсли-баһар олмаг бәрабәр рузу-шәб[4].

Бу сон мисалдакы мә'на икилијинә диггәт един. Баһарда «кечә-күндүзүн бәрабәр олмасы» мәфһуму, бир тәрәфдән јерин һәрәкәт гануну мә'насында, о бири тәрәфдән, ашиг вүсала чатдыгда гаранлыг кечәнин күндүзә дөнмәси мә'насында ишләдилмишдир.

Фүзули. ади сөзләрлә бәдии ифадәләр јаратмаг ишинә чох чәсарәтлә јанашыр. Сөзү, онун ачылмамыш мә'наларыны санки кәшф едир. Елә нәтичә вә хүсусијјәтләр тапыб кәтирир ки, биз ифадәдән хүсуси, хош тә'сир алырыг. Бөјүк шаирин һеч бир формал гајда, ја ән'әнә мә'на чәһәтдән мәһдудлашдыра билмир. Бә'зән ше'рдә елә образлара раст кәлирик ки, тарихин, елмин мүәјјән саһәсинә әтрафлы бәләд олмадан онлары анламаг мүмкүн олмур.

Һәлә биз тарих боју кәлиб-кетмиш мәшһур ешг мачәраларында Мәчнун, Фәрһад, Вамиг, Јусиф вә саир бу кими тарихи, әфсанәви шәхсијјәтләрин сәркүзәштиндән алынан бәдии мотивләри, бунларын әсасында едилән мүгајисәләри демирик. Бу әсрләр боју јашајан мәшһур сәр-

[1] Диван, сәһ. 120.
[2] Јенә орада, сәһ. 129.
[3] Јенә орада, сәһ. 128.
[4] Јенә орада, сәһ. 143.

7 сиф. 140

күзәштләри дә шаир хүсуси, јени ловһәләрлә верир. Фүзулидә мәсәлән, белә мисралара раст кәлирик:

Бу гәмләр ким мәним вардыр, бәирин[1] башына гојсан,
Чыхар кафир чәһәннәмдән, күләр әһли-әзаб ојнар[2].

Бу бејтдән нә мә'на чыхыр?

Мәним гәмләрими дәвәнин башына гојсан, кафир чәһәннәмдән чыхар.

Заһирән бурада бир мәнтигсизлик вә анлашылмазлыг вардыр. Дәвәнин кафирә нә дәхли? Лакин бөјүк шаир бу бејтлә ислам дининдә мәшһур олан бир һадисәјә ишарә едир. Бу һадисәјә көрә, гијамәтдә кафирләр чәһәннәмдә әзаба мәһкум едиләчәкләр. Онларын бу әзабдан гуртулмаг үмиди јохдур. Кафирләр, әзаб әһли јалныз дәвә инчәлиб ијнәнин көзүндән кечәндә чәһәннәмдән хилас олачаглар.

Одур ки, шаир өз гәмләринин ағырлығыны белә көмәкчи һадисәләрлә ифадә едир. Куја бу гәмләр о гәдәр ағырдыр ки, дәвәнин башына гојулса, дәвә инчәлиб сапа дөнәр. Мүбалиғәдир, мүәјјән һадисәләрлә шәртләнмиш мүрәккәб мүбалиғәдир.

Лејлинин пәрванәјә хитабында да белә мүәммалы ишарәләр вардыр. Лејли пәрванәјә белә дејир:

Сәнсән рәһи-ешг ичиндә садиг,
Ашигсән, әмма тәмам ашиг.
Бир көрмәјә јары чан верирсән,
Бир зөвгә ики чаһан верирсән[3].

Ләјагәтли, «тамам» бир ашиг олан пәрванәнин бир зөвгә ики чаһан вермәси нә демәкдир? Мә'лумдур ки, пәрванә өзүнү, куја ашиг олдуғу ода чырпараг мәһв едир. Шаир бу ифадәдә дә ислам еһкамындан биринә ишарә едир. Пәрванә «ешг јолунда» өзүнү өлдүрмәклә, һәјатыны мәһв етмәклә һәм өлүр, һәм дә «ахирәт фејзиндән» мәһрум олур. Чүнки ислам дининә көрә интиһар едән, өзүнү өлдүрәнләр, сөзсүз, мүһакимәсиз чәһәннәмә атылырлар. Демәли, пәрванә өз ешги јолунда һәм дүнјадан, һәм дә ахирәтдән әл чәкиб чох бөјүк фәдакарлыға кедир.

Нәдир дедим рухи-сафында әкси-мәрдүми-чешмим.
Деди: кәлмиш кәмијлә **Румә** дәрја гәт едир **һинду**...[4].

[1] Бәир—дәвә.
[2] Диван, сәһ. 143.
[3] Јенә орада, сәһ. 276.
[4] Јенә орада, сәһ. 188.

Мәзмунча чох јығчам вә мүәммалы олан бу бејтдә көз бәбәји һинду халына, мә'шугәнин ағ үзү исә дәрјаја бәнзәдилмишдир: һинду кәмилә Румә кедир.

Ашағыдакы ловһәләрдә дә тарихи фактлара ишарә едилир. Классик әдәбијјатда чинлиләр сачлары илә, һиндлиләр исә халлары илә мәшһур олдуғундан шаир һәмишә **зүлф** илә **Чин**, **хал** илә **һинду** сөзүнү биркә ишләдир.

Бир пәри зүлфүн тутуб халындан алсам ками-дил
Тут ки **Чин** мүлкүнү тутдун,**һинд**дән алдын хәрач[1].

Кәтирдијимиз бүтүн бу мисралардан көрүнүр ки, јүксәк ше'р мәдәнијјәтинә малик олан даһи шаир классик ше'р поетикасыны, техникасыны, зәрифлик, бәлағәт, фәсаһәт гајдаларыны ән инчәликләринә гәдәр билир, мәһарәтлә ишләдирди. Шүбһәсиз ки, Фүзули бунунла кифајәтләнмирди: о, һеч бир заман өзүндән әввәл ачылмыш чығыр илә, јаранмыш әдәби ән'әнәләрлә кифајәтләнмәмишдир. Фүзули ше'р сәнәтиндә јени аләм ачды. Инсанын интим дујғусуна, гәлбин ән инчә титрәјишләринә ајдынлыг кәтирди, зәнкин һәјат, зәнкин бәдии фәза верди. Бунлары етмәк үчүн дә ше'ријјәтин, сәнәткарлығын оријинал, јени, јүксәк нүмунәләрини јаратды.

Буна көрә дә тәәччүблү дејил ки, Фүзули ше'ринин зәнкин, һәлә дә дәриндән өјрәниб тәһлил едә билмәдијимиз сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, бәдии сөз үсуллары, әсрләр боју јүзләрлә шаирләри илһамландырмыш, јүзләрлә шаирләрин сәнәт мәктәби олмушдур вә һәмишә дә олачагдыр. Буна көрәдир ки, Фүзули ше'ри, јалныз Азәрбајчанда дејил, бүтүн дүнја әдәбијјатында бәдии сөз сәнәтинин ән јүксәк нүмунәләри кими јашајыр вә јашајачагдыр. Бу нүмунәләрин дәриндән-дәрино камил елми тәдгиги, бүтүн хүсусијјәтләринин ачылмасы, сечилмәси, шәрһ вә изаһы, чәсарәтлә тәблиғ едилмәси үчүн бир ја беш нәфәрин сә'ји аздыр. Бунун үчүн әсл мә'нада, бөјүк өлчүдә фүзулишүнаслығын инкишафына чалышмалыјыг. Даһи шаирин зәнкин ше'р мирасынын даһа кениш јајылмасына, јени нәсил тәрәфиндән мәнимсәниб инкишаф етдирилмәсинә чидди фикир вермәлијик.

[1]. Диван, сәһ. 134.

БӘДИИ МӘНТИГ

Фүзули, сәнәткарлыг, ше'р аләминдә бәрабәри тапылмајан даһи бир шаирдир. О, дүнја әдәбијјатында ше'рин ән јүксәк нүмунәләрини јараданлардандыр. Фүзулинин бәдии устадлығында мүстәсна таланты илә јанашы, шүбһәсиз ки, шаирин камил билији, нәзәри көрүшләри дә чох рол ојнамышдыр. О, сәнәткарлыгда елмә зәрури бир тәләб кими бахырды. Елми, ше'рин руһу адландырырды. Сәнәткарын елм өјрәнмәсини, өз заманәсинин ән биликли, мә'луматлы адамлары сәвијјәсинә јүксәлмәсини вачиб билирди. Өзүнүн шаир олмаг үчүн елмә нечә сарылдығы һаггында диванынын мүгәддимәсиндә чох ајдын јазыр.

Фүзули дүнјанын башга бөјүк сәнәткарлары кими шаир үчүн таланты, исте'дады илк шәртләрдән сајыр. Гәзәлләринә јаздығы мүгәддимәдә шаир өз тәрҹүмеји-һалындан, тәһсилиндән, ше'рә башламағындан да данышыр. Сәнәткарлыг үчүн бөјүк әһәмијјәти олан ики мәсәләни гејд едир: биринчиси **тәһсил**, икинчиси **талант**.

Шаир, охудуғу мәктәбдә вә мәктәблиләр арасында ше'рин, хүсусилә ашиганә ше'рләрин чох марагла гаршыландығыны, бу барәдә дәрин мүталиә апарылдығыны, һәлә шакирдләрә «мәшаггәти-тә'лими-һәгајит һүдуд вә рисум» олмагдан чох габаг ше'р тә'лими олдуғуну көстәрир.

Фүзули әбәс јерә ше'рә сарылмамышды. Өз фитрәтиндә бу ҹөвһәрин фитрәтән гојулдуғуна гане иди: «Сәһифәји-ҹибилләтимдә бәдајәти-рузи-әзәлдән килки-гәза һәрфи-мәһәббәти-нәзм рәгәм гылмыш иди вә һәдигеји-хилгәтимдә бәдајәти-фитрәтдән тохми-мәвәддәт вә мовзунијјәт әкилмиш иди».

Она көрә дә шаир елми, тәһсили, дәрин тәдгиг ишләрини өзүнә зәрури сајмышдыр.

Бурадан ајдын көрүнүр ки, Фүзулинин нәзәри көрүшләри, јарадыҹылыг мејлләринә, мүшаһидә вә һиссләринә ујғун иди. О, јаздығыны дәриндән дујуб дүшүнүр, гәләмә алырды. Она көрә дә онун бүтүн иҹтимаи бахышларыны, хүсусилә сәнәтә, әдәбијјат ишинә олан бахышыны ше'рләриндән, бәдии әсәрләриндән чыхармаг мүмкүндүр вә ваҹибдир.

Фүзули, бәдии јарадыҹылыг ишинә фитри бир исте'дад мәһсулундан башга бир дә дәрин вә давамлы әмәк мәһсулу кими бахыр. Бу јолда харүгәләр јаратмаг, охуҹунун гәлбини фәтһ етмәк үчүн истираһәти өзүнә һарам етмәјин, кечә-күндүз чалышмағын ваҹиб олдуғуну тәсдиг едир.

«Лејли вә Мәҹнун» әсәринин башланғыҹында шаир, өзүндән әввәлки устадлары (Низамини, Әбу Нәвасы, Нәваини) һәсрәтлә хатырлајараг өз заманәсиндә ше'рин, шаирин һалына јаныр. Бөјүк шаирләрдән (Низамидән, Нәваидән) сонра әдәбијјат аләминдә бир бошлуг јаранмышды. Анҹаг бу ачыглығы долдурмаг үчүн әмәк, һиммәт вә сә'ј лазымдыр.

Фүзули, ше'р аләминдәки бошлуғу долдуран бир шаир олараг сәнәткарлыг јолунда чәкдији вә чәкәҹәји әзаблары сајыр вә бунларын һамысына гатлашаҹағына анд ичир. Чүнки сәнәт, ше'р, јарадыҹылыг ишинә онда сөнмәз бир ешг вардыр. Ешг јолунда исә инсан ҹәфа чәкмәлидир. Заманәнин мүртәҹе, гара гүввәләриндән көрдүјү «нәфји-нифрини» хатырлајараг өзүнү әфсанәви Һарунә, вәтәнини Бабилә бәнзәдир. Елә бир «ше'р аләми» (әсәр) јаратмаг истәјир ки, «хиридар орада һәр истәдијини» тапа билсин.

Сөз дәркинә сәрф едиб фәрасәт,
Әмлакинә булмушам рәјасәт.
Кәһ тәрзи-гәсидә ејләрәм саз,
Шаһбазым олур бүләнд пәрваз.
Кәһ дә'би -гәзәл олур, шуарым,
Ол дә'бә рәван верәр, гәрарым.
Кәһ мәснәвијә олуб һәвәснак,
Ол бәһрдән истәрәм дүри-пак.
Һәр дилдә ки, вар әһли-разәм.
Мәҹмуи-фүнунә ешгбазәм,
Бир каркәрәм һәзар пишә,
Ҹанлар чәкиб истәрәм һәмишә,
Дүкканим ола рәваҹи-базар,
Һәр истәдијин була хиридар[1].

Шаир, о заман ше'р аләминдә дәб олан бүтүн жанр-

[1] Диван, сәһ. 141.

ларда, бүтүн формаларда јүксәк әсәр јазмаг үчүн һәр дилдә олурса-олсун, бүтүн елмләрә ешг, һәвәс илә јанашдығыны, «мәчмуи-фүнунә ешгбаз» олдуғуну ајдын јазыр.

Фүзули, елми, билији јалныз шаир, сәнәткар үчүн јох, ејни заманда охучу үчүн, әсәрдән ләззәт алмаг, фајдаланмаг истәјәнләр үчүн зәрури сајыр. Бөјүк шаирин фикринчә, һәр адам ше'р зөвгүнә малик дејилдир. Әксинә, бә'зиләри ше'рә, сәнәтә өз чәһаләтликләри, күтлүкләри «ме'јары» илә јанашырлар, сәнәткарлара мане олур, зөвгләри корламаг истәјирләр. Фүзули ашағыдакы сөзләри мәһз бунлара гаршы демишдир:

Ше'р зөвгүндән олмајан акаһ,
Әһли-нәзми мәзәммәт ејләмәсин.
Кәнди чәһлинә е'тираф етсин,
Һәр кәрамата сеһр сөјләмәсин[1].

Чаһил, надан олуб исте'дад давасы дөјән, башгаларынын пахыллығыны чәкән адамлар бөјүк шаирин дүшмәнләридир. Фүзули истәр диванынын башланғычында, истәр рубаиләриндә бу чүр адамлара дәрин нифрәт бәсләмишдир. Бунунла бәрабәр, бөјүк шаир сағлам, һәгиги, сәмими, хејирли тәнгиди севмиш вә буна һөрмәт бәсләмишдир. Әлимиздә олан материаллар сүбут едир ки, Фүзули дә Низами кими, әсәрләринин тә'сирини, охучулар тәрәфиндән нечә гаршыландығыны диггәтлә, марагла јохламыш, охучуларын фикрини ешитмәклә галмајыб, буна бөјүк мә'на вермишдир.

Гәзәлләринин топланмасында охучуларын хејирхаһ рә'ји аз рол ојнамамышдыр. Бөјүк шаир јазыр ки, «ушаглыгда» јаздығым гәзәлләр дағыныг һалда иди, мүсаһибләр охумаг үчүн илтимас едир, алырдылар:

«Бир күн бир никари-мишкин хәтт... сәрви-рәван кими хураман-хураман мәни-ифтадәсинә сајеји-мәрһәмәт салды вә ширин-ширин кәлиматла хатирим соруб көнлүм алды. Әснаји мүһавирәт вә һијни-мүсаһибәтдә ајытды[2]... Ирадәји-тәвфиги-сүбһани вә мәшијјәти-тә'јиди-рәббани мәмалики-фүнуни-нәзм вә нәср тәсхирин, сана мүјәссәр етмишдир вә нөвбәти-ријасәти-әгалими-сүхән тәдричлә сана етмишдир. Әкәрчи әрәбдә вә әчәмдә вә түркдә јеканә камилләр чохдур, әмма сән кими чәми'и лисанә гадир чаме'и-фүнуни-нәзмү нәср јохдур... Әһалији аләмдән бә'зи ләалији-мүншәат вә мүәммијатындан фејз алмышлар вә бә'зи мәснәви вә гәсаидиндән тәмәттә' булмушлар вә бә'зи фарси гәзәлләрин нәгши-зәмир етмишләр вә бә'зи әрәби рәчәзләрин зөвгүнә етмишләр. Һаша ки, түркзадә мәһбубләр фејзи-нәзминдән бәһрәманд олмујалар вә тајифеји-әтрак саһиб мәзаглары буситани-кәламиндән шүкуфеји-дивани-гәзәлин булмујалар... Әлһәг, бу кәламати-дилпәзири ки, ол бинәзирдән ешитдим. Замани-түфулијјәтимдә садир олуб мүтәфәрриг олан гәзәлләрдән бир мүхтәсәр диван чәм етмәк сәлаһин көрдүм вә ол вахтда мәндән илтимас илә әхз едәнләрдән, илтимас илә алдым вә сурәти-чәм'ин ихтисар үзрә битирдим..»[1].

Демәли, шаирин гәзәлләри, һәлә «зәмани-түфуллијјәтиндә садир олан»[2] гәзәлләри әлдән-әлә кәзир, ағыздан-ағыза сөјләнирмиш. Буна көрә дә шаир өз әсәрләринин дүз јазылмасыны (сурәти чыхарыларкән), дүз охунмасыны һәмишә охучулардан вә катибләрдән хаһиш вә тәләб едәрди. Она көрә дә шаир өз диванында әрәб әлифбасынын, бир нөгтә илә көзү кор «етмәсини», бир һәрф илә надири нар «етмәсини» көстәрир. Чүнки шаир һәм әрәб әлифбасынын јарамазлығындан, һәм дә «нагабил катибләрдән», «нагиси-бәдсавадлардан» чох чәфа, әзаб чәкмишди.

Бөјүк сәнәткар, өз әсәрини түкәнмәз бир мәһәббәтлә севәр, ону бүтүн күчү вә гүввәти илә горујар, онун чүзи бир тәһрифи, шаирә, өвлады шикәст олмуш ана кими бәрк тә'сир едәрди.

Фүзули мәһз белә сәнәткардыр. Чүнки о, әсәрләринин һәр бирини чох дәрин вә чох зәриф бир зөвг илә јазмышдыр. Гәзәлин һәр сөзүнү, ја бир аһәнкини позмаг онун мүәллифинә һүчумдан, бөһтандан писдир.

Шаирин тәнгидә, һәгиги тәнгидә олан һөрмәтини, диванын 8—9-чу сәһифәсиндәки бир гејддән дә көрмәк олар. Шаир бурада бир нөв тәнгидин, әсл әдәби тәһлилин демәк олар ки, вәзифәсини мүәјјән едир. Фүзулинин фикриндән ајдын олур ки, тәнгид, әдәби әсәрә гијмәт верән һәр бир кәс, ики мәгсәд дашымалыдыр:

Бир тәрәфдән тәһлилчи әсәрин јахшы вә хејирли хүсусијјәтләрини сечиб көстәрмәли, «тәһсин» етмәли, бу хүсусијјәтләрин инкишафына хидмәт етмәлидир; икинчи тәрәфдән, әсәрин гүсур вә нөгсан чәһәтләрини мүәјјән

---

[1] Диван, сәһ. 5.
[2] Деди.

[1] Диван, сәһ. 5.
[2] Јенә орада, сәһ. 6. Шаирин бу гејдиндән о да ајдын олур ки, диванда дәрч олунмуш гәзәлләр шаирин гәзәлләринин һамысы дејил. Бунлар Фүзулинин өзүнүн дедији кими «әлә кечәнләрдир» вә онларын мүхтәсәр мәчмусудур.

етмәлидир. Бунунла кифајәтләнмәјиб, әсәрин дүзәлмәсинә, ејбләрдән узаг олмасына чалышмалы вә көмәк етмәлидир: «Рәһмәти-ијзәд ол һәлалзадеји-пак е'тигада ким, бир нөврәси-шаһид мүшаһидә гылдыгча ә'ласынын һиллијәји-тәһсилинә чәмали-кәмалинә зијнәт јетирә вә әднасынын шанеји-мүрүввәт бирлә зүлфи-хәтасындан игди-үјубин чыхарыб ајинеји-гүдрәтдән сеј-гәли-әһсан илә нөгсани-губарин котүрә».

Шаир, һәр бир јени әсәрә, һәр бир јени сәнәт мәһсулуна, јахуд сәнәт адамына диггәт вә мә'рифәтлә, һөрмәтлә, әдәби нәзакәтлә јанашмағы тәһлилчидән, тәнгидчидән тәләб едир.

Бурадан көрүнүр ки, бөјүк шаир тәнгид вә тәһлил ишинә, бир тәрәфдән дәрин елми бир иш кими, дикәр тәрәфдән, әдәбијјатын фәал, әмәли иши кими бахыр. Тәһлил вә тәнгиди әдәби јарадычылыг тәчрүбәси илә бағлајыр. Тәнгидчини мүшаһидәчилик, кәнардан бахмаглыг кими бир пассивликдән узаг дүшүнүр. Ону сәнәткара һөрмәтлә көмәјә чағырыр.

Фүзулинин дәрин вә әтрафлы елми мә'луматы, шаирә, варлыг, һәјат һаггында мүһакимә јүрүдүркән сәрбәст, әл-голу ачыг һәрәкәт етмәјә имкан верир.

Бурада мүһүм бир хүсусијјәти дә гејд етмәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә шаир өзү ејни заманда һәм елмлә, һәм дә сәнәт илә мәшғул олмағы чәтин сајыр, «ики аләми сејр етмәјин мүшкүл» олдуғуну көстәрир. Анчаг өзү, заманәнин бүтүн елмләринә вагиф олдуғу кими, ше'р сәнәтинин дә ән јүксәк нүмунәләрини јаратмышдыр. Чүнки, Фүзулинин нәзәри көрүшләри, елми мәнтиги онун һәјата мүнасибәтинә, илһамына, бәдии мәнтигинә зидд дејилдир. Әксинә, шаирин бүтүн билик гүдрәти, бәдии мәнтигин инкишафына хидмәт етмәкдәдир.

Бәдии мәнтигин гүввәти, ардычыллығы, тә'сири е'тибарилә Фүзули, бүтүн дүнја лирикләри ичәрисиндә ән јүксәк мөвгедә дурур.

Белә бир фикир вар ки, Шәрг классик лирикасында һәр бејт (һәтта мисра) мүстәгил бир фикир ифадә етдији кими, ајрыча бир бәдии лөвһә дә верир.

Бу бејти гәзәлин, ја гәсидәнин ичиндән чыхарыб, ајрыча да алмаг вә өз мә'насилә дүшүнмәк олар.

Шәрти, нисби бир һәгигәти ифадә едән бу фикир Фүзули ше'ри илә јохлананда һәр заман өзүнү бәраәтләндирә билмир, мәс:

—дедикдә, фикир дә, бәдии лөвһә дә ајдын, биткин вә көзәлдир. Адама елә кәлир ки, бу мисранын мә'насы тамамилә ифадә олунмушдур. Гәзәлин башга сәтирләрилә әлагәсини ахтармамаг да олар. Әслиндә вәзијјәт башгадыр. Анчаг мисраны, мабәдилә јохлајанда көрүрүк ки, буну:

Тутији-лаләм шәкәр нисбәт мәгалиндә чида

—мисрасындан гәтијјән ајырмаг олмаз!

Чүнки бу мисралар јалныз ади мәнтиг, мүһакимә илә бағлы олмагдан башга, бир-бирини тамамлајан бәдии тәсәввүрләр вә лөвһәләрдир. Бунлар дәрин вә гүввәтли бир бәдии мәнтиг илә дахилән бир-биринә бағлыдыр. Бунлары ајрыча алмаг, бир тәрәфдән һәмин мисралары, дикәр тәрәфдән, бүтүн гәзәли шикәст етмәк демәкдир. Шаир биринчи мисрада «бүлбүли-зарәм» дедији үчүн икинчи мисрада «тутији-лаләм» демишдир. Биринчи мисрада «рүхсари-ал» дедији үчүн, икинчи мисрада «шәкәр нисбәт мәгал» демишдир. Ашигин вәзијјәти илк мисрада нечә тәсвир олунурса, сонракында да о мәнзәрә, о мүнасибәт сахланмышдыр.

Бөјүк шаирин мисра вә сөзләриндәки полад мәнтиг имкан вермәз ки, ше'рин һиссәләри арасындакы үзви вәһдәтә биканә оласан.

Бу нөгтеји-нәзәрдән бир нечә бејти бир-биринә јанашдырмаг олар:

«Дустим, аләм сәнинчин кәр олур дүшмән мәнә,
Гәм дејил, зира өтәрсән дуст анчаг сән мәнә.

Ешгә салдым мән мәни пәнд алмајыб бир дустдән,
Һич дүшмән ејләмәз ону ки, етдим мән мәнә»[1].

Бурада, биринчи бејтдә, мисралар арасындакы мәнтиг, ејни гүввәтлә икинчи бејтдә сахланмышдыр. Илк мисралардакы дост-дүшмән мүнасибәти, ахырынчы мисраларда да ифадә едилмишдир. Һәр ики бејт ејни мә'наны гүввәтлә ифадә едир.

Ејни мәнтиг вәһдәтини биз бир нечә бејт арасында, һәтта бир гәзәлин бүтүн бејтләри арасында тапа биләрик:

---

[1] Диван, сәһ. 122.

Еј көнүл, јары истә, чандан кеч.
Сәри-кујин көзәт, чаһандан кеч!

Ја тәмә' кәс һәјат зөвгүндән,
Ја ләби-лә'ли-дилситандан кеч!

Мүлки-тәчриддир фәрағәт еви,
Тәрки-мал ејлә, ханимандан кеч!

Ламәкан сејринин әзиматин ет,
Бу хәраб олачаг, мәкандан кеч!

Е'тибар етмә мүлки-дүнјајә,
Е'тибари-үлүвзи-шандан кеч!..[1]

Бүтүн гәзәл боју шаирин көнүлә хитабыны ешидирик. Биринчи бејтин һәр мисрасында бир-биринә гаршы гојулмуш ики објектин ады чәкилир. Бири (чан, чаһан) рәдд олунур, о бири арзу олунур (јар, јарын сәри-куји). Сонракы бејтләр бојунча гаршылашдырылан мәфһумларын, објектләрин һәрәси бир мисрада верилир: ја һәјат зөвгүндән әл чәк, ја ләби-лә'лдән, тәчрид мүлкүнү гәбул ет, ханиманы ат, мәканы ат, ламәкан сејрини тут вә с.

Көрүндүјү кими, бурада ајры-ајры мисраларын, бејтләрин мүстәгил ифадә етдији фикир вә јаратдығы лөвһә, бүтүн ше'рин үмуми мәтниндә ајры бир гүввәт, мәлаһәт алыр. Һәр бејтдә ишләдилән бәдии рәнк нә гәдәр ајдындырса, бу бејтләрин бир-бирилә әлагәсини, мүнасибәтини, вәһдәтини, нәзәрә алдыгда бојаларын парлаглығы даһа да артыр, рәнкләрин маһиранә јарадылмыш тәнасүбү нәтичәсиндә тәрсим олунмуш мәнзәрәнин тә'сири һәддиндән артыг гүввәтләнир:

Гаплан кими чана вурду мин даг,
Арслан сифәти узатды дырнаг.
Арсланларын олду пишвасы.
Гапланларын олду мүгтәдасы[2].

Бурада биринчи бејт илә икинчи бејт арасында һәм фикир, һәм бәдии тәсвир чәһәтчә күчлү бир мәнтиг инкишаф етдирилмишдир. «Гаплан кими чана вурду мин даг» ифадәси икимә'налыдыр Бу һәм Мәчнунун дәрд, гәм чәкдијини, әзаб илә кечиндијини, һәм дә бәдәнинин гаплан кими хал-хал олдуғуну дејир. Буна көрә дә икинчи бејтдә «гапланларын олду мүгтәдасы» фикрини верир[3].

---

[1] Диван, сәһ. 134.
[2] «Лејли вә Мәчнун», сәһ. 315.
[3] Гаплан јаша долдугча, гочалдыгча дәрисиндәки халлар чохалар, бөјүјәр вә даһа тез сечиләр.

Биринчи бејтдә Мәчнунун арслан кими дырнаг узатдығыны дедији үчүн, икинчи бејтдә «арсланлара пишва» олдуғуну көстәрир. Беләликлә, шаир објект һаггында јаратдығы бәдии тәсәввүрү тамамламамыш, бәдии лөвһәни тәкмилләшдирмәмиш, адыны чәкдији әшјанын үзәриндән кечмир. Һадисәнин «рәсмини» бир тәрәфдән јох, һәр тәрәфдән алыр. Ејни үсулу вә гүввәти, Мәчнунун чөлләрә дүшмәсини тәсвир едән епизодда да ајдын көрмәк олар:

Бир әбри-бәла иди куваһи,
Баран сиришкү бәрг аһи,
Баранла бәрг чисмү чандан
Бир мәртәбәдә ки, бундан ондан,
Дәрјалара јетсә ләм'еји-таб,
Сәһралара дүшсә гәтрејн-аб,
Дәрјалар олурду чүмлә сәһра,
Сәһралар олурду чүмлә дәрја[1].

Шаир, тәсвиринин башында булуддан сурәт јаратдығы үчүн, сонрасында да мәһз онунла әлагәдар, һәмчинс мәфһумлардан (јағыш, илдырым...) бәһс едир. Фүзулидә бир-бириндән кәнар, рабитәсиз һеч бир мәфһумун, һеч бир әшјанын ады чәкилмәз, һәр бир сәтир, һәр бир ифадә өзүндән әввәлки вә сонракы бәдии лөвһәсиз јашамаз.

Фүзули бәдии мәнтигинин башга бир хүсусијјәтини дә көстәрмәлијик. Бајагдан бәри кәтирдијимиз мисалларда шаирин нечә там лөвһәләр чыздығыны, гәзәлин әввәли илә сонракы мисралары арасында нечә мә'на бирлијинин сахландығыны, һәмишә сонракы һиссәнин, баш һиссәсинин мәнтиги давамындан ибарәт верилдијини сөјләдик. Бунлар, шүбһәсиз ки, шаирдән, анчаг ејни бир еһтирасы, һисси тәрәннүм едән шаирдән олдугча јүксәк бир һүнәр, мүстәсна бир мәһарәт тәләб едир. Фүзули бәдии мәнтигинин инкишафындакы тәбиилијә, сәлисләјә бахын ки, шаир, ишләтдији кәлмәләри дә һәмишә мә'нача ја **паралел**, ја **контраст**, ја бәдии **тәкрар** үсулунда гурур. О, илк мисрада дедији фикри икинчи мисрада нечә **тәсбит** едиб тамамлајырса, икинчи мисрадакы сөз вә ибарәләри дә бир мәчаз, ја ифадә илә биринчи мисраја бағлајыр. Мисал үчүн, ашағыдакы гәзәли алаг:

Учалдын гәбрим, еј бидәрдләр, сәнки-мәламәтдән,
Ки, мә'лум ола дәрд әһлинә гәбрим ол әламәтдән.

---

[1] «Лејли вә Мәчнун», сәһ. 315.

Мәзарым үзрә гојмун мил, әкәр кујиндән чан версәм,
Гојун бир сајә дүшсүн гәбримә ол сәрв гамәтдән.

Көрән саәтдә ол гамәт гијамын, гымадым чанә,
Гијамәт һәм кәлә гуртулмајам мән бу надамәтдән.

Гијамәтдә һесабы олмајанлардандыр ол ғафил
Ки, фәрг ејләр фәрагын шамини сүбһи-гијамәтдән.

Тәриги-сәбрү тәдбири-сәламәт ләззәтин билмән,
Мәнә ешгү мәламәт еј кәлир сәбрү сәламәтдән.

Тәбиәт инһирафын көр һәвaји-ешгдән тәндә,
Илач ет душмәдән, саги, мәзачым истигамәтдән.

Фүзули, кеч сәламәт кучәсиндән, сәбр кујиндән,
Фәрағәт олмајан јердә сәфәр ејдир игамәтдән[1].

Илк мисрадакы «бидәрдләр» илә икинчи мисрадакы «дәрд әһли», үчүнчү мисрада «гојмун мил»[2] ифадәсилә дөрдүнчү мисрадакы «гојун бир», бешинчидә «көрән саәт» илә алтынчыда «гијамәт һәм кәлә» (бир ан-гијамәтә-чән олан узун бир мүддәт), једдинчи мисрада «һесабы олмајанлар» вә «ғафил», сәккизинчи мисрада сүбһ-шам, һабелә сонраки мисраларда: сәламәт ләззәти-ешг мәламәти, тәбиәт инһирафи-мәчаз истигамәти, фәрағәт олмајан јер-сәламәт күчәси, сәфәр-игамәт... контрастлары—бәдии тәзадлары верилмишдир. Бурада чызылан бәдии лөвһәјә үјгун сөз, ифадә тәзадларынын ардычыллығына, тәбиилијинә вә гүввәтинә һеч бир сөз ола билмәз. Бөјүк шаир, ше'рдә вәзнин, гафијәнин зәрурәти гәдәр бәдии мәнтигә, сөз контрастларынын, ја паралелләринин ахыра гәдәр ардычыл давам етдирилмәсинә әһәмијјәт верир.

Күман олунмасын ки, Фүзули ше'риндә анчаг ајры-ајры үнсүрләрин,—мисраларын, бејтләрин мүәјјән сәнәт вә техникасына әһәмијјәт верилир. Шаирин устадлығы бир дә орасындадыр ки, һәр бир мисра, һәр бир ифадә вә сөз, гәзәлин үмуми руһуну вермәјә, әсәрин мүндәричәсини анламаға хидмәт едир. Ајры-ајры мисраларда вә бејтләрдә јаранан гәзәл, мүстәсна нәфислик вә инчәликлә тикилмиш рәнкарәнк вә мүзәјјән бир сараја охшајыр. Гүдрәтдән јаранмыш кими көрүнән бу көзәл сарајын кәрпичләриндән, нәгшәләриндән бирини позсан, ја дәјишсән, үмуми мәнзәрәни, үмуми аһәнки

[1] Диван, сәһ. 182.
[2] Мил—бурада: башдашы демәкдир.

позмуш олурсан. Фүзули гәзәлләри дә белә дир. Бурада бир мисрадан бир ифадә, ја сөз дәјишсән, гәзәлин чәкдији лөвһәјә хәләл кәләр, мә'на дәјишмиш олар. Бу ону көстәрир ки, шаир ше'рин һәр бир сөзүнүн мөвгејини јалныз мисрада дејил, һәм дә бүтүн әсәрин давамында мүәјјән едир. Бу е'тибарла, о, һәр сөзә олдугча дәрин вә әтрафлы тәләбләрлә јанашыр. Бу тәләбләрә чаваб верән сөз вә ифадәләр ишләндијиндән ше'р, мәрмәрдән јонулмуш инчә бир абидә, һејкәл кими көрүнүр. Бу көзәллик һејкәли, тохунмаг үчүн дејил, өмүр боју тамаша етмәк, ләззәт алмаг үчүндүр.

Көнүл, јетди әчәл, зөвги-рухи-дилдар етмәзми?
Ағарды мују-сәр, севдаји-зүлфи-јар етмәзми?

Јетирди башыны кәрдун ајаға бари-меһнәтдән,
Хијали-һәлгеји-кејсүји-әнбәрбар етмәзми?

Сәнә јетди әчәл пејманәсин нуш етмәјә нөвбәт,
Һәваји-чешми-мәстү гәмзеји-хункар јетмәзми?

Јетәр олду гулаға банки-рәһаләт дәһр бағында,
Нә дурмушсан, тәмашаји-күли-рүхсар етмәзми?[1]

Бу гәзәл елә бир дахили мәнтиг илә гурулмушдур ки, һәјат илә өлүм, кәнчлик илә гочалыг, ләззәт илә дәрд, һәвәс илә өлкүнлүк гаршылашыр. Бу гаршылашма нәтичәсиндә ше'р гүввәтли бир мә'на вә тә'сир алыр. Шаир, үмумијјәтлә, һәјаты өлүмлә гаршылашдырмыр. Бу мәфһумлары ачыр, конкрет фактларда көстәрир. Һәјат ләззәтләрдән әл чәкмәјә мәчбур олдуғуну көстәрир. Әчәл кәлдији үчүн «зөвги-рухи-дилдар»дан әл үзмәлисән. Шаир көнлүнә хитабән, сачынын ағардығыны хатырлајыб зүлф севдасындан әл чәкмәји, гочалыб бели бүкүлдүјү үчүн, зүлф һәлгәсинә көз јуммағы, әчәл пијаләси ичмәли олдуғу үчүн гәмзә һавасындан мәст олмамағы, дәһр бағындан кечмәк тәбили чалындығы үчүн күли-рүхсар тамашасындан ваз кечмәји хатырладыр. Бу мәнтиг, бу чүр гаршылашдырма үсулу, ше'рин бәдиилијини, көзәллијини артырмагла, мә'нанын да дәрин вә унудулмаз бир тә'сирлә верилмәсини тә'мин едир.

Мә'лум олдуғу үзрә, мәшһур классик жанр олан гәзәлләрин чохунда табло вәһдәти олмур. Бир әсәрдә шаир һәм күлдән, бүлбүлдән, һәм күнәшдән, сәбадан, һәм мә'шугәнин һүснүндән, вәфасындан, вүсалындан бәһс едә-

[1] Күллијјат дивани-Фүзули, сәһ. 202.

билир. Бә'зән бејт-бејт сәһнә вә тәсәввүр тәзәләнир. Лакин ејни фикри верән, там вә ваһид бир табло чызан ифадә вә образлары да буна мувафиг тәшкил едән гәзәлләр јаратмаг чәтиндир.

Бу чәтинлијә бахмајараг, Фүзулинин әсас гәзәлләри һәмин тамлыг вә тәсәввүр вәһдәти јолу илә јаранмышдыр. Онун гәзәлләриндә илк бејтдән башлајараг охучуја бир фикир, дујғу верилир. Гәзәлин сонракы мисралары да өз нөвбәсиндә бу фикир вә дујғуну тамамлајыр, тәсбит едир. Бу фактын вә һүнәрин өзү һәм мүшаһидәнин гүввәтинә, һәм дә мүәјјән дәрәчәдә шаирин билик еһтијатына, мә'лумат зәнкинлијинә әсасланыр. Шаир нәзәринин һадисәјә, објектә чевирәндә, һәмин објектә анчаг бир тәрәфдән јанашмыр. Онун бүтүн чохчәһәтли вә мүрәккәб дахили, харичи хүсусијјәтләрини ачыб ајдынлашдырыр. Онун һаггында бәдии тәсәввүр јаратмаг үчүн, әтрафа, көмәкчи һадисәләрә әл атмагданса, әшјанын өз дахили мүнасибәтини, онун бүтүн спесифик, фәрди чәһәтләрини гәләмә алыр. Бунун нәтичәсиндә һәм тәсвир вә ифадә вәһдәти әмәлә кәлир, охучунун нәзәри јајынмыр, зеһни гарышмыр, һәм предметин һәр тәрәфи илһам фанары илә ишыгландырылыр; көлкәли, гаранлыг тәрәф бурахылмыр. һәм дә охучуја әтрафлы, зәнкин вә јени мә'лумат верилир.

Шаир фәлсәфи гәзәлләриндән бириндә дөврдән, өз мүһитиндән ачы-ачы шикајәтләнир. Бу фикри, һисси ифадә үчүн достдан, шәфгәтдән, вахтдан тутмуш рузикара, суја гәдәр, үмуми мә'нада алдығы дәһрдән тутмуш «тәриги-мүлки-чәмијјәтә» гәдәр бүтүн васитәләрә әл атыр. Һамыда, һәр шејдә бу шикајәти, бунун изләрини ахтарыр, тапыр, ифадә едир. Мөвзунун даирәси нә гәдәр кениш, нә гәдәр бөјүк олса да, шаир ваһид бир бәдии истигамәт илә кедәрәк, чох әһатәедичи, үмумиләшдиричи вә габарыг сурәтдә көзә чарпан објект вә васитәләри алыр; бунунла өз фикрини охучуја ашылајыр. Мөвзунун кенишлијинә, фикрин дәринлијинә мувафиг оларак шаирин чүмләләри чох гыса. ифадәләри чох конкрет, образлары чох ајдын верилмишдир. Бу гәзәли охумагла охучу, Фүзулинин дөврү, о дөврдәки ичтимаи мүнасибәт, чәмијјәт, мәишәт һәјаты һаггында мүәјјән тәсәввүр, мә'лумат алмыш олур:

Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун,
Дәрд чох, һәмдәрд јох, дүшмән гәви, талe зәбун.

Сајеји-үммид зајил, афитаби-шөвг кәрм.
Рүтбеји-идбар али, пајеји-тәдбир дун.

Әгл дун-һүммәт, сәдаји-тә'нә јер-јердән бүләнд.
Бәхт кәмшәфгәт, бәлаји-ешг күн-күндән физун,

Мән гәрибн-мүлк, раһи-вәсл пүр тәшвишү мәкр,
Мән һәрифи-садәлөвһү дәһр пүр нәгши-фисун,

Һәр сәһигәд чилвәси бир сејли-туфани-бәла,
Һәр һилаләбрү гашы бир сәрхәти-мәшги-чинун,

Јелдә бәрки-лалә тәк тәмкини-даниш бисәбат,
Суда әкси-сәрв тәк тә'сири-дөвләт важикун.

Сәрһәди-мәтлуб пүр меһнәт, тәриги-имтаһан.
Мәнзили-мәгсуд пүр асиб раһи-азимун.

Шаһиди-мәгсәд нәваһи-чәнк тәк пәрдәнишин,
Сағәри-ишрәт һүбаби-саф сәһба тәк никун.

Тәфригә һасил, тәриги-мүлки-чәмијјәт мәлуф,
Аһ билмәм нејләјим јох бир мувафиг рәһнимун.

Чөһреји-зәрдин Фүзулинин тутубдур әшки-ал
Көр она нә рәнкләр чәкмиш супеһри-нилику[1].

Бурада дост-дүшмән, чох-јох, али-дун...кими сөз тәзадларындан, «сајеји-үммид зајил, афитаби-шөвг кәрм», «рүтбеји-идбар али, пајеји-тәдбир дун», «һәрифи-садәлөвһ, дәһри-пүрнәгш» кими ифадәләрдән башга чох тәбии вә гүввәтли мәнтигин кәтирдији көзәл мәчазлар вардыр. Шаирин фикринә көрә «тәмкини-даниш бисибат»дыр. Онун заманәсиндә елм, билик тәмкин, гәдргијмәти «јелдә бәрки-лалә» кимидир. Дөвләтин тә'сири исә «суда әкси-сәрв тәк важикундур». Бу елә бир дөврдүр ки, мәгсәдә чатмаг, арзуларына наил олмаг мүмкүн дејил: «Шаһиди-мәгсәд нәваһи-чәнк тәк пәрдәнишин[2]».

Еләчә дә ејши-ишрәт, ләззәт, һәгиги динч һәјат сағәри, «һүбаби-саф сәһба тәк никун»дур. Һәјат пијаләси үзү үстә чеврилмишдир.

Башга мисралара да ејни нөгтеји-нәзәрдән јанашмаг мүмкүндүр. Онларын һамысында бизим дедијимиз бәдии мәнтиг гүввәси, охучуја һәм билик, һәм ләззәт верән, һәм дә ону һејрәтә салан ифадәләр вардыр. Көрүндүјү кими шаир, гәләмә алдығы һадисәләр һаггында тәсәввүр

[1] Диван, сәһ. 182.

[2] Бурада пәрдә сөзү ики мә'нада ишләнмишдир: чәнк сәси пәрдәдә, мусиги пәрдәсиндә олур, «шаһиди-мәгсәд» исә, пәрдә далындадыр, көрүнмәздир.

јаратмагла галмыр. Охучуну јүксәк һәјәчанә кәтирир. тә'сирләндирир. Бу гәзәлдә о дөврүн бүтүн ичтимаи чиркинликләри бәдии лөвһәләрлә, инандырычы сурәтдә чәкилдијн үчүн, охучуда залымлара, дөврүн алчаг һаким даирәләринә гаршы дәрин нифрәт ојанмыш олур.

Синеһрин фаригәм вәслиндә маһү афитабындән,—

мисрасы илә башланан, каинаты, күнәш-ај дөврүнү сиг аләминә мәчаз кими истифадә едән гәзәлин һәр бејтиндә бәдии вә ајдын бир мәнзәрә верилир:

Синеһрин фаригәм вәслиндә маһү афитабындән,
Гәрәз ијди-висалиндир бу ајү күн һесабындән.

Тәмашаји-рүхүн әзминә чыхды афитаб, әммә
Кәлиркән сүр'әт илә дүшдү јүз јердә шитабындән.

Күнәш мәһчубдур, шәрми-рүхүндән јандырыб чәрхи,
Чыхармаз истәр ону шө'леји-аһым һичабындән.

Фәләк сиггиндә ол, гајәтдә еј мәһ, мүзтәриб олмуш
Ки, һәр нә ејләсә билмәз нә ејләр изтирабындән.

Күнәш лөвһин дејил көјдә, шуа үстүндә зәрринхәт,
Фәләк алмыш әлинә бир вәрәг һүснүн китабындән.

Дәјирман дано үчүн чәкинир, биһудә дөвр етмәз,
Мүчәррәдсән, көнүл, вәһм етмә чәрхин ингилабындән...[1]

Бу бејтләрдә күнәш, ај, көзәлин һүснү бир-бирилә тијас едилсә дә (маһ, рухсар, зәрринхәт...), һүсн үстүн тутулур. Шаир мәһбубәсинә мүрачиәтлә белә дејир:

Күнәш сәнин үзүнә тамашаја чыхды. Анчаг елә тәләсәрәк кәлирди ки, јолда јүз дәфә јыхылды. Сәни көрүб көзәллијиндән утанды. Аһым, фәләк чәрхини јандырыб ону хәчаләтиндән чыхармаг истәјир. Көјдә көрүнән ишыг (лөвһ) күнәш дејил, сәнин һүсн китабындан бир вәрәгдир ки, фәләк әлинә алмышдыр...

Ејни һәјат, варлыг һадисәләри мүхтәлиф лөвһәләрин јаранмасы үчүн васитә алыныр. Елә дүшүнүлмәсин ки, бу гүввәт вә тәләб шаирин анчаг гәзәлләриндәдир. Доғрудур, бизд Фүзулинин ән чох јајылан әсәрләри—гәзәлләри, бир дә «Лејли вә Мәчнун» әсәридир. Чох заман ән јахшы әсәрләри дејә булнлар көстәрилир. Һалбуки белә дүшүнмәк дүз олмаз! Ајры шаирләрин әсәрләрини јанашы гојуб зәифини, јахшысыны сечмәк мүмкүндүр.

Бизчә белә бир нөгтеји-нәзәр Фүзулијә аид дејилдир. Фүзули елә шаир дејил ки, онун зәиф әсәрини ахтармаға еһтијач олсун. Онун һансы әсәрини охујурсан оху, јеринә, мәгсәдинә, жанрына көрә, бир-бириндән јахшы вә зәрифдир. Бу әсәрләрин һамысында бөјүк бир гәлбин чырпынтысыны, бөјүк бир ағлын һөкмүнү, сөнмәз бир зәка чырағынын ишығыны дујачагсан.

Шәрг әдәбијјатына бәләд олан һәр бир охучу билир ки, гәсидә жанры әсасән феодализм дөврү һаким тәбәгәләринин зөвгүнү охшајан бир жанр иди. Шаирләр бу формада ше'р јазыб, шаһы, вәзири, пашаны, һакими, јахуд дини шәхсијјәтләри тә'рифләмәли идиләр вә тә'рифләмишдиләр. Гәзәл жанры нә гәдәр «демократик» жанр идисә, гәсидә мөвзу е'тибарилә бир о гәдәр рәсми жанр иди. Буна көрә дә Шәргдә бәдии әдәбијјата зөвгү олан елә бир охучу, динләјичи тапмаг олмаз ки, о, әзбәрдән һеч олмазса бир нечә мисра гәзәл билмәсин.

Фүзули дә гәсидә јазмышдыр. Анчаг онун гәзәлләри һаггында дедикләримизи бир сәнәт әсәри кими гәсидәләринин дә әксәријјәти һаггында демәлијик. Чүнки шаирин гәзәлләринин чаны олан сәлис бәдии мәнтиг, гәсидәләриндә дә гүввәтини итирмир.

Бөјүк шаир бу әсәрләриндә гәрибә бир үсула әл атмаға мәчбур олмушдур. Сән'ан Пашаја, Султан Сүлејмана, Чәфәр бәјә, Мәһәммәд бәјә һәср етдији конкрет мөвзулу гәсидәләриндә бу адамларын адыны бәһанә етмиш, үзүнү ајры бир әшјаја чевирәрәк, үмумијјәтлә варлыг һаггында сәмими һиссләрини ифадә етмишдир. Бу гәсидәләр ја гәләмдән, ја судан, ја баһарын, гышын вәсфиндән данышыр. Ахырда, ја әввәлдә исә, үнван олунмуш адамын гуруча ады чәкилир. Она көрә дә шаирин сәнәткарлыг гүдрәти, бәдии мәнтиг гүввәти бурада да өз тә'сирини сахлајыр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән шаирин Вејс бәј адлы бир мә'мура демәли олдуғу гәсидә чох марағлыдыр. Һәмин әсәрдә Вејс бәјин нә дәрәчәдә «вәсф» вә тә'риф олундуғуну көстәрмәк үчүн гәсидәјә бахаг:

Вәһ нәдир ол тајири-фәрхәндә балү тизпәр,
Ким олур бир түрфә ајин ичрә һәрдәм чилвәкәр.

Ағзы ачыг, чыхмаз авазы ајағы јох, јүрүр,
Чанландир сејри, әммә демәк олмаз чанавәр.

Бир дәмир ағачлы дивар илә мүстәһкәм һесар,
Бир әсаси гир иләи ганим бинаји-мө'тәбәр.

[1] Фүзули, Әсәрләри, I ч., ЕА АзФ Нәшријјаты, 1944, сәһ. 227.

Јени ајдыр һеј'әти, әмма јени ајлар кими,
Бәдр олмаз нечә ким көј үзрә сәркәрдән кәзәр.

Адәти учмагдыр, әмма гушларын экси мудам,
Уча билмәз мүттәсил балү пәри олмазса тәр.

Кәһ Зәкәрја кими чәкмиш чох чәфалар пучгудан,
Кәһ бүти-Азәр кими олмуш кирифтари-тәбәр.

Бојну бағлы бир гара гулдур, һәваси гачмаға,
Булдуғун алыб гачар, сахламасан шамү сәһәр.

Бир мүбәссирдир ки, даим дидеји-һејрәт ачыб,
Асиман тәһгиги-әһвалына салмышдыр нәзәр.

Сајылыр пәһлуләринин үстихани зә'фдән,
Бөјлә зә'филә ағыр јүкләр чәкәр, ејләр һүнәр.

Јердә кәзмәз вәһши тәк, әмма јүрүр ондан рәван,
Көјдә учмаз тејр тәк, амма учар ондан бетәр.

Кәр бүкүлмүшдүр гәди ејб ејләмән, бир пирдир,
Нуһ дөврүндән верәр бир-бир суал етсән хәбәр.

Баш ачыб јағмурлара суја батырмыш кисвәтин,
Јаш ушагдыр ләвһи садә, һич билмәз хејрү шәр.

Чаны јох, лакин ризаји-хәлг һасил гылмаға,
Кәһ ашаға, кәһ јухары сәкридиб чанлар чәкәр.

Дивә бәнзәр кәздирир башда Сүлејман тахтыны
Јохса капдыр сахланыр көксүндә гијмәтли күһәр.

Јохса зурәгдир ону гылмыш мүрәттиб-сејр үчүн,
Вејс бәј һәзрәтләри, ол шәһријари-намвәр...[1].

Шаир бурада, мүәммалы, лакин чох маһир вә гәрибә бир тәсвир јолу илә кәмини (гајығы) вәсф етмишдир. Кәминин бүтүн гурулуш хүсусијјәтләрини, шәклини, вәзифәсини, хејрини орижинал мәчаз вә фигурлар илә вермишдир. Отуз мисралыг бир тәсвирдә Вејс бәјин бир дәфә ады чәкилмишдир ки, «бу кәмидә Вејс бәј кәзир».

Буна көрәдир ки, һәмин гәсидәдән охучу Вејс бәји јох, һәјаты, һәјатын чох конкрет бир објектини, өзү дә чох ајдын бир шәрһдә өјрәнир. О дөврүн кәмичилик техникасыны, бунун инкишаф дәрәчәсини тә'јин үчүн дә белә тәсвирин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бурада да, шаирин бүтүн башга әсәрләриндә олдуғу кими, јалныз онун бөјүк гәлби дејил, һәм дә зәнкин билији, ајдын вә ити зеһни мүһакимәси, дәрин фикри көрүнүр.

[1] Диван, сәһ. 46.

ЛИРИКА

Мә'лум олдуғу үзрә, Фүзули лирикдир, гәлб шаиридир.

Гәзәл жанры Азәрбајчан әдәбијјатында Фүзулијә гәдәр узун бир дөвр кечмишдир. Бөјүк Низаминин, Хаганинин, Нәсиминин, Хәтаинин гәзәлләри бу саһәдә көркәмли нүмунәләрдир. Анчаг нә Фүзулијәгәдәрки шаирләримиздән, нә дә ондан сонра кәлән Вагиф, Видади, Закир, Сејид Әзим, Баһар Ширвани, Һади вә башга шаирләрдән һеч кәс Фүзули сәвијјәсиндә, Фүзули гәдәр инчәликдә, јүксәк бәдии кејфијјәтдә гәзәл јазмамышдыр.

Фүзули гәзәлләрини мөвзу вә мәзмунуна көрә дөрд јерә бөлмәк олар: 1. **ашиганә** гәзәлләр, 2. **ичтимаи-фәлсәфи** гәзәлләр, 3. **«тәсвири»** гәзәлләр, 4. мүначат, нә'т руһунда олан «рәсми» гәзәлләр.

Ашиганә гәзәлләрин өзү дә тәснифләшдирилә биләр. Бурада ашиг дилиндән олан әсәрләр даһа чохдур. Ашигин мә'шугә гаршысында өз мәһәббәтини изһар етмәси, көзәли вәсф етмәси, ешг-севда јолунун чәтинликләрини, бәла вә мүсибәтләрини сајмасы, ашигин өз талејиндән, бәхтиндән шикајәти бу сәпкидә олан әсәрләрдир.

Шаир гәзәлләрини әсасән кәнчлијиндә, јарадычылығынын илк дөврүндә јазмыш вә бунунла да шаирлијә башламышдыр.

Шаир охудуғу мәктәби вә мәктәблиләрин вәзијјәтини, охудуглары дәрси «Диван»ынын мүгәддимәсиндә изаһ едир ки, бу изаһдан онун, тәһсил вә тәрбијәсини әдәбијјат вә ше'р мараглыларынын ичиндә кечирмиш олдуғу ајдын олур.

Шүбһәсиз ки, шаирин диванында охудуғумуз гәзәлләрин һамысы бир заманда јазылмамышдыр. Чоху кәнчлик дөврүндә јазылса да, бир гисми лап сонралар, шаир бөјүк, ири һәчмли мүкәммәл әсәрләр јаратдыгдан сонра јазылмышдыр.

Бу барәдә өзү диванында көстәрир ки: «Бир никари-мишкин хәтт... сәрви-рәван кими хураман-хураман» мәним јаныма кәлди вә «ширин-ширин кәлиматла хатирим соруб көнлүм алды».

Мәндән ана дилиндә гәзәлләр диваны тәртиб етмәји хаһиш етди. Мән дә онун сөзүнү бир нәсиһәт кими гәбул едиб «түфулијјәт заманы»нда јаздығым пәракәндә гәзәлләри илтимас илә ондан-бундан алдым, мүхтәсәр бир диван чәм етдим.

Ајдын олур ки, шаирин әсас гәзәлләри, јарадычылығынын илк дөврүнә аиддир. Бу гәзәлләр шаирин сағлығында белә пәракәндә һалда имиш. Шаирин чәм етдији диван, гәзәлләринин һамысы дејил, ихтисарла топланмышдыр.

«Лејли вә Мәчнун» кими бөјүк мәһәббәт поемасы, «Сәһһәт вә Мәрәз», «Бәнкү Бадә» кими аллегорик, «Мәтлә-үл-е'тигад» кими фәлсәфи әсәрләр јарадан, парлаг гәсидәләр, рәчәзлар мүәллифи олан Фүзули һәр шејдән артыг лирикасы илә мәшһурдур. Нәдән јазыр, нә формада јазыр јазсын, сәтирләриндә атәшин гәлби көрүнүр. Бүтүн Јахын Шәргдә, епос дедикдә Фирдовси, фәлсәфи поема дедикдә Низами, рүбаи дедикдә Хәјјам, дидактика дедикдә Сә'ди хатырландығы кими, гәзәл дедикдә Фүзули јада кәлир. Ешг-мәһәббәт мөвзусунда һәчмчә хырда, мә'нача бөјүк әсәрләр јарадан шаирин ширин, мәлаһәтли сөзләри јалныз Азәрбајчан дили биләнләри дејил, сөз сәнәтини баша дүшән бүтүн охучулары һејран гојур.

Шаирин гәзәл жанрына хүсуси бир мәһәббәти, илһам гүдрәти вардыр. Бу жанры кениш јајылдығына, чәтинлијинә, һүнәр тәләб етмәсинә, әдәб әһлинә тез чатмасына, күтләвилијинә вә нәһајәт севки жанры олмасына көрә башга жанрлардан үстүн тутур:

Гәзәлдир сәфабәхш-әһли-нәзәр.
Гәзәлдир күли-бустани-һүнәр...
Гәзәл де ки, мәшһури-дөвран ола,
Охумаг да, јазмаг да асан ола.

Фүзули гәзәли бир дә она көрә үстүн тутулур ки, о заман бәдии әдәбијјатын бу формасыны јајмаг чох асан иди. 99 фаиз савадсыз олан, китаб охуја билмәјән күтләјә шүбһәсиз ки, даһа кениш вә ағыр формаларда (сүжетли әсәрләр, гәсидәләр...) јазмаг фајдасыз иди. Әксинә, гәзәлләр мусиги илә, ағыздан-ағыза охунараг, һәтта тамам савадсыз чамаат арасында да јајылырды.

Белә бир форма илә күтләләрә тә'сир етмәк, бәдии зөвгү тәрбијә етмәк даһа мүнасиб, даһа асан иди.

Бир сыра буржуа әдәбијјатшүнаслары Фүзули ше'риндә вә Фүзулидән әввәлки ше'рдә, хүсусән суфи шаирләрдә олан јар, вәсл, һичр, һүсн, дидар, чәфа, вәфа,.. кими сөзләрдән истифадә едәрәк бурадакы сурәтләрә сырф дини-мистик мә'на вермәк истәјирләр. Һалбуки шаирин әсәрләрини диггәтлә охусаг, бу сөз вә ифадәләрин, әсасән реал вә әсл һәјати мә'нада ишләдилдијини көрәрик.

Гәзәлләр објектинин үмумилији, орада хитаб олунан ашиг вә мә'шугун фактик олараг көстәрилмәси, һәмин сурәтләрин мүхтәлиф чәһәтләрә, мә'налара јозулмасына имкан верир. Биз шаирин, һәмин сурәтләри ишләтдији башга, дини-тарихи әсәрләриндән дә мисал ала биләрик. Бурада шаирин «јар, ашиг, мәһбуб, дилдар» дејә хитаб етдији адамлар конкретдир вә мә'лум шәхсијјәтдир: чәфа, вәсл, арами-чан, меһр-мәһәббәт дедијин мәфһумлар да мүәјјән реал һиссләр вә һәрәкәтләрдир:

Нә ишдир, еј фәләк, дилдары дилдарындан ајырмаг,
Чәфакеш ашиги јари-вәфадариндән ајырмаг[1].

Әр вә арвадын (Адәм илә Һәвванын) бир-бириндән ајрылдығы тәсвирдә дејилмишдир:

Бир хәбәр вер, еј сәба, сәрви-рәваным гандадыр,
Чанымын арамы јох, арами-чаным гандадыр.
Нејләдин, нетдин фәләк, хуршиди-аләмтабымы
Ол рүхи-фәрхәндә, маһи-меһрибаным гандадыр?[2]

Бу парча да һәмин әсәрдәндир. Јусиф кәзмәкдән гајытмадыгда, атасы Јә'губун дилиндән һәмин бејтләр верилир. «Сәрви-рәван», «арами-чан», «хуршиди-аләмтаб», «руһи-фәрхәндә», «маһи-табан»—бир мә'шугәјә, бир зијба сәнәмә јох, атанын оғула хитабән ишләтдији сөзләрдир. Ејнилә дә бу бејтдә:

Сәба лүтф етдин әһли-дәрдә дәрмандан хәбәр вердин,
Тәни-бичанә чандан, чанә чанандан хәбәр вердин.

«Дәрд»дән мәгсәд оғлун атасындан ајрылығы, «дәрман»дан мәгсәд исә оғлун атасындан хәбәр ешитмәсидир. «Тәни-бичан» сөзү ајры дүшмүш оғлу, «чанан»

---

[1] Фүзули, «Һәдигәтүс-сүәда». Истамбул, сәһ. 12.
[2] Јенә орада.

исә севкили атаны ифадә едән сурәтләрдир. Бурада да Јусиф илә Јә'губ арасындакы һәгиги, һәјати оғул—ата мүнасибәти тәсвир едилмишдир.

Фүзули ше'риндәки сурәтләрин һәгиги зәминәсини, һәјати мәнбәјини вә објектини көстәрмәк үчүн башга миналлардан, хүсусилә гәзәлләрин өзүндән дә чох-чох нүмунә көстәрмәк олар.

Бундан башга, шаирин одлу бир ешг саһиби олдуғу, аловлу бир мәһәббәтлә севдији тәрҹүмеји-һалындан мә'лумдур. Устады Һәбибинин гызы илә мүашигәси, охудуғу мәктәбдә «Лејливәшләр» һаггында дедикләри, Азәрбајҹанча диванында «Никари-мишкин хәтт»ин хаһиши илә «Түркзадә мәһбублар фејзи-нәзминдән бәһрәмәнд олмаг үчүн» диван бағламасы, «насеһи-төвфиги-тәкәллүмүн ше'р тәрғиб вә тәһрисини» ешитмәси вә с. Ән нәһајәт гәзәлләринин тәртибиндә дә илаһи, ја гејри-илаһи мөвзу нәзәрдә тутулмушдур. Башдан аллаһа, «һагга» һәср олунан әсәрләр, сонра пејғәмбәр вә саир мүгәддәс шәхсләр һаггында олан әсәрләр верилир.

Беләликлә, шаирин өзү, дини мөвзу илә «дүнјәви» мөвзуну ајырмыш олур (гәсидәләрдә). «Лејли вә Мәҹнун» вә с. әсәрләрдә дә бу гајдаја риајәт олунур.

«Рәсми» адландырыла билән бу гәзәлләрдән сонра әсл ашиганә гәзәлләр кәлир ки, шаир бурада анчаг инсан мәһәббәтиндән, гәлб аләминдән данышыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Фүзулинин тәблиғ етдији севки һәјати, һәгиги олмагла бәрабәр мә'на вә мәзмунча чох јүксәк бир севкидир. Бу севки сәдагәт, е'тибар, сәмимијјәт кими тәмиз һиссләрлә зәнкиндир. Бу, гәлбин, инсан мә'нәвијјатынын кениш фәзасында доған вә инсаны јашатмаға гадир олан бир севкидир.

Фүзулинин ашиганә гәзәлләриндә үмумијјәтлә көзәл вәсф олунмур. Мүәјјән бир мә'шугә, ашигин мәһәббәт објекти олмуш бир гыз вәсф олунур. Она көрә дә чох заман бу вәсф, ашигин мә'шугәјә хитаби шәклиндә верилир:

...Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көркәч,
Нитгим тутулур гөнчеји-хәнданыны көркәч...

...Ләбләрин тәк лә'лү ләфзин тәк дүри-шәһвар јох,
Лә'лү көвһәр чох, ләбин тәк лә'ли-көвһәрбар јох...

...Еј мизачи-ҹанә чеврин шәһдү шәккәр тәк ләзиз,
Дәмбәдәм зәһри-гәмин ганди-мүкәррәр тәк ләзиз...

...Шө'леји-шәм'и-рухүн оғјарә бәзмәфруз олур,
Аһ ким, еткәч мәнә бир бәрги-аләмсуз олур...

...Мүгәввәс гашларын ким, вәсмә илә рәнк тутмушлар,
Гылынчлардыр ки, ганлар төкмәк илә жәнк тутмушлар...

Бу гәзәлләрдә шаир үмумијјәтлә һәгиги көзәли вә инсани көзәллији вәсф етмир. Бу көзәллијин конкрет објекти олан гызы, мә'шугәни алыр, тәсвир едир. Бә'зән бу гәзәлләрдә һәр бир бејт ајрыча вә биткин бир ловһә, тәсәввүр верир. Биринчи бејт ешг аләминин бир саһәсиндән, икинчи бејт исә башга бир саһәсиндән данышыр. Бир бејтдә мә'шугәнин көзәллијиндән данышылырса, бир башгасында онун вәфасызлығындан, даһа башгасында ашигин чәкдији әзаблардан, ешитдији тә'нәләрдән вә с. данышылыр.

Сәбадән күл үзүндә сүнбүли-пүрпичү таб ојнар,
Сәнарсан пәр ачыб күлшәндә бир мишкин ғураб ојнар.

Хәјали-ризин чөвлан едәр бу чешми-пүрнәмдә,
Нечә ким, мөвчләнмиш суда әкси-афитаб ојнар.

Рухүн көркәч олур сузи-дәрунү дәрди-дил һасил,
Баһар әјјамы сычра бәрги-рәхшәндә сәһаб ојнар.

Ираг олсун јаман көздән, нә хош сәадәтдир ол саәт,
Ки, мә'шугилә ашиг ејләјиб назү итаб ојнар.

Ријаји заһиди-хушкүн сәмаиндән нолур һасил,
Хош ол ким, ринди-мејхарә ичиб ҹами-шәраб ојнар.

Бу гәмләр ким, мәним вардыр, бәнрин башына гојсам,
Чыхар кафир ҹәһәннәмдән, күләр әһли-әзаб, ојнар.

Гылыр көз пәрдәсин хунаби-һәсрәт чак һәрдәм ким,
Рухүндә ләззәти-дидар, зөвгиндә нигаб ојнар.

Фүзули, рәшкдән титрәр дили-пүрхуни үшшагын,
Бинакушиндә јарин һәр заман ким, дүрри-наб ојнар...

Бөјүк шаир бу гәзәлин биринчи бејтиндә көзәлин сурәтини тәсвир едир. Дөрдүнчү бејтдә ашиг вә мә'шуг арасындакы мүнасибәт, бешинчи бејтдә заһид илә ринд арасындакы зиддијјәт, алтынчы бејтдә шаирин тутулдуғу гәм-гүссә... көстәрилир. Демәли, бир гәзәлдә ешг аләминин мүхтәлиф ҹәһәтләри, севки һисси илә әлагәдар олан мүхтәлиф һадисәләр, тәсәввүрләр гәләмә алыныр.

Елә гәзәлләр вар ки, орада јалныз бир тәсәввүр, бир објект верилир. Мәсәлән:

Аһ ејләдијим сәрви-хураманын үчүндүр.
Ган ағладығым гөнчеји-хәнданын үчүндүр.

—мәтлә'ли гәзәли алаг. Бу, ашигин мә'шугәјә мәһәббәт изһарындан, өз вәзијјәтини анчаг бу мәһәббәт илә изаһа чалышмасындан ибарәтдир. Бу, гуру тәсвир вә ја аһ, фәрјад дејил. Ашигин изтирабларыны, мә'шугәнин хасијјәтләри вә хүсусијјәтләри илә әлагәдар тәсвирдир: ашигин аһы мә'шугәнин сәрв боју үчүндүр. Ганлы көз јашы, мә'шугәнин күләр додаглары, сәркәштәлији, мишкин тел, ашүфтәлији позғун зүлф... үчүндүр. Јалныз мөвзу дејил, ејни заманда тәсвирин, сурәт вә епитетләрин дахили вәһдәти васитәсилә һәм ашигин, һәм мә'шугәнин вәзијјәти мүәјјән едилмиш олур.

Ашигин талејиндән шикајәт, севки јолу вә мәсләкинин чәтинликләри, гејдсизлијин, гајғысызлығын тәблиғи мөвзусунда јазылан бир сыра гәзәлләр дә белә дир:

...Шивеји-меһру мәһәббәт рәсми-раһимдир мәним...
...Мәним ким, бир ләби-хәндан үчүн кирјанлығым вардыр...
...Ешгдән чанымдә бир пүнһан мәрәз вар, еј һәким...
...Чанлар вериб, сәнин кими чанәнә јетмишәм...

—мисралары илә башлајан вә бир сыра бу кими гәзәлләрдә шаир өз дили илә, өз симасында ашиги вәсф едир. Бу типли гәзәлләрдә шаир өз ешгини чох јүксәк тутур, фәхр илә өз ешг аләмини данышыр, өзүнү ән мәшһур ашигләр илә мүгајисә едир:

Мәндә Мәчнундан фүзун ашиглик истедады вар,
Ашиги садиг мәнәм, Мәчнунун анчаг ады вар.
Нола ган төкмәкдә маһир олса чешмин мәрдүмү,
Нүтфеји-габилдурур, гәмзән кими устады вар.

Әкәр көзәли вәсф едән, мәһәббәт изһарына һәср олунан гәзәлләрдә ашиг мә'шугә гаршысында кичилир, мәтәбәси алчаг көрүнүрсә, бурада, ашигин шәхсијјәтинә аид олан гәзәлләрдә ашиг чох мәғрур, уча, һәтта мә'шугәдән дә үстүн верилир:

Гыл тәфахүр ким, сәнин һәм вар мәним тәк ашигин,
Лејлинин Мәчнуну, Ширинин әкәр Фәрһады вар!

Шаир ешг, севда аләминдә өзүнү Фәрһаддан вә Мәчнундан јүксәк тутур. Она көрә дә севкилисинә «фәхр ет, —дејир,—сәнин мәним кими ашигин олдуғу үчүн Лејлидән дә, Шириндән дә үчасан, мәс'удсан».

Көрүндүјү кими, Фүзули гәзәлләриндә ешг конкрет һәјати зәминәдә, ашиглә мә'шугә мүнасибәтиндә, севки һәјатында экс олунмушдур.

Доғрудур, шаир әсас диггәти мә'шугәнин вәсфинә, онун көзәллијинә, һүснүнә вермишдир. Анчаг охучунун гаршысында көрүнән, өз һәјәчанлары, еһтираслары, изтираблары илә көз өнүндә дајанан ашиг, һәр чәһәтдән мә'шугәдән бариз чыхмышдыр. Ашигин сәмими, түкәнмәз мәһәббәти илә јанашы, бу мәһәббәт учундан чәкдији мә'нәви әзаблар тәсвир олунур.

Ашиг нә гәдәр әзаба, изтираба, мәһрумијјәтә дүшүр дүшсүн, өз мәғрурлуғуну, бөјүклүјүнү итирмир.

Фүзулијә көрә, ешг, инсан үчүн ән бөјүк не'мәтләрдәндир. Һәр бир сәадәтә чатмаг үчүн зәһмәт вә әзијјәт зәрури олдуғу кими, мә'шугәнин вүсалына чатмаг да асан дејилдир.

Ешгин бу чүр изаһы, шаирин үмумијјәтлә һәјат мәсәләләринә бахышы илә әлагәдардыр. Шаирин гәнаәтинә көрә:

Нәдамәтсиз тәнә'үм јох, тәсәррүфсүз тамаша тәк.

Әсл севки, мәһәббәт гәһрәманлыға лајигдир. Фүзулинин бир сыра гәзәлләриндә лаүбалылыг, гејдсизлик, бә'зән дә бәдбинлијә охшајан бир әһвали-руһијјә тәрәннүм олунур. Шүбһәсиз ки, бу, шаирин кәдәри илә гарышдырылмамалыдыр. Бурада халис бир ринд, гејдсизлик көрүнүр. Шаир, һәр шејдән усанмыш, һәр шејдән үз чевирмиш, «нә версәләр она шакир, нә гылсалар она шад»дыр. Сәрмәстлији һүшјарлыға, гејдсизлији хиффәт чәкмәјә, ағыллылығы диванәлијә тәрчиһ едир. Саги илә һәмдәм олмаг, дүнјанын «варындан-јохундан» әл үзмәк истәјир:

Сагија, меј сун ки, дами-гәм дурур һүшјарлыг,
Мәстликдир ким, гылыр гәм әһлинә гәмхарлыг.

Вар фикрин, јох, гәмин чәкмәк нәдир бирчәм илә
Бихәбәр гыл ким, мәнә бир ола јохлуг, варлыг.

Мәндән ахыр чүн гылыр бизарлыг әсбаби-дәһр,
Дәһр әсбабындан ол еј ким, гылам бизарлыг.

Чан мәтаһинин баһасыдыр нә ким, девран верир.
Түрфә ким, мән сынырам шәфгәтдир ол гәддарлыг.

Тә'неји-әғјар чәкмәкдир ишим бир јар үчүн
Ким олур әғјарә јар, ејләр мәнә әғјарлыг.

Фүзули лирикасынын маһијјәт, кејфијјәт чәһәтләриндән бири дә шаирин кәдәридир. Бу һисс, Фүзулидә

ики шәкилдә мејдана чыхыр. Бир ешг, һичр вә фәраг үзүндән олан халис интим гүссәдир:

Неј кими һәр дәм ки, бәзми-вәслини јад ејләрәм,
Та нәфәс вардыр гуру чисмимдә, фәрјад ејләрәм.

—дејә шаир севдаја дүшмүш, вүсал һәсрәти илә чырпынанлар кими говрулур. Ашигин мәһбубәсиндән ајрылығыны тәсвир едән мәшһур бәдии тәзадлар гәзәли («Тушду ғәм одуна шад көрдүјүн көнлүм») ешг мәрәзини сағалмаз сајан ашигин һәкимә шикајәти («Ешгдән чанымда бир пүнһан мәрәз вар, еј һәким»), чаныны чанан јолунда фәда едән ашигин өз һалыны тәсвири («Пәнбеји-дағи-чүнун ичрә ниһандыр бәдәним...») вә с. гәзәлләр бу кәдәри, ешг, севки илә әлагәдар фәрди кәдәри тәрәннүм едән әсәрләрдир.

Доғрудур, бу, кәдәрдир, гүссә вә изтирабдыр. Анчаг ашиг бүтүн шикајәтләринә бахмајараг, бу дәрддән гуртулмағы арзуламыр. Әксинә, даһа артыг бу дәрдә мүбтәла олмағы, даһа артыг «хәстәләнмәји» арзулајыр. О, мәһәббәтин, бүтүн инсани һисслəрдән ән чох тәрәннүм етдији һәгиги, үлви мәһәббәтин, һәр чүр бәла вә мүсибәтиндән дә һәзз алыр. Ешг дәрди онун үчүн һәр бир сәадәтдән јүксәкдир:

Јарәб, бәлаји-ешг илә гыл ашина мәни,
Бир дәм бәлаји-ешгдән етмә чүда мәни!

Шаирин (ашигин) арзусу, истәји будур. Буна көрә дә о, ешг мәрәзиндән зөвг алыр, хилас олмаг истәмир. Шаир Мәчнунун вә еләчә дә бүтүн ашигләрин дили илә дејир:

Кетдикчә һүснүн ејлә зијадә никарими,
Кәлдикчә дәрдинә бәтәр ет мүбтәла мәни!

—чүнки ашигин, мә'шугә «сәри-кујиндә бәладән», ешг јолунда «фәнадан гејри» арзусу јохдур. Бу чәһәтдән шаирин «һәким» рәдифли мәшһур гәзәли чох сәчијјәвидир:

Ешгдән чанимдә бир пүнһан мәрәз вар, еј һәким!
Халга пүнһан дәрдим изһар етмә зинһар, еј һәким!

Вар бир дәрдим ки, чох дәрмандан артыгдыр бәли,
Гој мәни дәрдимлә дәрман ејләмә, вар, еј һәким!..

Кәр басыб әл нәбзимә, тәшхис гылсан дәрдими,
Ал әманәт, гылма һәр бидәрдә изһар, еј һәким!

Кәл мәним тәдбири-биһудәмдә сән бир сә'ј гыл
Ким, олам бу дәрдә артыграг кирифтар, еј һәким!

Ашиг ничатыны, дәрманыны өз дәрдиндә, дәрдинин шиддәтиндә ахтарыр.

Фүзули үчүн даһа характер олан, бир сыра әсәрләрдә ачыг тәрәннүм олунан кәдәр, јалныз шәхси дејил, чох заман ичтимаи, фәлсәфи мәзмунлу вәтәндашлыг кәдәридир ки, буну шаирин јашадығы мүһит, гурулуш вә буна гаршы Фүзулинин әлагәси илә изаһ етмәк лазымдыр. Бу, һәссас вә бөјүк идеаллар һәсрәтилә јашајан, лакин ағыр, мәнһус бир мүһитә дүшдүјүнү, гара гүввәләрлә әһатә олундуғуну, «гәви душмән» илә гаршылашдығыны көрән даһи бир инсанын фачиәви кәдәри иди.

Фүзулинин халис ичтимаи мөвзулу гәзәлләри ашиганә ше'рләринә нисбәтән аздыр. Чүнки шаир истәр аллегорик әсәрләриндә, истәрсә «Лејли вә Мәчнун» поемасында, «Шикајәтнамәсиндә» вә хүсусилә мүсәддәс, мүрәббеләриндә, рүбаиләриндә өз фикирләрини даһа ачыг ифадә етмишдир. Буна бахмајараг, шаирин сырф фәлсәфи мөвзуларда јазылмыш хүсуси гәзәлләри, «дөвр чөврүндән» шикајәт едән гәзәлләри дә вардыр.

Дуст бипәрва, фәләк бираһм, дөвран бисүкун

—мисрасы илә башлајан вә јашадығы ичтимаи гурулуша ...ифрәтләр јағдыран гәзәлиндә шаир, «тәриги-мүлки-чә...ијјәтин мәхуф» олдуғуну, тәмкин, билик, зәка кими га...илијјәтләрин **«јелдә бәрки-лалә тәк»** давамсыз олдуғу... сөјләјир. Нә достдан, нә јолдашдан, нә мүсаһибдән ...рмәт көрмәдијинә тәәссүфләнир. О, ән һәссас, ... дәрин дүшүнән бир адам кими чәмијјәтдәки рәзаләт...ри, һагсызлығы, бәрабәрсизлији, вичдансыз һакимлә...н ағалығыны көрүр, бүтүн бунлара нифрәт едир. Ла...н бу нифрәт шаири бәдбинлијә апармыр, мүбаризәдән ...киндирмир.

Ичтимаи әдаләтсизлијә, һагсызлыглара гаршы Фү...ли өз гүруруну, бөјүклүјүнү сахлајыр, өз чәбһә...дән дөнмүр. О, әсринин нифрәтә лајиг дөвләт адам...рындан, гаракуруһдан узаг дурмағы, кәнар кәзмәји ...ләһәт билир. Анчаг бу, кушәнишинлик, тәрки-дүнја... дејилдир. Бу, өз арзу вә идеалларыны јүксәк тутма... онун сәвијјәсиндә дурмағы, һеч бир гүввәнин тә'си...илә алчалмамағы бачармагдыр:

Бага мүлкүн диләрсән, варини јох ејлә дүнја тәк,
Әтәк чәк көрдүјүндән афитаби-аләмара тәк.

Тәәллүг зүлмәтин тәчрид хуршидинә гыл мәтлә'.
Әкәр аләмдә бир күн көрмәк истәрсән Мәсиһа тәк.

Көнүл һәр сурәти-Ширинә вермә, ич меји-мә'ни!
Һәзәр гыл, дашә чалма тишәни Фәрһади-шејда тәк.

Рәфигин олса дилсиз чанәвәр, һәм сахла раз ондан,
Сагын сиррин дүшүрмә дилләрә Мәчнуни-рисва тәк...

Күһәр тәк гылма тәғјири-тәбиәт, дәлсәләр бағрын,
Гәрар ет һәр һәвадә, олма шурәнкиз дәрја тәк...

Зәманәнин бүтүн әзаб-әзијјәтләринә, сыхынтыларына гаршы, шаир, мөһкәмлији, сәбаты тәблиғ едир. Чанын кетсә дә, «бағрыны дәлсә»ләр дә, «гәрар ет һәр һәвадә, олма шурәнкиз дәрја тәк» дејир.

Шаир кәдәр, мәһрумијјәт ичиндә олса да, өзүнү султанлардан, һакимләрдән уча тутур.

Еј Фүзули, одлара јансын бүсати-сәлтәнәт,
Едир ондан, һәг билир бир кушеји-күлхән мәнә!

Үмумијјәтлә, гәзәл әдәбијјатында ејш-ишрәт тәрәннүм олундуғу вә бу нисбәтдә зөһд-рија, мәсчид-мәнбәр писләндији мә'лумдур. Фүзули гәзәлләриндә риндин зәһидә, мејханәнин мәсчидә, ешг ријазәтинин ибадәтә тәрчиһ едилмәси үсул, фикри бир системдир.

Фүзулинин динсиз, тамам атеист олдуғуну иддиа етмәк әбәсдир. Шаир өз һәјата бахышы вә дүнјакөрүшү. анлајышы е'тибарилә һеч вахт динсиз олмамышдыр. Мүәјјән дини е'тигад саһиби олмушдур. Анчаг шаир үмумијјәтлә һәјата, еләчә дә дин хадимләринә, дин еһка мыны тәблиғ едәнләрә ајыг-сајыг бахмышдыр. Онлатрын сөзләри илә әмәлләри арасында олан зиддијјәти көрмүш вә ифша етмишдир.

Фүзулинин гүввәтли, тәмиз вә саф, һәјат, һәгигәт дуј ғусу, јүксәк бәдии зөвгү һеч бир заман ону алдатма мышдыр.

Шаирин лирик әсәрләриндән олан гит'әләр, мүрәб беләр, рүбаиләр, бејтләр, һәм сәнәт, һәм мәзмун е'тиба рилә мараглыдыр. Биз бурада шаирин ичтимаи мәсәлә ләрә, һәјат һадисәләринә, чәмијјәт гурулушуна, һәтт ајры-ајры пешә, вәзифә саһибләринә аид гыса, ајды вә афоризм шәклиндә дејилмиш фикирләринә раст к лирик.

Фүзулинин гази, ваиз, вәзир, хачә (аға), шаһ, суфи, пахыл, чаһил, мәғрур, залым, әјјаш, јаланчы вә саирә һаггында вердији бејтләрин һәр бири бир афоризмдир.

Фүзули бу парчаларда мәнфәәтпәрәстлијин, өмрү вар-дөвләт јолунда сәрф етмәјин инсаны һәгигәтдән узаглашдырдығыны, «әһли-гүрур» етдијини көстәрир.

Чох тәфахүр гылма чәм'и-малә сән, еј хачә ким,
Симу зәр чәм'ијјәти әһли-ғүрур ејләр сәни!

Барикаһи-гүрбдән чәм'ијјәти-әсбабү мал,
Һәр нә мигдар олса, ол мигдар дур ејләр сәни!

Кәрчи не'мәт чох, кифајәтдир, тәчавүз гылма ким,
Имтила, бари-бәдәндән биһүзур ејләр сәни!.

Ејни фикир ашағыдакы гит'әдә даһа көзәл ифадә олунмушдур:

Еј ки, әндишеји-мал илә сәрасимә олуб
Дүнү күн дәһрдә ашүфтә кечәр әһвалын.

Чәм'и-мал ејләдијин раһәт үчүндүр, әмма—
Раһәтин әксик олур, һәр нечә артар малын.

Мал чох јығма, һәзәр ејлә әзабындан ким,
Рәнчи артар ағыр олдугча јүкү һәммалын.

Шаир, мәшһур гит'әләриндән бириндә шаһ илә шаири, ше'рлә рүтбәни, сәлтәнәт илә габилијјәти гаршылашдырыр, мүгајисә едир. Көстәрир ки, шаирин шәрәфи вә чәлалы шаһынкындан артыгдыр, јүксәкдир. Нә үчүн?

Чүнки шаһ рүшвәт верир, гошун јығыр, ган төкүр, јүз фитнә-фәсад илә бир өлкә тутур. Тутдуғу өлкә дә һәмишәлик олмур. Бир һадисә баш верән кими чаһ-чәлалы дағылыр, өлкә әлдән кедир. Һәм гошун, һәм шаһ мәһв олур. Анчаг сөз султанлығынын бүсаты башгадыр:

Көр нә султанәм мәни дәрвиш ким, фејзи-сүхән,
Ејләмиш игбалымы асари-нүсрәт мәзһәри!

Бу ше'рдә шаирин, сәнәткарын мә'нәви јүксәклији ајдын ифадә олунур.

Һәмин бу гит'әдән шаирин һәјата, инсан талејинә нә гәдәр дәриндән јанашдығы да мә'лумдур.

Фүзули инсанын мә'нәви аләмини јүксәк тутдуғу кими мә'нәви өмрүнү дә фактик, физики өмүрдән уча вә үстүн тутур. Онун фикринчә, инсан һәјата јејиб-ичмәк үчүн кәлмәмишдир. Белә бир һәјат һејвани һәјат оларды. Инсан она көрә инсандыр ки, бөјүк һиссләр, фикирләр јарадыр. Белә, мә'нәви һәјаты олмајана инсан демәк дүз олмаз. Өмрүнү анчаг күзаран үчүн сәрф едәнләрә күләрәк бөјүк шаир дејир:

Нечә бир нәфс тәманкаси илә,
Јемәкү ичмәк ола дилхаһын..
Мә'бәдин мәтбәх ола шаму сәһәр,
Мүстәраһ ола зијарәткаһын...
Бунун үчүнмү олубсан мәхлуг?
Бумудур әмри сәнә аллаһын?

Фүзули әсл, һәгиги өмрү мә'нәви һәјатда көрүр. О, өзүнү «фәгири-падшаһ аса, кәдаји-мөһтәшәм» адландырыр, мә'нәви еһтишам, елм вә сәнәт сәлтәнәти илә фәхр едир. Бу јолда сәрф олунмајан вахты һәдәр сајыр. Зәманәсинин мәнфәәтпәрәст вә алчаг тәбиәтли адамларына да гисмән буна көрә үрәкдән нифрәт бәсләјир. Үзүнү газиләрә, ваизләрә, хачәләрә тутуб нәсиһәт руһунда ибрәтли сөзләр, бејтләр дејир. Лакин бу нәсиһәтләрин чохларынын гулағына кирмәдијини билдијинә, дәрдләшмәјә мүнасиб јолдашлар, мүсаһибләр тапа билмәдијинә тәәссүф едир:

Јох дәһрдә бир мүвафиги-тәб' һәриф—
Ким, сөһбәти дилкүша ола, тәб'и зәриф.
Фәрјад ки, начинс мүсаһибләр илә
Бифаидә заје олду өвгати-шәриф!..

Бу сатирик рүбаидә шаирин дәрин һәсрәти дә, нифрәти дә ифадә олунмушдур. «Мүсаһибләр», «достлар», һәмкарлар әлиндән шаирин нәләр чәкдијини Фүзулинин башга әсәрләриндән дә билирик. Шаһлар, әмирләр, һакимләр, газиләрин ријакарлығындан, һәјасызлығындан башга, исте'дадсыз, күт, јалтаг, икиүзлү, пахыл адамларын да шаирә вә халга чох чәфасы кечмишдир. Бөјүк шаир бу мурдар, түфејли һәшәраты, халгын, сәнәтин чанына дарашмыш көрәндә сәбри түкәнирди. Һакимләр јанында алчаг тәбиәтләрин мә'нәвијјатча јүксәк олан адамлардан чох үстүн тутулдуғуну, халг үчүн, кәләчәк үчүн, чаныны, өмрүнү истираһәтини верән адамларын зилләтдә јашадығыны көрән шаир, анчаг әбәди олан јүк-

сәк ше'р сәнәтиндән вә бу сәнәтин фејзиндән тәсәлли алыр, өлмәз бир инам илә, кәләчәјә олан е'тигады илә учадан дејирди:

Сәадәти-әзәли габили-зәвал олмаз.
Күнәш јер үстүнә кәр дүшсә, пајимал олмаз!

Фүзули, рүбаи вә гит'әләринин һәр бириндә һәмишә конкрет вә дәрин фикир ифадә едир. Бу әсәрләрин бир гисми мүәјјән пешә саһибләри һаггында дејилмишдир. Шаир бу мөвзулары ики шәкилдә реализә едир: ја әсәри һәср етдији објектә, адама хитаб үсулу илә дидактика тәрзиндә јазыр, ја да үмуми, објектив шәкилдә һадисәјә өз мүнасибәтини билдирир, һөкмүнү верир. Биринчи һалда шаирин бејтләри нәсиһәт руһу дашыјыр. О, објектини пис хүсусијјәтләрдән, чиркин әмәлләрдән узаглашдырмаг истәјир.

Билмәјән вә өјрәнмәк истәмәјәнләрә мүрачиәтлә дејир:

Еј кәсби-кәмалә е'тигадын нагис,
Тәһсили-кәмалә ичтиһадын нагис!
Ар етмә тәләбдә, ет һәзәр ондан ким,
Камилләр ичиндә ола адын нагис!

Халг арасында мәшһур мәсәл вар ки, билмәмәк ејиб дејил, өјрәнмәмәк, өјрәнмәјә чәһд етмәмәк ејибдир. Бөјүк шаир һәмин рүбаидә бу һөкмү тә'кид едир «Камал кәсбинә» е'тигады олмајанлар нәтичәдә камилләр ичиндә нагис көрүнәчәкләр ки, бу да ән ағыр вәзијјәтдир.

Ағаја хитабла нөкәр вә өвлад илә рәфтар һаггында Фүзули дејир:

Еј хачә, кәр гулундан оғуллуг мурад исә,
Шәфгәт көзүјлә бах она даим, оғул кими.
Кәр оғлуну диләрсән ола саһиби-әдәб,
Әлбәттә ејлә зилләтә мө'тад гул кими!

Бурада һәм дидактик мәсләһәт, һәм дә дәрин һуманизм һисси вардыр. Гула оғул, оғула гул кими бахмаг анчаг бөјүк гәлб саһибләриндә ола биләр... Белә хитабларын чоху мәнсәб саһибләринәдир, О, адамлардыр ки, онлара халгын иши дүшүр.

Мәсәлән, шаир үзүнү вәзирә тутуб нәсиһәт едир ки, отурдуғун мөвге мәс'улијјәтлидир, сән өз пис әмәллә-

рилә өлкәнин дағылмасына, халгын бәдбәхтлијинә сәбәб олурсан.

Шаир бәдии хитабларынын бир һиссәсини дә гүввәтли сатира, көјнәдичи тазијанә, епиграмма формасында демишдир. Суфијә, мүнәччимә, надана, шејхә, заһидә, ваизә гаршы дејилән рүбаи вә гит'әләр бу характердә олан әсәрләрдир.

Конкрет ичтимаи мөвзуда јазылан әсәрләрдән **гәзәл, сөз, баһар** һаггындакы гәзәлләри гејд етмәлијик. Бу парчалар шаирин сәнәтә, ичтимаи һәјата бахышларыны тә'јин үчүн мараглыдыр.

Шаир гәзәл жанрыны үстүн тутур. Ону «һүнәр бусितанынын күлү» адландырыр. «Хрәдмәндләр сәнәти, мәһфиләр зинәти» кими гијмәтләндирир. Бу, Фүзулинин күтләви ше'р, халг ше'ри, чамаат үчүн хејирли, фајдалы әсәр тәрәфдары олдуғуну көстәрир. Һәмин фикри шаирин башга бир әсәриндә дә («Ринд вә Заһид») көрүрүк:

Әсл мә'нист нә тәзјини-кәлам,
Сухән анәст ки, фәһмәнд әвам!

Демәли, ше'рин әсл гијмәти мәзмунундадыр. Бу мәзмунун ајдынлығында, һәтта авама да, онун сәвијјәсинә дә мүнасиб ифадә едилмәсиндәдир.

Јухарыда изаһ етдијимиз парчада да шаир, гәзәл фејзинин һамыја аид олмасыны дејир. Гәзәл елә јазылмалыдыр ки, һамынын дилинин әзбәри олсун, мәчлисләрдә охунсун, ешидәнләрә зөвг версин:

Ондан нә суд ким, ола мүбһәм ибарәти,
Һәр јердә истимаин едәнләр мә'лул ола!

Фүзули гәзәлләриндә јүксәк хүсусијјәтләрдән бири дә бу әсәрләрин һәјаты әтрафлы ифадәсидир. Бурада меј-мәчлис, ашиг-мә'шуг, кәнд, бағ-бустан, ағалыг-гуллуг әлагәләриндән башга, тамам јени ичтимаи гурулушун, јаранмагда олан шәһәри тәсвир едән сурәтләрин систем һалында верилмәсидир. Тичарәт әлагәләри, ганч. пул, базар, севда, әснаф-тачир, ме'мар, нәггаш, һәким вә саирә кими пешәкарларын һәјатындан, бу зүмрәнин мүнасибәтиндән шаир кениш бәһс етмишдир. О заман шаирин јашадығы Бағдад шәһәри Шәргин ән бөјүк инкишаф етмиш шәһәри иди. Шаирин саф вә сәмими интиһаблары тәбии олараг лирик әсәрләриндә әкс олунмушдур.

Фүзулинин лирик әсәрләри инчә бир зөвгүн мәһсулу олдуғундан өз-өзүнә ислам зеһнијјәтинин көкләринә зиддир. Анчаг бүтүн гәзәлләр дахили мәзмун илә азад севки тәблиғ едир:

Сәчдәдир һәр ганда[1] бир бүт[2] көрсәм ајиним мәним
Хаһ кафир, хаһ мө'мүн тут, будур диним мәним!

Шаир бә'зән «Алданма ки, шаир сөзү әлбәттә јаландыр» тәлгини илә өртүнәрәк өз ичтимаи фикирләрини поетик бир сәрбәстлик илә ифадә едир. Јухарыдакы бејтин севки, зөвг, һисс-фикир азадлығы ифадә етдији ајдындыр. Анчаг бу бејт мәһәббәт, ешг рәнкиндә верилдијиндән һаким даирәләрин диггәтиндән јајына билирди. Үмумијјәтлә, Фүзулидә ешг мәфһуму шәхсијјәтин, һиссин, фикрин, зөвгүн азадлығыны әһатә едир. Шаир анчаг азад инсанын јүксәк вә хошбәхт мәһәббәтә наил олачағыны тәсәввүр едир. Һәтта бу тәләбини шаир башга әсәрләриндә, мәсәлән, «Лејли вә Мәчнун» поемасында о дәрәчәјә чатдырыр ки, гадынларын алыныб сатылмасына, онлар илә гул кими рәфтар едилмәсинә гаршы ачыг чыхыш едир. Лејлинин өз ихтијарсызлығыны дејиб аловлу аһ илә үсјан руһунда данышмасыны јадымыза салаг. Лејли, Мәчнуна јаздығы мәктубунда өз ағыр вәзијјәтини белә тәсвир едир:

Мән көвһәрәм өзкәләр хиридар.
Мәндә дејил ихтијари-базар.
Дөвран ки, мәни мәзадә салды,
Билмәм ким иди сатан, ким алды.
Олсајды мәним бир ихтијарым,
Олмаз иди сәндән өзкә јарым.

Бу сөзләрдә јалныз Лејлинин, бу талесиз әрәб гызынын јох, бүтүн Шәрг гадынларынын, бүтүн мәһкум гадынларын ачы шикајәти ешидилмәкдәдир. Фүзули, бүтүн лирик әсәрләриндә, мәһәббәт мөвзусунда јаздыгларынын һамысында, инсани көзәллији музајидәјә—торга гојан һәмин бу чәмијјәт гурулушуна нифрәт јағдырыр. Инсана, дујан, дүшүнән һәр бир шәхсә мә'нәви сәрбәстлик, һисс, фикир азадлығы тәләб едир. Мәһкумлуг һәјатынын инсан үчүн бөјүк бир фәлакәт олдуғуну сөјләјир.

[1] Ганда—һарада.
[2] Бүт—бурада: көзәл мә'насындадыр

9 саф. 140

* * *

Фүзули лирикасынын сәнәткарлыг вә бәдии хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси вә изаһы, бизим демәк олар ки, бүтүн классик ше'римизин бәдии санбалыны тә'јин мәсәләсидир. Чүнки Шәрг поетикасында елә форма, үсул, жанр, гајда јохдур ки, Фүзули она тохунмамыш, онун парлаг нүмунәсини јаратмамыш, өз мүнасибәтини билдирмәмиш олсун. Бөјүк шаир өзүндән әввәлки бәдии ирсә кор-коранә, пассив мүнасибәт бәсләмәмишдир. О һәмишә өз әсәриндә орижиналлыға, тәзәлијә артыг диггәт јетирмишдир. Дејиләнләри демәк, мә'лум шејләр үстүндә дајанмаг истәмәмишдир. Истәр гәзәл, истәр гәсидәләриндә һәмишә бәдии форма, манера, гурулуш, ифадә чәһәтдән дә јенилик јаратмаға сә'ј етмишдир вә буна мүвәффәг дә олмушдур.

Фүзули гәзәлләри, һәр шејдән әввәл бәдии дәјәри илә, мүстәсна дәрәчәдә метафорик ифадә вә сөзләрдән јаранмасы илә мәшһурдур. Гыса, јығчам јазылмыш бу әсәрләрин һәр сәтриндә одлу бир һисс, дәрин бир фикир сөјләнир. Нәчиб инсани һиссләр охучунун гәлбини овлајан, ону титрәдән бир һәрарәтлә тәрәннүм олунур:

Неј кими һәрдәм ки, бәзми-васлини јад ејләрәм,
Та нәфәс вардыр гуру чисмимдә, фәрјад ејләрәм.

«Фаилатүн, фаилатүн, фаилатүн, фаилүн» бәһриндә јазылмыш бу гәзәлин һәр бејтиндә бир мәнзәрә, бир сәһнә верилир. Илк мисраны охујан кими охучу көзү өнүндә мәһбубәсинин вүсалындан, ишрәт мәчлисиндән узаг дүшмүш, бу һәсрәт илә говрулан ашиги көрүр.

Икинчи бејтдә шаир өз «мүрги-руһи» илә дилләшир. Ону гәфәсдән (вүчудундан) азад едәчәјини сөјләјир.

Үчүнчү бејтдә ағламаг, јаш төкмәк үчүн чијәриндә ган галмадығындан шикајәтләнир вә с.

Вүсал һәсрәти мөвзусунда јазылмыш бу гәзәлин һәр бејти, һәр мисрасы әсәрин үмуми аһәнкини сахламаг, әсас идејасына садиг галмагла бәрабәр, мүстәгил вә битмиш бир фикир сөјләјир.

Демәли, һәр бејт мүстәгил бир кәлам олараг үмуми гәзәлин руһундан доғур. Гәзәл үмумиликдә исә ајры-ајры бејтләрдә верилән һиссин даһа там, камил ифадәсидир.

Фүзули гәзәлләринин чоху мәһарәтлә сечилмиш, мусигили, аһәнкдар парчалар рәдифләрлә јазылмышдыр.

Бир сөз (мәни, ејләрәм, вар, ләфс, көрүнүр), бир нечә сөз (тәк ләзиз, еј һәким, етмә дәхи, ејләр мәни, етмәзмидим), бә'зән дә биткин бир ифадә (көрдүјүн көнлүм; билибдир, билирәм, хәбәр вердин..) рәдиф едилир.

Бу ифадәләр ше'рин, мисраларын мәтнилә елә мөһкәм вә үзви бағлыдыр ки, мисранын јарысы тәкрарлардан ибарәт олса да бу, һисс олунмур, ше'рин сәласәтини зәифләтмир. Әксинә, шаир бу тәкрарларда гүввәтли аһәнк вә мусиги јарадыр. Тәкрар олунан сөзләр һәр мисрада ајры бир вәзифә, ајры бир мә'на алмыш олур. Шаир тәкрарладығы сөздә ајры мә'налар дејир:

Ашигә шөвгинлә чан вермәк сәнә мүшкүл дејил,
Чүн Мәсиһи-вәшсән чан вермәк асандыр сәнә.

Һәр ики мисрада «чан вермәк» сөзү тәкрар олунур. Биринчидә бу ифадә ики мә'на верир: ашиг шөвгүн, ешгин уғрунда асанча чаныны верәр, фәда едәр, јахуд: сән өз ешгин, мәһәббәтинлә ашигә асанча чан, һәјат верә биләрсән. Икинчи мисрада мәһбубә, заманәнин Мәсиһинә охшадылыр. Мәсиһ (Иса) исә дини әфсанәјә көрә өлүләрә чан, һәјат верир. Гәзәлин сон бејтиндә шаир һәмин сөзү белә ишләдир:

Еј Фүзули, хуб онлардан тәғафүлдүр јаман,
Кәр чәфа һәм кәлсә онлардан, бир еһсандыр сәнә.

«Хуб оланлардан тәғафүлдүр јаман» ифадәси икимә'налыдыр: јаман, јаманлыг, хуб оланлардан (көзәлләрдән) узагдыр. Икинчи тәрәфдән көзәлләрдән гафил олмаг јаман ишдир, пис ишдир.

Дишләдимсә лә'лин еј ганым төкән, гәһр ејләмә,
Тут ки, ган етдим әдаләт илә ганы ганс тут.

Ган сөзү дә мүхтәлиф мә'налардадыр. Бир јердә мүстәгим, икинчи бир јердә исә мәчази мә'нада—интигам мә'насында ишләнир.

Әгл јар олсајды тәрки-ешги-јар етмәзмидим
Ихтијар олсајды раһәт ихтијар етмәзмидим.

Бу бејтдә јар вә ихтијар сөзләри тәкрар олунур. Биринчи мисрада јар һәм көмәк, һәм севкили мә'насында, икинчи мисрада ихтијар, һәм бачарыг, имкан һәм дә сечмәк (ихтијар етмәк) мә'насында алынмышдыр.

Һејрәт, еј бүт, сурәтин көрдүкдә лал ејләр мәни,
Сурәти-һалим көрән сурәт хәјал ејләр мәни.

Сурәт сөзү бу бејтдә үч мә'нада: шәкил, вәзијјәт, сифәт мә'насында ишләнир.

Вар фикрин, јох гәмин чәкмәк нәдир бир чам илә,
Бихәбәр гыл ким мәнә бир олә јохлуг, варлыг.

Илк мисрада *вар, јох* сөзләри зәнкинлик, јохсуллуг мә'насында, икинчи мисрада каинат, дүнја, аләм мә'насында алынмышдыр.

Ше'р бә'зән мүәјјән бир сөзү бүтүн гәзәл бојунча һәр бејтдә тәкрар едир. Бу тәкрар заһирән һисс олунмурса да диггәт едиләндә зәнкин ифадә формалары сечилир. Ашағыдакы гәзәлдә **јетмәк** сөзү илә верилән мә'налар марагланыдыр. Елә мисра јохдур ки, бу сөз иштирак етмәсин Анчаг һеч бир мисрада мә'на, фикир тәкрары көрүнмүр:

Көнүл, **јетди** әчәл, зөвги-рүхи-дилдар јетмәзми?
Агарды мују-сәр, севдаји-зүлфи-јар јетмәзми?

Јетирди башини көрдүн ајагә бари-мөһнәтдән,
Хәјали-һәлгеји-ки суји-әнбәрбар јетмәзми?

Сәнә јетди әчәл пејманәсин нуш етмәјә нөвбәт,
Һәваји-чешми-мәстү гәмзәји-хунхар јетмәзми?

Јетәр олду гулагә банки-рәһләт дәһр багында,
Нә дурмушсан, тамашаји-күли-рухсар јетмәзми?

Јетәр, чәм' етмә бари-мә'сијәт, тәгјири-әтвар ет,
Һәја гыл, јохмудур инсафын, ол ким вар етмәзми?

Һидајәт мәнзилинә **јетдиләр** сә'јилә ограпын,
Зәлаләт ичрә сән галдын, сәнә ол ар јетмәзми?

Фүзули' демә јетмәк мәнзили-мәгсудә мүшкүлдүр.
Тутан дамани-шәр'и-Әһмәди-Мухтар јетмәзми?

Күман етмәк олар ки, бөјүк шаир, бир сөзүн мүхтәлиф мә'насындан фајдаланмаг, онун мә'на әһатәсини көстәрмәк үчүн тәкрарлара чох фикир вермишдир. Бу гәзәлдә тәкрар үчүн сечилән сөз, мәзмуна, әсәрин идејасына тамам чаваб верән, бу мәзмуну тә'кид шәклиндә гүввәтләндирән сөздүр.

Бунларын һамысында мә'на көзәллијиндән, фикир

дәринлијиндән башга инчә бир мусиги, аһәнк мүһафизә едилмәкдәдир. Чүнки шаир, ше'рин зәрифлији үчүн мусигини әсас шәртләрдән сајырды. Бундан әлавә, о заман гәзәлләр маһны кими һава илә мәчлисләрдә, шәнликләрдә охунурду. «Наһамвар», ағыр, тәләффүзү чәтин сөзләр ше'рә салынмырды. Бөјүк шаир мисраларында елә сөзләр ишләдир ки, ифадәдә һәм асанлыг, һәм зәрифлик сахланмыш олсун.

Јахма чаным, налеји-бихтијарымдан сагын.
Төкмә ганым, абн-чешми-әшкбаримдән сагын!

Бәдии мәнтиг вә јығчамлыгла дејилән бу мисралар нечә асанлыг, ахычылыг вә аһәнкдарлыгла охунур.

Ашағыдакы бејтләрдә **«г» «ф», «с»** сәсләринин мүтәнасиб ишләдилмәсиндән ифадә нә гәдәр сәјјал олмушдур.

Көрән саәтдә ол гамәт гијами гыјмадым чанә,
Гијамәт һәм кәлә гуртулмајам мән бу нәдамәтдән.
Гијамәтдә һесабы олмајанлардандыр ол гафил.
Ки, фәрг ејләр фәрагин шамини сүбһ-гијамәтдән.
Тәрики-сәбр тәдбири-сәламәт ләззәтин билмәз,
Мәнә ешкү мәламәт јеј кәлир сәбрү сәламәтдән

Фүзули ше'ринин дили, бүтүн әдәбијјатымызда, мәчази ифадәләр, тәшбеһләр, кинајәләр метафоралар, контрастлар, тәлмиһләр вә с. фигурларла зәнкин јүксәк бәдии дилин нүмунәсидир. Чүнки Фүзули, мәчазлардан кәнар, анчаг ади сөзләрлә јазылан јазылары әдәбијјат сајмыр. О һәтта елм һаггында, нәзәри мәсәләләр һаггында данышаркән белә, зәнкин образлы дилдә данышыр.

Шаир диванынын нәср илә дибачәсини дә белә јүксәк поетик дилдә јазмышдыр:

«...Күли-бәхтим кәсби-һүнәр һәвасијлә ачылдыгда, мә'дәни-чәваһири-иктисаби-кәмалим бир дәбистани-чәннәтнишан иди ки, сәһни-ләтифи сүфуфи-гилман илә хүлдибәриндән хәбәр верирди. Вә мәталеи-ахтәри-һүсули-игбалим бир мәктәби-мүһәззәб иди ки, фәзаји-шәрифи сәрвгәд сәнәмләр бирлә чанә-чинан мүждәсин јетирәр иди ..»

Бурада шаир өз охудуғу мәктәби вә мәктәблә бағлы күнләрини тәсвир едир. Бүтүн фикирләр вә мәфһумлар бәдии формада, тәшбеһләр, метафоралар васитәсилә верилир. Демәли, Фүзули сөзләрини ајры мә'нада алынмасы-

ны, дилин мәчазилијини сәнәткарлығын, ше'рин зәрури тәләби сајыр. Бу тәләбә мувафиг јаздығы гәзәлләриндә мәчазилијин ән парлаг нүмунәләрини вермиш олур. Мәчаз вә бәдии васитәләр ичәрисиндә шаирин парaлел вә контраст үсулу чох мараглыдыр. Фүзули истәр сөзү, истәр тәркиби вә ифадәни ја паралел, ја контраст системиндә ишләдир. Контраст системиндә һәр сөзүн далынча она зидд мә'налы сөзләр, мәфһумлар кәтирилир. **Дост** сөзүндән сонра **дүшмән**, **ишыг** сөзүндән сонра **гаранлыг, сүбһ—шам, һичран—вүсал, раһәт—әзаб, һәјат—мәмат...** сөзләри кәлир.

Ол ки, һәр саәт күләрди чешми-кирјаным көрүб,
Ағлар олду һалимә, бирәһм чананым көрүб.

«Ағлар көзә бахыб күлмәк»—тәзадлы ифадәдир. Бу сонунчу мисрада «ағлар олду һалимә», дејә башга ифадә илә јанашдырылыр. Ше'рин мә'насы беләдир: һәмишә мәни, чананым үчүн ағлар көрәнләр истеһза едәр, күләрдиләр. Елә ки, чананымы көрдүләр, онун бирәһм олдуғуну билдиләр, мәнә ачыдылар, ағлајасы олдулар.

Көнлүм ачылыр зүлфи-пәришаныны көркәч,
Нитгим тутулур гөнчәји-ханданыны көркәч.

Бу бејтдә һәм паралеллик, һәм бәдии тәзад чәһәтдән ејни дәрәчәдә гүввәтли мәнтиг вардыр. Һәр мисра өз-өзлүјүндә ики паралелдән, гијасдан ибарәтдир.

Шаир өз көнлү илә севкилисинин зүлфүнү гаршылашдырыр: көнүл-зүлф. Бу сурәтләр садә сәчијјәдә дејил. Шаир, она көрә өз көнлүнү зүлф илә гијас едир ки, көнлү гәмлидир, тутгундур. Бу **тутгунлуг јар зүлфүнү көрәндә јох олур.**

Икинчи мисрада да ејнилә шаир өз натигәсини јарын гөнчә додаглары илә гијас едир. Бу паралел дә чох дәрин мәнтигә табедир· Натигә илә додағын гаршылашдырылмасы нә гәдәр тәбиидирсә, нитгин тутулмасы илә ачылмамыш гөнчәни хатырлатмаг о гәдәр мәлаһәтлидир. Ајры-ајры мисраларда паралелләр, ујғунлуглар әсасында давам етдирилән мәнтиг, бејтин биринчи мисрасы илә икинчи мисрасы арасында контраст һалында верилир. Биринчи мисрада «ачылыр» сөзү илә икинчи мисрада «тутулур» сөзү бир-биринә зидд олдуғу кими, «көнлүн ачылмасы» илә «нитгин тутулмасы» мәзмун, психоложи чәһәтдән дә контрастлы сәһнәдир. Көнүл ачыланда нитг дә ачылмалыдыр. Анчаг шаир даһа гүввәтли мә'на верир: јарын көрүшү илә ашигин көнлү ачылыр, анчаг јарын көзәллији, «гөнчәји-хәндан» ашиги о гәдәр дәрин һејрәтә кәтирир ки, ашиг нитгдән галыр.

Бу ашағыдакы бејтдә әксинә, һәр мисранын өзүндә контраст олдуғу һалда, һәр ики мисра арасындакы мә'на нисбәти параллелдир.

Аләм олду шад сәндән, мән әсири-гәм һәнуз,
Аләм етди тәрки-гәм, мәндә гәми-аләм һәнуз.

Һәр ики мисрада Фүзули ашиги (өзүнү) бүтүн чамаат илә јанашдырыр. Аләм көзәлин һүснүндән шад олдуғу һалда, ашиг һәлә дә гәм әсири олмушдур. Аләм гәмдән, гүссәдән хилас олдуғу һалда, бүтүн аләмин гүссәси ашигин өһдәсинә дүшмүшдүр. Шаирин, демәк олар ки, бүтүн әсәрләриндә бу бәдии мәнтиг һакимдир. Бу мәнтиг илә верилән һисс, ифадә олунан фикир һикмәтли сөзләр кими һәмишә јадда галыр, охучуну мәһәббәтин гүввәтинә вә тә'сиринә инандырыр. Шаирин:

«Тутушду гәм одуна шад көрдүјүн көнлүм».—

мисрасы илә башланан вә бир сыра башга гәзәлләри мәһарәтлә јарадылмыш контрастлар системи илә әвәзсиз әсәрләрдир.

Бәдии мәнтигин нәтичәсидир ки, Фүзулинин ән шиширдилмиш мүбалиғәләри охучуја һәгиги, тә'сирли мәнзәрә кими кәлир:

Дејил биһудә кәр јаға фәләкдән башыма дашлар,
Бинасын тишеји-аһимлә виран етдијимдәндир!—

дедикдә, биз бурада ифадә олунан реал вә ја гејри-реал мүнасибәти ахтармырыг вә ахтармамалыјыг. Сөз бизи елә тутур, елә алыр ки, шаирин бүтүн бәлалара, мүсибәтләрә гаршы нечә мәғрур вә әзәмәтлә дајандығы фикримиздә чанланыр.

Јахуд:

Сәнки-мәламәт илә чәкдин чевремә һәсар
Әшким фәнаја вермәмиш әһли-сәламәти—

дедикдә, «**көз јашынын дүнјаны јујуб апармасы**» кими бир гејри-тәбии сәһнә нәзәримизә кәлмир. Бу ифадәнин до-

ғурдуғу тә'сир илә јашајырыг, шаирин кәдәринин, гүссәсинин чохлуғуну тәсәввүр едирик.

Фүзули гәзәлләриндәки тәкрарлар шаирин сөз еһтијатынын азлығы демәк дејилдир. Бу, шаирин һәјат, фактлар, әшја, һадисәләр һаггында кениш мә'луматынын, зәнкин билик вә тәчрүбәсинин сајәсиндәдир. Бу сөзләрин маһијјәтинә фикир версәк көрәрик ки, шаир һәр дәфә әшјанын, һадисәнин башга бир тәрәфини, башга бир чәһәтини бәдии фанар илә ишыгландырмагдадыр. Неј, лә'л, шәм, сајә, рух, ләб, сәрв, меһр, севда вә с. сөзләрә гәзәлләрин чохунда раст кәлмәк олар. Анчаг бүтүн диваны арашдырсаг, һәмин сөзләрлә јарадылан сурәт вә лөвһәләрин бириндә дә лөвһә тәкрары, ејнијјәт тапа билмәрик. Шаир бир нечә гәзәлиндә көлкә сөзүнү ишләдирсә, бириндә бу сөз **һимајә**, бириндә **кәдәр**, бириндә **гаранлыг**, бириндә **памал олмаг**, бириндә **әсир олмаг** вә с. мә'наларда алыныр.

Низамини нәзәрә алмасаг, классик әдәбијјатымызда Фүзули кими чох сөз еһтијаты олан, онун гәдәр сөзүн мә'наларыны әһатә едән вә бу мә'налардан чыхараг јени, әлван, мүрәккәб бәдии сәһнәләр јарадан, һәр сөзү өз јериндә, мөвгејиндә ишләтмәји бачаран шаир тапмаг чәтиндир. Буна көрәдир ки, Фүзулидән сонра кәлән бир нәфәр дә көркәмли шаир јохдур ки, бөјүк устада пәрәстиш етмәсин, онун зәнкин сәнәт хәзинәсиндән фајдаланмасын.

БӘДИИ НӘСРИ

Гәдим әдәбијјатымызда бәдии нәсримизин зәиф вә әһәмијјәтсиз бир сәвијјәдә олмасыны тәсдиг едән, демәк олар ки, үмуми бир рә'ј вардыр. Бу фикир анчаг нәсримизи ше'римизә нисбәтлә көтүрдүкдә доғру олар. Бу гејд һеч дә гәдим нәсримизин тарихи әһәмијјәтини азалтмыр.

Даһа гәдим заманлара, Низами дөврүнә аид әлимиздә һеч бир јазылы нәср әсәри јохдурса, XVI әсрдә даһи Фүзулинин гүввәтли нәср әсәрләри кими абидәләримиз вардыр. «Шикајәтнамә», «Һәдигәтүс-сүәда», «Дәр-тә'рифи-Гази Әлаәддин»... кими нәср әсәрләри көстәрир ки, Фүзули заманында Азәрбајчанда ишләнмиш, бәдии вә әдәби чәһәтдән формалашмыш, орижинал стил гәбул етмиш бәдии нәср вар имиш. Лакин о заман үмумијјәтлә Шәргдә нәсрә «әсл әдәбијјат» кими бахылмадығындан, сөз сәнәтиндә анчаг ше'р һүнәр сајылдығындан, нәср о гәдәр дә күтләвиләшә билмәмишди. Нәср адына нағыллар јаранмышды ки, бунлар да әсасән шифаһи әдәбијјатдан ибарәт иди.

Фарс вә әрәб әдәбијјатында ән чох дини-тарихи сүжетләрдә јазылан нәср әсәрләринин бир чоху Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунурду.

Өз ана дилиндә бәдии нәср јарадан Фүзули, ше'р аләминдә олдуғу кими нәсрдә дә дилимизин инкишафына чох көмәк етмишдир. Ондан сонра кәлән бир сыра јазычылар, истәр фарс, әрәб китабларынын тәрчүмәсиндә («Кәлилә вә Димнә», «Һүсејн күрд», «Сејф-әл-милук» вә с.), истәрсә орижинал нәср әсәрләринин јаранмасында (Бакыханов вә с.) бөјүк устаддан чох өјрәнмишләр.

* * *

Күнүн исти вахтында, чөлүн дүзүндә бир дәстә адам, көзәл, мә'сум бир ушағы дөјә-дөјә апарыр, көјнәјини

чырыр, башмағыны чыхарыр, кол-кос ичиндә сүрүјүр. Ушаг чанавар әлинә кечмиш гузу кими күчсүздүр: ағлајыр, јалварыр, каһ биринин ајагларына гапаныр, ондан зәрбә алыб дикәринин әтәјиндән тутур, ондан көмәк көрмәдикдә үчүнчүсүнә јөнәлир.

Онун фәрјадыны ешидән јохдур. Гатилләр дәстәсинин башчысы гәзәб, кин, кинајә дили илә ушағын үстүнә гышгырыр:

—Јухуда көрдүјүн ајдан, улдуздан хаһиш ет, гој сәни өлүмдән гуртарсын!

Өлүм хәбәрини ешидәндә горхудан, дәһшәтдән ушағын зәһри јарылыр, билмир нә дил илә јалварсын, һарадан, кимдән көмәк истәсин. Көзләрини архаја, бир саат әввәл видалашдығы јерә чевирир:

—Ата, һарадасан?!

Бу мудһиш мәнзәрәни, бөјүк Фүзулинин «Һәдигәтүс-сүәда», («Хошбәхтләр бағчасы») адлы тарихи әсәриндә[1] көрүрүк. Һалына јандығымыз бу јазыг ушаг, әфсанәләрдән таныдығымыз Јусифдир. Индијәчән бәшәр зеһнинин јаратдығы ән саф, ән тәмиз, ән јүксәк, ән мүкәммәл бәдии образлардан олан Јусифин, пахыл гардашларындан, рәһмсиз ағалардан, мөһтәрис ханымлардан нәләр чәкдијини дә билирик. Көзәллик—һәр кәсин арзуладығы бу сәадәт, онун үчүн фәлакәтли, уғурсуз бир талејин башланғычы олмушдур.

Бу көзәл халг әфсанәси, ејнилә «Лејли вә Мәчнун» сүжетиндә олдуғу кими Фүзули гәләминдә өз тә'сир вә тәравәтини гат-гат артырыр. Бөјүк сәнәткар бу әһвалаты дини, мистик өртүсүндән чыхартмаға, әлван һәјат вә мәишәт бојаларынын бүтүн зәнкинликләри илә парлатмаға чалышмышдыр.

Јусиф һәгиги инсанын, тәмиз бәшәр һиссләринин тәчәссүмүдүр. О, Фүзулинин фикринчә инсанлығын өзү кими фәлакәтләрә мүбтәладыр. Лакин онун паклыг, сафлыг, сәдагәт вә көзәллик хүсусијјәтләри булудларла өртүлән күнәш кимидир. Бу, гәтијјән сөнмәјәчәкдир. Вахт кәләчәк ки, бүтүн гүдрәти, әзәмәти илә парлајачагдыр. Доғрудан да елә олур. Јусиф парлајыр, сәадәтә чатыр, дүшмәнләр мәғлуб олурлар.

Фүзулинин чәмијјәт һадисәләринә бахышы, е'тигады, бөјүк кәләчәк һаггында үмиди бу сүжетдә ајдын көрүнүр.

---

[1] Бу әсәр Һ. Ваиз Кашифинин фарсча јаздығы «Ровзәтүшшүһәда»дан игтибасдыр. Анчаг Фүзули сәрбәст ишләмиш, дәјишмиш, әлавәләр етмишдир.

«Һәдигәтүс-сүәда»ны нәсримиздә биринчи бөјүк тарихи повест сајмаг олар. Мөвзунун дини маһијјәти, гәһрәманларын чохунун дини-тарихи сималар олмасы, һеч вахт бизә әсәрин көзәл сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини, сәлис стилини, гүввәтли дилини, мүлајим тәһкијә, чошғун тәрәннүм үсулларыны диггәтдән гачырмаға һагг вермир. Хүсусилә «Јусиф вә Јә'губ» фәсли олдугча көзәл бәдии бир мәнзәрәдир.

Фүзулинин «Шикајәтнамә»синдәки[1] нәср сатирик исә, «Һәдигәтүс-сүәда» лирик, романтик нәсрдир, бурада ән ади һадисәләр ше'рләшдирилмишдир. Бүтүн епизодларда, ифадәләрдә һисс үстүнлүјү, гәлб чырпынтылары, фәрдин дахили, мә'нәви аләми дујулур. Тамамилә буна үјғун олараг әсәр јүксәк образлы, метафорик, афоризмләрлә зәнкин, јығчам, аһәнкдар мусигили бир дил илә јазылмышдыр. Фүзули ше'риндә көрдүјүмүз јадданчыхмаз лөвһәләр бурада да ејни гүввәтини сахламышдыр. Аталарындан узаглашдыгдан сонра гардашлары «Јусифи әммамеји-матәм кими јерә чырпдылар», «Зүлејха әмр етди ки, Јусифи бир зәнчирли нәгајә миндириб Мисирин мәһәлләләриндә кәздирәләр. Бу хәбәр шајә олдугда Мисрин дәр вә дивары нәззарә әһлиндән сәһајифи-тәсвир олду. Зира мүшаһидеји-чәмали-Јусиф әһли-Мисри, гајәти-һејрәтдән сурәти дивар гылды». «Еј Јусиф, бәнди-зиндандан әләм чәкмә ким, сәнкризә һәбсимәадиндә мүзајигә чәкмәсә, лә'ли-абидар олуб, зивәри-әфсари-сәлатин олмаз. Гәтрәји-аб тәнкинаји-сәдәфдә мәһбус олмаса, дүри-шаһвар олуб мәһбублар вүсалинә дәстрәс булмаз...[2]

Бу нәсрин ше'рә јахынлығыны формал чәһәтләрдә дә көрмәк олар. Бир чох епитетләр, бә'зән бүтүн ифадә һәмгафијә верилир: «Он ики өвлад кәрамәт олунду. Чүмләсиндә сифәтдә вә сурәтдә Јусиф әкмәл вә әчмәл олду». «Атәши-рәшк хирмәни-мүрүвәтләрини јахыб вә сејли-һәсәд бинаји-мәвәдәтләрини јыхыб. Јусифин дәф' вә рәф'инә һүммәт тутдулар вә гајидеји мәрамәти-үбүввәт вә үхүввәти унутдулар»[3].

Бундан башга, һәмин әсәрдә, еләчә дә «Шикајәтнамә»дә «Гази Әлаәддинин тә'рифи» әсәриндә ше'р илә нәсрин паралел давам етдирилмәси кими көзәл бир хү-

---

[1] Бу әсәрин әсл ады «Мәктуб бә хидмәти Нишанчы Паша»дыр Мәзмунуна көрә «Шикајәтнамә» ады илә мәшһурдур

[2] «Һәдигәтүс-сүәда». Истамбул. 1296 (һичри). сәһ. 40.

[3] Јенә орада, сәһ. 27—28

сусиіјәт вар. Сурәтләрин сәчијјәсиндә, дәрин руһи тәәссүрләри тәсвир едиркән, һадисәләрә гыса вә јүксәк үмумиләшдирмә илә нәтичә вериркән, мүәллиф бир нечә бејт ше'р јазыр.

Бу бејтләр, формача әһвалатдан олан ричʼәтә охшаса да, әсәрин дахили мәзмунуна бағлыдыр вә бу мәзмунун ифадәсинә хидмәт едир. Бу јердә шаир «Ше'р», «Мәснәви» вә ја «Бејт»[1] гејди илә мәнзум сәтирләрә кечир.

Нәср мәтндә верилән бу ше'рләр, ики чәһәтдән тәдгигә лајигдир. Мә'лум олдуғу үзрә, бизим бүтүн ел дасданларында сөјләмә, нағыл үсулу илә јанашы тәрәннүм, охума үсулу, јә'ни ади данышыг ичиндә јери кәлдикчә ше'рләрин верилмәси бир адәтдир. Көрүнүр ки, бу јалныз шифаһи нәсримиз үчүн јох, гәдим јазылы нәсримиз үчүн дә характер чәһәт олмушдур.

Икинчи тәрәфдән, мәтндәки ше'рләр, нәср ифадәсинә көрә чох үмуми вә бир гәдәр дә абстракт һалдадыр. Јә'ни бу мисраларда бә'зән әһвалатын чәрәјан етдији заманә, мәкана даир бир кәлмә дә јохдур. Гәһрәманларын ады да чәкилмир. Һисс вә фикир елә бир үмуми тәрздә ифадә олунур ки, һәмин ше'рләри мәтндән чыхартмаг, тамам башга бир јердә мүстәгил һалда ишләтмәк мүмкүндүр. Чүнки бунлар афоризм характериндәдир.

Бир сыра әдәбијјат алимләри, Фүзули сәнәтинин гүввәтли үмумиләшдирмә һүнәриндән јанлыш нәтичә чыхарырлар. Онун ишләтдији «ешг», «јар», «вәсл», «мәһбуб», «һичр», «дидар», «чәмал...» сөзләринә дини тәсаввүфи рәнк верирләр. Бу јанлыш һөкмдән доған нәтичәләрә бәраәт газандырырлар. Нәср мәтндә белә, рәмз вә сурәтләрлә верилән ше'рләрин објекти, мәгсәди мүәјјәндир вә конкретдир. Ајдын олур ки, шаир «ешг» сөзүнү јалныз оғлан вә гыз арасында јох, үмумијјәтлә инсанлар арасында, инсани үлфәт, тәмиз мәһәббәт мә'насында ишләтмишдир:

> Бир хәбәр вер, еј сәба, сәрви-рәваным гандадыр?
> Чанымын арами јох, арами-чаным гандадыр?
> Нејләдин, нетдин фәләк, хуршиди-аләмтабими?
> Ол рухи фәрхәндә маһи-меһрибаным гандадыр?[2]

Бу ше'р бир мә'шугәјә дејилмәмишдир. «Арамичан», «сәрви-рәван», «хуршиди-аләмтабим», «маһи-меһрибаным» бир гыза јох, атанын өвладына хитабында вә һәсрәтиндә сөјләдији сурәтләрдир. Ејни дил илә—анчаг ашиг вә мә'шугә (оғлан-гыз) арасындакы мүнасибәтә охшар бир дилдә дә Јусиф Јә'губ һаггында (оғула ата һаггында) данышыр:

> Бир хәбәр вер, еј сәба' ол маһи-табандан мәнә
> Ким гәми-ешгиндә јүз гәм јетди дәврандан мәнә
> Олма гафил танрычин даим тәрәддүд ејләјиб
> Кәһ јетир мәндән она пејғам, кәһ ондан мәнә[1].

Демәли, Фүзули мәһәббәт, ешг мәфһумуну кениш даирәләрдә көтүрүр, ону чинси мүнасибәт чәрчивәсиндә алмыр. Ата вә оғул, гардаш вә бачы, дост, јолдаш, вәтәндаш вә с. арасындакы сәмими вә тәмиз мәһәббәт, бир-биринн севән оглан-гыз арасындакы мәһәббәт гәдәр одлу, аловлудур, ше'рә лајигдир. Демәли, шаирин чох тәкрар етдији ешг, јар, вәсл, мәһбуб, һичр, дидар сурәтләри реал бир ичтимаи зәминәјә бағлыдыр; һәгиги инсан һиссләри, һәссас бир гәлбин зәнкин аләмини ифадә едир.

Фүзули нәсриндә ше'р тә'сирини бир дә деталларын тәсвириндә көрүрүк. Бурада нәср сәнәтинә хас олан тәфсилатчылыг, көмәкчи фактлар вә материалларын үмуми әсас аһәнк илә ујушдурулмасы вардыр.

Фүзулинин Нишанчы пашаја јаздығы, «Шикајәтнамә» ады илә мәшһур олан әсәри, әдәбијјат тарихимиздә бизә мә'лум олан илк бәдии сатирик нәсрдир. Һәчмчә балача олан (ики вараг) бу мәктуб, дөврүн, о заманкы үсул-идарәнин, дөвләт адамларынын сәчијјәләндирилмәси үчүн бөјүк тарихи бир вәсаитдир. Буна шикајәтнамә јох, султанлара, пашалара, онларын «бәрати-һүмајун»ларына, «мүтәвәллији-овгаф»ларына гаршы ләнәтнамә, нифрәтнамә десәк, даһа дүз олар.

Чүнки шаир бу ичтимаи мәзмунлу мәктубу илә тәгаүд тәманнасында олмамышдыр. Һөкүмәт даирәләринин ишинә гијмәт вермишдир. «Сәлам вердим, рүшвәт дејилдир дејә алмадылар, һөкм көстәрдим, фајдасыздыр дејә мүлтәфит олмадылар...Дедим... мәнә бәраәти тәгаүд вермишләр... Дедиләр, еј мискин, сәнин мәзалиминә кирмишләр вә сәрмаеји-тәрәддүд вермишләр ки, мүдам фајдасыз чидал едәсән. Вә намүбарәк үзләр көрүб, намүлајим сөзләр ешидәсән. Дедим, бәратымын мәзмуну

---

[1] һардадыр.
[2]. Бә'зән дә тәвазө илә: нәзм.

[1] Диван, сәһ. 41.

нэ үчүн сурэт булмаз? Дедиләр, зәваиддир, һүсулу мүмкүн олмаз. Дедим, белә овгаф зәваидсиз олурму? Дедиләр, зәруриjjәти аситанәдән зиjадә галырса биздән галар, зәруриjjәти асиганәдән зиjадә тәсәррүф етмәк вәбаллырмы! Дедим, вәгф малын зиjадә тәсәррүф етмәк вәбалдыр. Дедиләр, ахчамыз илә сатын алмышыг, бизә һәлалдыр. Дедим, һесаб алсалар, бу сүлукинизин фәсади булунур. Дедиләр, бу һесаб гиjамәтдә алыныр. Дедим, дүнjада дәхи һесаб олур хәбәрини ешитмишик. Дедиләр, ондан дәхи бакымыз jохдур, катибләри рази етмишик»[1]. Һиjлә, фырылдаг вә рүшвәт jувасы олан бир дәфтәрханасын симасында, бүтүн бир систем сатираjа тутулмушдур. Һөкумәт адамларынын пис әмәлләри, онларын өз дили, өз ифадәси илә верилмишдир. Онлар өзләринин «мүбарәк үз» вә «намүлаjим сөз» саһиби олдуглары-ны е'тираф едирләр. Өз оғурлугларыны өрт-басдыр етмәк үчүн катибләри «разы» салдыгларыны фәхр илә деjир, буну өзләринә һүнәр билирләр.

Белә гүввәтли вә мә'налы күлүш илә јазылмыш «Шикаjәтнамә» һәм мәзмун, һәм форма е'тибарилә бу күн белә тәравәтини сахламышдыр. Бурадакы диалогларын гысалығы, jығчамлығы, инкишаф едән күчлү мәнтиг илә давам етдирилмәси, конкретлиjи адамы һеjран едир. Бу суал-чавабда мәчазлар, мүрәккәб тәшбеһләр олмаса да, көзәл һазырчаваблыг вардыр. Шаирин суалына чаваб верәнләрин һәр чүмләси онларын чинаjәтләринин бир тәрәфини ишыгландырыр. Шаир әсәрини инчә вә чох мә'налы бир кинаjә илә битирир:

Кәрчи әндуһу мөһнәтим чохдур.
Һич кимдән шикаjәтим jохдур.

Падшаһ «лүтф мәнбәи»дир, ә'jанлар да «сәрәфраз»дыр, мә'мурлар да jахшы ишләjирләр. Анчаг мәним өзүмүн бахтым jохдур. Күнаһын һамысы бунда, мәним бахтымдадыр.

Шаир бу өртүлү еjһамында өзүнүн, о замананын һаким вә мә'мурлары илә үз-үзә кәлмәли олмасыны бөjүк бәдбәхтлик вә талесизлик һесаб едир.

Бөjүк шаирин үчүнчү нәср әсәри—«Дәр тә'рифи Гази Әлаәддин вә виладәти Фәрзәнди газиjи мәзкүр» адлы әсәридир[2]. Бу әсәрдә шаир, Әлаәддин газыны оғлу олмасы мүнасибәти илә тәбрик едир. Шаир, аjры-аjры

[1] Диван, сәһ. 102.

[2] Биз Фүзулинин анчаг ана дилиндә jаздығы нәср әсәрләриндән бәһс едирик.

адамлара аид бүтүн башга әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да газыны вә тәвәллүд мәсәләсини бәһанә кими алыр, каинатдан, һәjат һадисәләриндән, тәбиәтдән данышыр.

Әсәрин дили, jухарыда көрдүjүмүз нәср нүмунәләри кими, чох бәзәкли, метафорик, чох jердә гафиjәлидир: «...Шәчәреjи-елм вә урфан күн-күндән мүтәнәвве олуб сәмәреjи-асари-фәваjид сачмагдадыр. Бу нәһали-фәзл вә еһсан саәтбә-саәт тәравәт алыб, димағи-әһли-иманы мүәттәр гылмагла тазә-тазә шүкүфәләр ачмагдадыр. Һәр аjинә нәгшибәнди-никарханеjи вүчуд каркаһи гүдрәтдә бир сурәти мүчәддид чәкмәкдән хали олмаз вә бағибани һәдигеjи-чүд риjази-һикмәтдә һәр саәт бир нәһали-тазә тикмәкдән мәлаләт булмаз»[1].

Бу әсәрин бир jериндә мүәллиф, газынын оғлунун тәвәллүдүнү «көвкәви өвчи гәза» сөзләриндә әбчәд һесабы илә jазмышдыр (һичри—959-1551-2—h. А.). Әсәр шаирин бизә мә'лум олан ән сон нәср әсәридир. Бу иддиа бир дә онунла гүввәтләнир ки, шаир бу әсәриндә өзүнүн «Һәдигәтүс-сүәда»сындан, jә'ни даһа бөjүк нәср әсәриндән бә'зи мәнзум парчалары тәкрар етмишдир. Бу әсәрдә дә нәср мәтни илә jанашы ше'рләр, «беjтләр» верилмишдир. Дилин гәлизлиjинә сәбәб, «Шикаjәтнамә»дә олдуғу кими, әсәрин охучусунун—үнван олундуғу адамларын зөвгүнүн нәзәрә вә һесаба алынмасыдыр.

Һәр һалда нә мөвзу, мәзмун хүсусиjjәтләри, нә дә о дөврүн тәләбләри илә мәшрут олан дил гәлизлиjи бу әсәрләрин гиjмәтини, илк вә jүксәк бәдии нәср әсәрләримиз кими, тарихи әһәмиjjәтини әксилтмир. Әксинә, биздән бу нүмунәләрин бүтүн зәнкин сәнәткарлыг чәһәтләрини дәриндән-дәринә өjрәнмәjи тәләб едир.

Бөjүк шаирин бәдии нәсрилә jахындан танышлыг көстәрир ки, Фүзули еjни заманда гүдрәтли бир нәср устасыдыр. Бөjүк шаир олдуғу гәдәр дә бөjүк әдибдир. Инсан гәлбинин маһир тәрәннүмчүсү, һәгиги инсани һиссләрин нәғмәкары олдуғу кими, һәгиги һәjат лөвһәләринин дә көзәл рәссамыдыр. Мүасир шаирләримиз онун ше'р усталығындан өjрәндикләри кими, насирләримиз дә бәдии нәср сәнәткарлығындан өjрәнә биләрләр вә өjрәнмәлидирләр.

[1] Фүзули күллиjjаты. Азәрбаjчан Елмләр Академиjасы Әлjазмалар Фонду, инв. № 268.

«РИНД ВӘ ЗАҺИД»

Ҹәмијјәт тарихи һәмишә ики бир-биринә зидд гүввә-
нин, гара вә ишыглы гүввәләрин мүбаризәсиндән иба-
рәт олмушдур. Бу мүбаризә һәр заман ејни форма вә
ејни мигјасда олмамышдыр. Фүзули дөврүндә бу мүба-
ризәнин мараглы ҹәһәти ондан ибарәт олмушдур ки, ву-
рушан гүтбләрә дәјишик ад верилмишдир.

Бөјүк шаир ән гүввәтли әсәрләриндән бирини бу мү-
баризә мөвзусуна, бу һагда олан гүввәтли бир мүна-
гишәјә һәср етмишдир.

Әсәрин ады «Ринд вә Заһид»дир. Мәзмун вә мә'на-
ҹа бир-биринә тамамилә әкс олан бу сөзләрин һәр ики-
си классик әдәбијјатда чох ишләнән сөзләрдир. Бунлар
ше'рдә садәҹә сөзләр, бир мәфһуму ифадә едән истилаһ-
лар кими јох, дәрин иҹтимаи, фәлсәфи мә'налы, һәр би-
риси там бир мәфкурә, дүнјакөрүшү ҹәрәјанынын тимса-
лы олан сөзләр кими ишләнмәкдәдир.

Ринд—лүгәти мә'нада: гејдсиз, лаүбали, әһли-
кеф, дүнјаны, һәјаты истәдији кими дүшүнән вә кечирән,
«күнаһ»дан чәкинмәјән адам демәкдир.

Заһид исә, әксинә: пәһризкар, тәмиз, тәгва әһли
олан, дин еһкамына тамам риајәт едән, бојун әјән, өм-
рүнү ибадәтә верән, мө'мин адам демәкдир.

Анҹаг әдәбијјатда, хүсусән ше'рдә бу сөзләрин гәбул
етдији мә'на башгадыр. Өзүнү заһид адландыран вә
«тәгва шүар едән» адамлар адәтән һәјат вә һәгигәт һис-
сини итирмиш, мөвһумата, хурафата гапылмыш адам-
лар олдугундан халг арасында һеч бир һөрмәт вә рәғ-
бәт газана билмәмишләр. Иш о јерә чатмышдыр ки, за-
һид сөзү јалан, рија, икиүзлүлүк, алдадычылыг вә һәр
ҹүр чиркинлик үчүн мәшһур тимсал олмушдур. Шаир-
ләр, әдибләр һәмин бу «зәһд вә тәгва» пәрдәси алтында

кизләнәнләрин һәгиги маһијјәтини сечмиш, ачмыш вә
аләмә көстәрмишләр.

Бу гајда илә дә ринд сөзү өз һәгиги мә'насыны тап-
мышдыр. Бәдии әдәбијјатда азад дүшүнән, сәрбәстлик
севән, мөвһумат-хурафата инанмајан, «ҹәһәннәм әза-
бы»ндан горхмајан, «ҹәннәт иштәһасы»на дүшмәјән
ајыг-сајыг адамлар ринд адландырылмышлар. Истәр
үмумијјәтлә, Шәрг әдәбијјатында, истәрсә Азәрбај-
ҹан классик әдәбијјатында заһидә, заһид ријакарлыгына
гаршы ше'р јазмајан бир нәфәр дә көркәмли шаир көс-
тәрмәк олмаз.

Низами «Сирләр хәзинәси» адлы әсәриндә «Төвбә
сындыран заһидин дастаны»ны верир ки, бурада ади вә
көзүачыг бир кәнч заһиди һагг, дүз јола чағырыр:

Бу сирри дәрк ејләјән ачыг көзлү бир ҹаван.
Заһидә ҹаваб вериб бу сирри етди бәјан.
Чәкил, сәни гәзанын кедиши алмаз саја.
Чохларыны сәнин тәк алмаз о бир арпаја.
Үзр гапысына кәл, сучуну ју, тәмизлә!
Ондан сонра сөз ачыб бу барәдә кәл дилә

Бөјүк шаир Нәсими, һәтта һәјатынын ән фаҹиәли
вахтында, өлүм мәгамында белә нифрәтини кизләтмә-
јәрәк демишди:

Заһидин бир бармағыны кәссән дөнүб һәгдән гачар.
Көр бу мискин ашиги, сәрпа сојарлар агламаз!

Шаирләр һәгигәт уғрунда мүбаризәләриндә һәмишә
заһиди һәдәфә алмышлар. Заһидин јалан вә һијләлә-
рини ифша илә «тәгва» өртүсүнә гаршы чылпаг һәгигә-
ти, сафлығы гојмушлар. Бу сифәтләри дә әсасән ринд
симасында ифадә етмишләр.

Ринд илә Заһид конфликтини дар чәрчивәдән чыха-
раг мүкәммәл вә јүксәк фәлсәфи бир сүжетдә әкс ет-
дирән бөјүк Фүзули санки «Ринд вә Заһид» әсәри илә
Ринд вә Заһидин мүнагишәсинә илк јекун вурмушдур.

Әсәрин мәзмунундан бәлли олдуғу кими, шаирин го-
ҹа јашларында, јарадыҹылығынын јеткин вахтларын-
да фарс дилиндә нәзм вә нәср илә, диалог формасында
јаранан бу әсәрдә әсасән ики сурәт вардыр: Ринд вә За-
һид. Әсәр башдан ајаға бу сурәтләрин дејишмәсиндән
ибарәтдир. Ринд Заһидин оғлудур. Бу да мә'налыдыр
ки, Риндин симасында мәһз оғул, кәләҹәк нәслин, јени-
лијин нүмајәндәси нәзәрдә тутулмушдур. Ата оғлунда

10 сиф. 140

исте'дад, фәрасәт нишанәләри мүшаһидә едән кими нәсиһәтә башлајыр:

Еј оғул, дејир, инсан тәбиәти мүхтәлиф јаранмышдыр. Бә'зиләри өмрүнү иззәтлә, бә'зиләри зилләтлә кечирирләр. Һәр кәс өз сә'ји вә камалы сајәсиндә мәртәбәјә чатар, ру'зи алар.

«Бу мүгәддимәдән мәгсәд вә сөһбәтдән мурад будур ки, өзүндәки фәзиләт әламәтләрини бүрузә верәсән...»

Ринд атасынын бу сөзләрини мүбһәм сајыр, ачыг данышмасыны, фикрини ајдын демәсини тәләб едир:

Дәр сәри-вә'з ү нәсиһәт дари,
Бајәд еғлал-е сохән богзәри.
Ләфзра пәрдәје-мәзмун, нәкони.
Дили-мәзмунтәләбан хун нәкони.
Әсл мә'нист, нә тәзјини кәлам
Сохән анәст ки, фәһмәнд әвам...[1].

Илк чавабындан мә'лумдур ки, Ринд өз интеллектуал гүввәси илә атасындан чох-чох үстүн адамдыр. О, һәрибир оғул, нәсиһәтә мөһтач бир јенијетмә кими јох, кифин дүшүнчә вә тәсәввүрләри илә тә'мин олунмајан, кифајәтләнмәјән мәғрур вә тәләбкар бир мүнагишәчидир.

Заһид оғлуну шаирликдән чәкиндирир ки, ше'р јалан илә долудур. Гур'андан буна мүнасиб ајә кәтирир. Ринд дә атасынын чавабында Гур'андан ајә кәтириб дејир:

«Хејирли вә јалан ше'р, зәрәр төрәдән доғрудан јахшыдыр».

Заһид, оғлу илә дејишмәдә мүхтәлиф дәлилләр кәтириб ону шәриәт јолуна чағырыр. Ринд заһирән буна гаршы дејилдир. Анчаг атасынын сөзләринә елә чаваблар тапыр ки, Заһид өзү дә сусмаға мәчбур олур. Риндин бәһанәләри инандырычы вә гүввәтлидир. Она көрә дә Заһид дәрһал тәклифиндән әл чәкир.

Заһид Ринди елм охумаға, китабларла таныш олмаға чағырыр. Бунун ики хејри вар дејир: Биринчиси будур ки, алим олар, шаһлар, әмирләр һүзурунда уча

---

[1] «Ринд вә Заһид» әсәриндән алдығымыз парчаларын һамысы Фүзули «Күллијјаты»индан көтүрүлмүшдүр. Азәрбајчан Елмләр Академијасы Әлјазмалар Фонду, кат. №268, сәһ. 221, парчанын тәрчүмәси: вә'з вә нәсиһәт башларкән, сөзүн дүјүнлүјүндән әл чәкмәли. Сөзү мәзмуна пәрдә етмә, мәзмун истәјәнләрин гәлбини гана дөндәрмә, сөздә әсл әсас чәһәт мә'надыр, бәзәк дејил, сөз одур ки, авамлар баша дүшсүнләр.

мәртәбәјә чатарсан. Икинчи тәрәфдән, китаб васитәсилә дин һәгигәтини өјрәнәрсән.

Ринд бу мүддәаларын икисини дә рәдд едир: «Сәлтәнәт зөвгүндән хәбәрсиз олан чаһил, шаһлара јахын олмаг мејли илә јашајан алимдән јахшыдыр. Чохлу китаб мүталиәси шүбһәни дағытмыр, бәлкә даһа да артырыр». («Ринд вә Заһид» сәһ. 223—224)

Заһид, оғлунун китаба марагсыз олдуғуну көрүб ону шаһлара, әмирләрә хидмәт етмәјә чағырыр. Она фираван јашамаг, ад-сан чыхармаг, сәадәтә чатмаг вә'дләри верир. Ринд буну рәдд едир ки, итаәт анчаг халигә јарашар. Мәхлугун мәхлуга итаәти дүз иш дејил. Инсанын бирини о бирисинин ајағына вермәк јахшы дејил. Бир инсанын башгасындан үстүнлүјү, падшаһлыг, ја јохсуллугла дејил, мә'рифәтләдир.

Ата оғлу әкинчилијә чағырыр, оғул бәһанә кәтирир. Ата тичарәти мәсләһәт билир, оғул јахын дурмур:

—Тичарәт, дејир, өз хејрини башгаларынын зәрәриндә, өз хош күнүнү башгаларынын јаман күнүндә арамаг кими пис бир шејдир, һәмишә учуз алыб баһа сатыр, аз әмәк чәкиб чох газанырсан!

Заһид оғлуну сәнәткарлыға, пешә саһиби олмаға чағырыр. Ринд буну да рәдд едир. Чүнки «сәнәткар күндүз кечәјә гәдәр рузи үчүн әзаб чәкмәкдәдир. Кечә сәһәрә гәдәр дә јорғунлуғуну рәф етмәк үчүн јухудадыр. Демәли, онун бүтүн өмрү әзаб вә јухудан ибарәтдир».

Нәһајәт Заһид, оғлунун бу инадыны вә «тәрслијини» көрүб, өзүнүн һөрмәтдән дүшмәјиндән горхур. «Пис өвлад, атаны рүсвај едәр»- дејир. Ринд буна да гәрибә чаваб верир: «Өвладын пис чыхмасы, атанын јахшы адынын һәмишәлик галмасына сәбәб олур. Мән јахшы олсам сәнин јахшы адын унудула биләрди. Мәним пислијим исә һамыја һәмишә сәни хатырладачагдыр. Дејәчәкләр: «Атасы нә јахшы адам иди!...».

Әксинә, алимин оғлу атасындан биликли олса дејәчәкләр: «Атасы бу гәдәр билмирди».

Әсәрин илк һиссәсиндә белә, әсасән мәишәт мәсәләләри үзәриндә кедән сөһбәт ата илә оғулун, Заһид илә Риндин мүнасибәтләрини мүәјјән етмиш олур.

Чох мараглыдыр ки, шаир, башга шаирләрин гәзәлләр, ја рүбаиләрдә етдији кими дүшмән чәбһәни, јә'ни Заһиди ахмаг, күт көстәрмәмишдир. Заһид алим, һа-

зырлыглы вә ағыллы бир атадыр. Өз өвладынын гајғысына галыр. Охутмаг, ја өјрәтмәк, оғлуну бир пешә саһиби етмәк истәјир. Өз арзу вә мејлләрини һәм мәишәт, адәт, һәм дә шәриәт гајдалары илә изаһ едир. Бу ҹәһәтдән Заһидә һеч бир ирад тутмаг олмаз. О, ади бир инсан, тәдбирли бир ата кими тәсвир олунмушдур.

Лакин бөјүк шаир, Заһидә гаршы гојдуғу Ринд сурәтини елә гүввәтли тәсвир етмиш, ону мә'нәви ҹәһәтдән елә зәнкин јаратмышдыр ки, үз-үзә кәләндә Заһидин бүтүн дәлилләри, сүбутлары боша чыхыр. Заһидин ата олмасы да ади бир тә'јин дејилдир. Шаир, мәнфи гүтбдә дурмасына бахмајараг, Заһиди ата адландырмагла мәсәләни даһа да мүрәккәбләшдирмишдир. Биз бу атаја, кечмиш, көһнәлик кими дә баха биләрик. Мүнагишәнин өзү буну тәләб едир. Заһид бир ата олараг јалныз аталыг мәһәббәтинин тәләби илә, јалныз бу һиссләрлә мүһакимә јүрүтмүр. Онун дүшүнҹә вә тәсвирләриндә еһкам вә ән'әнә һакимдир. О, атасынын етдији кими етмәк истәјир. Оғлуна өзүнүн атаја етдији кими оғуллуг өјрәдир. Бурадан да бүтүн мүнагишәләр, зиддијјәтләр доғур.

Ринд, Заһидин етдији кими едә билмәјәҹәкдир. О, атасына көлкә олмајаҹагдыр.

Бунун сәбәби нәдир?

Бунун сәбәби, Риндин фәрасәтсиз, итаәтсиз өвлад олмасы, ја Заһидин пис ата олмасы дејилдир. Бунун сәбәби даһа бөјүк, даһа мүһүмдүр.

Бизим фикримизҹә, бөјүк шаир, бу әсәриндә мүһүм бир мәсәләни, иҹтимаи аләмдә ингилаб јаранан бир һадисәни гәләмә алмышдыр. Риндин симасында биз, үмумијјәтлә јени јетишән дүнјаны, мәдәнијјәтә, инкишафа доғру олан кәнҹ вә гүввәтли иҹтимаи мејлләри көрмәлијик. Бизә мә'лумдур ки, Фүзули көһнә, гаранлыг феодал дүнјасындан бир гылынҹ кими сијрилиб чыхмыш вә парламышдыр. О, заманәсинин, дөврүнүн јүксәклијиндә, мәдәнијјәтин јухары пилләсиндә дајанмышдыр. Онун һиссләри дә, фикирләри дә јени вә сәрбәст олмушдур. Бу һиссләр, фикирләр көһнә дүнјаја, заһид аталара јабанчы, ән јахын һалда исә гәрибә кәлмишдир. Риндин «итаәтсизлији»ни дә бунда—көзүачыглыгда, инкишафда ахтармаг лазымдыр.

Ринд, Заһидин көрүшләрини пуча чыхармаг үчүн

узаға кетмир, һеч бир кәнар васитәјә әл атмыр. Онун үчүн Заһидин дә дәлилләри кифајәтдир. Нә тәһәр олур ки, Заһидин кәтирдији дәлилләр, Риндин әлиндә силаһ олур. Нечә ишдир ки, бу дәлилләр, Заһидин гәсд етдијинә әкс бир мүддәа үчүн јарајыр?

Бу дәлил вә сүбутлар, илк дәфә Заһидин ағзындан ешидиләндә инандырыҹы вә тәбии көрүнүр. Бу, анҹаг заһирән беләдир. Ринд исә һәмин мәсәләләрә даһа дәрин, даһа јүксәк мә'на илә јанашдығындан, гаршысындакыны мәғлуб етмиш олур.

Заһид тәһсил, тәрбијә, пешә, әмәк, бөјүк-кичиклик мүнасибәтини мә'лум вә мүәјјән нормалар чәрчивәсиндә баша дүшүр. О билир ки, охумаг кәләҹәкдә јахшы јашамага көмәк едир. О билир ки, өвладын пислији ата үчүн дә пис ишдир. О дүшүнүр ки, оғлуну бир пешә саһиби етсин.

Бунларын һамысыны Ринд дә билир вә дүшүнүр. Лакин Риндин дүшүндүјү бир шеј вар ки, ону Заһид дүшүнә билмир вә дүшүнә билмәјәҹәкдир. Ринд бу мәсәләләрин һамысынын әсл маһијјәтини дүшүнүр. О, һәјата јалныз јашамаг, күзәран нөгтеји-нәзәриндә дејил, мә'на, һәгигәт нөгтеји-нәзәриндә бахмағы баҹарыр.

Заһид, шаһлара, әмирләрә хидмәт вә гуллуг јолу илә сәадәтә чатмағын мүмкүн олдуғуну билир вә буну оғлуна өјрәтмәк истәјир. Ринд исә бу јол илә әлә кәтирилән сәадәти фәлакәт, алчаглыг сајыр, белә һәјаты һәр һансы өлүмдән пис сајыр. Риндин бүтүн мәсәләләрә белә дәриндән, ағыллы, сәрбәст вә узагкөрүҹүлүклә јанашмасы Заһиди чашдырыр, ону пис вәзијјәтдә гојмуш олур.

Ән нәһајәт, мүбаһисә үмуми, дүнјакөрүшү вә е'тигад мәсәләләри әтрафында апарылыр. Ринд өз ҹәбһәсини даһа да бәркидир. Заһидин бүтүн һөкмләрини јалан, бош, мә'насыз, ҹәфәнкијјат кими пуч едир.

Ата илә оғул арасында бирләшмәли, узлашмалы бир ҹәһәт тапылмадығындан, онлар ајрыласы олурлар. Риндин баш алыб кетдијини көрән ата ону гүрбәтдә горху вә ваһимәләрдән сагындырмаг үчүн нәсиһәт едир. Көстәрир ки, оғрулар вә әјјарлар гәриб, садәдил адамлары тез алдадырлар.

Ринд, атасындан даһа башга сәфәр мәсләһәтләри алмаг истәјир. Атасы, инсан һәјатындакы дөрд заманы вә дөрд горхуну сајыр: 1—ушаглыг дөврү, 2—јенијетмәлик, 3—ҹаванлыг, 4—гоҹалыг дөврү. Биринҹи дөврдә тәрбијәнин позулмасы, икинҹи дөврдә әхлагсызлыга

уғрамаг, үчүнчү дөврдә вурғунлуг, дөрдүнчү дөврдә зәифлик горхусу вар.

Ринд атасынын бу фикирләри илә дә разылаша билмир. О, бу дөврләрин горхусуну јох, мәзијјәтини даһа чох гијмәтләндирир вә буна даһа чох үмид бәсләјир.

«Ибтида та интиһа дәр чар фәсли-тәб'и-ма,
Не'мәти дадс бәһәр мөһнәт мүгабил кирдикар.
Ичзра фејзи-фәрағәт, һүснра чәзби-гәбул.
Ешгра зөвги-мәһәббәт, зә'ифи-ширина вүгар»[1].

Бундан сонра мүнагишә даһа үмумиләшмиш вә фәлсәфи мөвзулар әсасында давам едир.

Көзәл бир бинанын јанына чатанда Ринд бу јер һагда атасындан сорушур. Заһид бу јерин мејханә, «шејтан јувасы» олдуғуну дејиб өтмәк истәјир. Ринд һәгигәти арашдырмаг үчүн мејханәјә кирир. Мејханәнин јухары бадында әјләшмиш «нурани» бир гоча көрүр. Истәр мејханәдә көрдүјү көзәлләр, онларын шәнлији, истәрсә гочанын мә'рифәти, гонағы нәзакәтлә гаршыламасы Ринди һејрәтә салыр. О, бу јер вә бу јерин адамлары һагында тамам башга тәсәввүрдә иди. Бу адамларын шејтанпәрәст, фисг-фичур әһли, натәмиз олдуғуну ешитмишди. Инди исә ешитдикләринин әксинә олан бир мәнзәрә гаршысында галыр. Ринд һејрәтини гочаја билдирир: «Мејханә фитнә-фәсад јеридир. Меј ағлы башдан апарыр. Она һејранам ки, сәнин кими мүдрик адамын бурада нә иши вар?».

Гоча өзүнүн дә вахтилә мејханә һаггында пис сөзләр, рә'јләр ешитдијини вә нәһајәт һаггы бурада тапдығыны сөјләјир. Инандырыр ки, бүтүн дәрдләрин дәрманы бурададыр. Чүнки шәраб адамы һәр чүр гајғы вә гејддән хилас едир.

Ринд, санки чохдан бу чавабы ахтарырмыш. Гочанын әтәјиндән әл чәкмир ки, дәрдимин дәрманыны тапдым!

Гоча, Ринддә. онун тәбиәтиндән «арифлик исте'дады» көрүр. сагијә әмр едиб «меј» кәтирдир.

---

[1] Тәрчүмәси:

Тәбимизин дөрд фәслиндә әввәлдән ахыра гәдәр.
Јарадычы һәр мөһнәтә гаршы бир не'мәт вермишдир.
Ачизлијә—фәрагәт ејзи, һүснә—чазибә гүдрәти.
Ешгә—мәһәббәт зөвги, гочалыға—вүгар.

Ринд шәрабы ичән кими «пәрдә көзүндән галхыр. Ешг султаны вүчуд мүлкүнүн фәзасында бајрағыны ачыр».

Ринд, тамам јени бир аләм көрүр...

Нәһајәт, ата, Ринди гапыда һа көзләјир, гајытмадығыны көрүб өзү дә мејханәјә кирмәли олур. Оғлуну данлајыб чыхармаг истәјир ки, «сәни шејтан алдадыб». Ринд атасына белә чаваб верир:

—Сән мәни шәраб ичәнләрин сөһбәтиндән мән' едирдин, һалбуки, бу мәчлис пак, тәмиз олан риндләрин мәчлиси имиш. Сән ичкини хәбис сајыр, мәнә гадаған едирдин, бу ки, чан бәсләјән кимија имиш! Ата, оғлунун «пис јерә» дүшдүјүнү вә мејханә әһлинә ујдуғуну көрүб тәшвишә дүшүр. Ону гајтармаг истәјир ки: «Мејхана шејтанлар јувасыдыр, аллаһдан узаг јердир».

Ринд Заһидин өз сөзү илә ону бағлајыр. Она белә чаваб верир:

—Сән дејирдин, аллаһ һәр јердә һазыр-назирдир. Бәс инди нә үчүн дејирсән аллаһ мејханәдән узагдыр. Көрүнүр ки, ја әввәлки сөзүн, ја ахыркы сөзүн јаландыр. Дејирсән мејханә әһли аллаһын дүшмәнидир. Бәс һәр шејә гадир аллаһ нә үчүн өз дүшмәнләринин евини дағытмыр. Көрүнүр ки, бу иддиаларын да һәгигәт дејилдир...

Бүтүн диалоглардан көрүнүр ки, Заһид өз сөзләриндә шәриәтә, дин еһкамына, донмуш, көһнә, ујдурма формулалара әсасланыр. Онун иддиалары кор-коранәдир. Ағлын, фикрин, мүһакимәнин истигамәти илә кетмир. О, ислам дининин өјрәтдикләрини дејир. Әсасландырмағы исә бачармыр. Әслиндә, бу пуч һөкмләри һеч ким, дин кәтиранләрин өзләри дә әсасландыра билмәмишләр. Ағыллы, дүшүнчәли адамларын, јерли, һаглы суалларына гаршы «һикмәтдән суал олмаз, бу ишләр сирри-илаһидир» чавабыны вермишләр.

Заһид исә Риндин өһдәсиндән кәлә билмир. Фүзули Риндин симасында азад дүшүнчәли, ағыллы, мүһакимәли вә ирадәли бир образ јаратмышдыр. Үмумијјәтлә, Ринд ағыл вә мүһакимәдән јүксәк авторитет танымыр.

Ринд, бу мәфһумларын һамысына јүксәк мә'рифәт чәһәтиндән, мә'нәви нөгтеји-нәзәрдән јанашараг Заһидә чаваб верир. Ринд ешги, мәһәббәти һәр шејдән уча тутур. Ону инсанда, јарадычынын инсан вүчудунда гојдуғу «Әманәт көвһәринин сәдәфи, инсанлыг нәфәсинин һәгигәти» адландырыр. Каинат бинасы ешгә әсасланыр, ағлын мүкәммәллији она бағлыдыр.

Мубаһисәнин ахырында Риндин активлији даһа артыг көзә чарпыр. О, каинат, јарадычы варлыг мөвзусу әтрафында мүһакимә јүрүдәрәк, чох заман суфијанә фикирләр дејир. Онун фикринчә, дүнјадакы фәсад ишләрә сәбәб ики шејдир: 1. Динпәрәст, пакизә заһидләрин јолуну кәсән рија (һијлә). 2. Мәсләк саһиби олан риндләрин јолуну вуран һәва (севда)! О јердә ки, бу ики фәсадчы јохдур, Риндин дә, Заһидин дә һәгигәти бирдир.

Шаир мүбаһисәни гыса бир нәтичә илә битирир Ринд, һәвадан (һәваву һәвәсдән) әл чәкмәли, Заһид ријадан! Риндин нөгсаны һавадыр. «Һәва» сөзүндән мәгсәд мәзмунсуз, мәгсәдсиз ејш-ишрәт мәсәләсидир. Шаир һәгигәтпәрәстлик јолунда, мә'нәви јолда олан мејн. ешги көзәл не'мәт сајыр. Ејш-ишрәт васитәләрини ади ичкибазлар, мејханә аләминдән ајырмаг истәјир. Заһидин ријасы исә, онун бүтүн мүддәаларынын бүтүн һөкмләринин икиүзлүлүк јолу илә дејилмәсидир—Заһид өзүнү анчаг заһирдә «зәһд-тәгва» саһиби көстәрир. Дахилән бу адам натәмиздир. Чох еһтимал ки, о дин еһкамы адына дедикләринә өзү дә инанмыр, анчаг бу ријадыр, үздәдир, заһирдә «чанәмаз суја чәкмәкдир».

Она көрә шаир һәм «һәва ву һәвәс»ин, һәм дә ријанын арадан көтүрүлмәсини тәләб едир. Белә олурса Заһид дә, Ринд дә һәгигәти тапар, һәр икиси һәгигәт јолунун бәрабәр сәвијјәли мүсафирләри олар.

Шаирин бу әсәриндә, хүсусилә мунагишәнин ахырларында тәсәввүфи көрүш вә дүшүнчәләр ачыг көрүнмәкдәдир. Мәсәләнин бу чәһәти ајрыча вә дәрин тәдгигә мөһтачдыр.

Шаир мунагишә едән сурәтләрдән Ринди јенилик һиссинә малик олан, азад дүшүнчәли, дәрин мүһакимәли, һазырчаваб адам кими тәсвир едир. Заһиди исә мәһдуд, көһнәпәрәст, дејилән еһкамлара кор-коранә бојун әјән сурәт кими верир. Заһид, мүбаһисәни һәмишә ади күзәран нөгтеји-нәзәринә чәкир, бүтүн нәсиһәтләриндә оғлунун доланмағыны, мәишәтини әсас көтүрүр. Ринд исә мунагишәјә даһа јүксәк мәзмун верир, Заһидин сөзләринин фәлсәфи чәһәтдән тәнгидә дөзмәз олдуғуну исбат едир.

Белә, мукалимә үсулилә јазылан, ичтимаи-фәлсәфи проблемләр үзәриндә мунагишә апаран әсәрләр Фүзули дөврүндә нә гәдәр аз идисә, сонралар дәб дүшдү. Нәинки Авропада, Шәрг әдәбијјатында да јазычылар өз фикирләрини белә әсәрләрлә ифадәјә чох мејл көстәрдиләр. М. Ф. Ахундовун фәлсәфи мәктубларындан сонра Мирзә Мәлкумханын «Шејх вә Вәзир» кими бир сыра әсәрләри, даһа сонралар јазылан мубаһисә үсуллу әсәрләри чохдур.

НИЗАМИ ВƏ ФҮЗУЛИ

I

Низаминин Азəрбајҹан əдəбијјатында шакирдлəри дедикдə, илк дəфə бөјүк Фүзули јада дүшүр. Əдəбијјат тарихимиздə Фүзули гəдəр Низами илə бағлы олан икинҹи бир шаир тəсəввүр етмəк чəтиндир. Бу бағлылыг вə јахынлыг һəр ики шаирин демəк олар ки, əсас үслубунда, һəјата шаиранə, јүксəк мүнасибəтиндə, бир сыра əсəрлəриндə һəм мəзмун, һəм дə форма ҹəһəтдəн өзүнү көстəрир.

Өзүндəн əввəл јазыб јаратмыш сəнəткарлардан Фүзули бөјүк бир шаир олараг өз сəлəфлəринə чох һөрмəт бəслəјир. Үч нəфəрин адыны хүсуси һөрмəтлə хатырлајыр, онларын сəнəтинə даһа јүксəк гијмəт верир. Бунлардан бири əрəб шаири Əбу Нəвас, бири өзбəк əдəбијјатынын баниси Əлишир Нəваи, үчүнҹүсү исə Шејх Низами Кəнҹəвидир. Фүзули бунларын һəр үчүнə «мүəззəм» шаир дејир. Анҹаг Низамини о бирилəрдəн ајырыр. Диванында онун адыны чəкир. Һəтта ондан бир нечə мисра ситат да кəтирир. «Бəнкү Бадə» əсəринин бир јериндə («дидəни Бузə тə'нһа əз бəнк») гонаглыг мəҹлисини тəсвир илə Низаминин бу бејтини кəтирир:

Һəрчи əндишə, дəр күман аверд,
Мəтбəхи рəфтү дəр мијан аверд[1]

«Лејли вə Мəҹнун» поемасынын мүгəддимəсиндə, гаршысына гојдуғу вəзифəнин чəтинлијиндəн шикајəтлəнир. Белə бир севки маҹəрасыны гəлəмə алмағын

[1] Нə ки, хəјала, күмана кəлəн шеј (хөрəк) варса, мəтбəх хидмəтчиси аралыға кəтирди. «Һəфт пејкəр»дəн.

бөјүк һүнəр истəдијини сөјлəјир, бу ишин өзү үчүн бир «имтаһан» олдуғуну гејд едир.

Сонра бу барəдə устад Низаминин сөзлəрини хатырлајыр:

Билдим бу гəзијјə имтаһандыр
Зира ки, бу бир бəлаји-ҹандыр.
Севдасы аразү бəһри кушаһ,
Мəзмуни фəғанү наләву-аһ.
Бир бəзми мүсибəти бəладыр
Ким, əввəли гəм, сону фəнадыр.
Нə бадəсинə нишатдəн рəнк,
Нə нəғмəсинə фəрəһдəн аһəнк.
Идракы верəр хијалə азар.
Əфкары едəр мəлали əфкар.
Олсејди тəвəҹҹеһи мүнасиб,
Товчиһинə чох олурду рағиб.
Олсејди тəсəррүфүндə раһəт,
Чох камил она гылырды рəғбəт.
Биллаһ ки, нə хош демиш Низами.
Бу бабдə хəтм едиб кəлами:
«Əсбаби-сохəн нишату наз əст,
Зин һəрду сохəн бəһанəсазəст.
Мејдани-сохəн фəрах бајəд,
Та тəб' дəрү һонəр нүмајəд.
Дəр кəрмији рикү сəхтији куһ,
Та чəнд сохəн рəвəд бə əнбуһ».
Бир иш ки, гылыр шикајəт устад,
Шакирдə олур ричун бидад[1].

Фүзулинин Низами сəнəтиндəн алдығы тə'сири һəр шејдəн əввəл «Лејли вə Məҹнун» поемасында ајдын көрмəк олар. Фүзули бу ашиганə сүжети ишлəркəн, шүбһəсиз, орижинал бир јол тутмуш, əһвалатын əсири олмајараг мүстəгил, јени, гүввəтли бир поема јаратмышдыр. Бөјүк шаир, ејни заманда устадынын тəҹрүбəсинə көз јуммамышдыр. Тəсадүфи дејил ки, Фүзули «Лејли вə Мəҹнун»унда Низаминин ше'р бəһрини (мəфул, мəфаилүн, фаулүн) гəбул етмишдир. Бу вəзни, демəк олар ки, бүтүн «Лејли вə Мəҹнун»ун мүəллифлəри сахламышлар. Чүнки бу вəзн, мараглы ешг маҹəрасынын инкишаф етдирилмəси, əһвалатын сəлис давамы үчүн əн ујғун, əн јункүл бəһрдир[2].

[1] Күллијјат дивани Фүзули, Истамбул, 1315, сəһ. 243.

[2] Бу бəһрин мүнасиб вə хəфиф олмасыны Фүзули өзү гејд етмишдир. Үмумијјəтлə, «Лејли вə Мəҹнун» маҹəрасынын јанықлы бир əһвалат олдуғуну шаир ики мə'налы бир бејтлə ифадə етмишдир: «Севдасы адразу бəһри кутаһ...» мисрасында севда јазы, бəһр ше'р өлчүсү мə'насында ишлəнмишдир.

Фүзули дә Низами кими, бу әсәрини мәснәви формасында јазмышдыр. Бундан башга, әсәрин бәдии гурулушу е'тибарилә дә Фүзули, устадындан фајдаланмышдыр. Бә'зи епизодларын тәсвири һәм мәзмунча, һәм формача бир-биринә чох охшајыр. Мәсәлән, һәр ики шаирдә Лејли илә Мәчнунун, мә'шугә илә ашигин вәсфи епизодуну алаг. Бу епизод һәр ики шаирдә һәчмчә, демәк олар ки, бәрабәрдир. Һәр ики шаир ашиг илә мә'шугәнин адыны дөнә-дөнә тәкрар едир. Бејтләрин бир мисрасы Лејли сөзү илә, икинчи Мәчнун сөзү илә башланыр. Тәсвирин мәнтиги инкишафы да һәр ики шаирдә ујғундур. Биз Лејлини ајрылыгда көтүрсәк дә Лејли илә Мәчнун арасындакы мәһәббәт аләми, ашигәнә мүнасибәт ајдын сечилә биләр. Лејли нә сурәт илә верилирсә, Мәчнун да о чинсдән, о аләмдән олан сурәт илә верилир. Лејлијә **улдуз** дејиләндә, Мәчнуна **фәләк,** Лејлијә **сүбһ** дејиләндә, Мәчнуна **шам,** Лејлијә хәзан көрмәмиш **јасәмән** дејиләндә, Мәчнуна хәзана чатмыш **чәмән** дејилир. Бу јахынлығы ашикар көрмәк үчүн һәр ики шаирин әсәриндән һәмин епизодлары ејни илә кәтиририк.

Низамидән:

Лејли чү ситарә дәр имари,
Мәчнун чү фәләк бе пәрдәдари.
Лејли киләбәнд баз микәрд,
Мәчнун киләһа дераз микәрд.
Лејли зихуруш чәнк дәр бәр,
Мәчнун чү рүбаб дәст бәрсәр.
Лејли нә ки, сүбһи аләмәфруз,
Мәчнун нә ки шәми хиштән суз.
Лејли бе күзар бағ дәр бағ,
Мәчнун ғәләтәм ки, дағ бәр дағ.
Лејли чү гәмәр бә ровшәни чуст,
Мәчнун чү гәсәб бәрабәрәш сүст.
Лејли бәдирәхти гол нишандән.
Мәчнун бе нисар дүр фишандән,
Лејли че сохән пәривәши бул,
Мәчнун че һекајәт атәши буд.
Лејли сәмәни хәзан нә дидә,
Мәчнун чәмәни хәзан рәсидә.
Лејли дәми сүбһ баз миборд.
Мәчнун чү чираг пиш миморд.
Лејли зикиришмә зүлф бәрдүш.
Мәчнун бә рәфаш һәлгә дәркуш.
Лејли бе сәбуһи чаннәвази,
Мәчнун бе симан хиргә бази.
Лејли зи дәрун пәрәнд мидухт,
Мәчнун зи дәрун супәнд мисухт.
Лејли чу күли-шикифтә мируст,
Мәчнун бәкулаб дидә мишуст.

Лејли сәри зүлф шанә микәрд,
Мәчнун дүри ешк данә микәрд.
Лејли меји мушкбун дәрдәст,
Мәчнун пәзимеј, зибуји меј мәст.

(«Хәмсә», «Лејли вә Мәчнун». Рәфтәни—Мәчнун бә нәзарәји—Лејли—фәсли Теһран чапы).

Фүзулидә:

Мәчнунә мүгабил олду Лејли,
Бәһри-ғәмә етди дәрд сејли
Лејли демә шәм'и-мәчлис әфруз,
Мәчнун демә атәши-чикәрсуз.
Лејли демә чәннәт ичрә бир һур,
Мәчнун демә зүлмәт ичрә бир нур.
Лејли демә овчи-һүснә бир маһ,
Мәчнун демә мүлки-ешгә бир шаһ
Лејли демә бир јеканәји-дәһр,
Мәчнун демә бир фәсанеји-шәһр.
Лејли чәмәни-бәла ниһалы,
Мәчнун фәләки-вәфа һилалы.
Лејли мәһи-асимани-һәшмәт,
Мәчнун шәһи-кишвәри-мәламәт.
Лејли сәфи-әһли-һүси әмири,
Мәчнун сәри-кују-ғәм фәгири.
Лејли ниши ишвә-нү-киришмә,
Мәчнун көзү јашы чешмә-чешмә.
Лејли-вү-нишати-һүси ками,
Мәчнун-ү-бәлаји-ешг дами.
Лејли-вү-ләтафәти-диларај,
Мәчнун-ү-мәламәти-ғәмәфзај.
Лејли сәдәфи-һәјајә бир дүр,
Мәчнунә онунла мин тәфахүр.
Лејлидә камали-һүснлә зөвг.
Мәчнунда чәмали-Лејлијә шөвг.
Лејлидә вүсали-дуст мејли—
Мәчнунда һәм аризуји-Лејли.

((Диван, сәһ. 258—259).

Бундан башга Низами илә Фүзулинин бир сыра бәдии вә фәлсәфи кәламлары вар ки, мәзмун вә маһијјәт е'тибарилә чох јахындыр. Фүзулинин сөз һаггындакы мәшһур гәзәли илә бу барәдә Низаминин дедикләри чох ујғун кәлир. Низами дејир: «Сөз ағызда дүррдүр. Јерә дүшдүкчә чаваһир олур».

Фүзули дејир:

«Сөз лә'ләү шаһвардыр»

Низами дејир: «Чаһанда ешгдән башга нә варса кәдәрдир, гүссәдир, дәрддир».

Фүзули дејир:

Ешг имиш һәр нә вар аләмдә,
Елм бир гилү-гал имиш анчаг.

Низами аз данышмағын хејри һаггында белә јазыр:

Сөзүн дә су кими ләтафәти вар,
Һәр сөзү аз демәк даһа хош олар.
Бир инчи сафлығы варса да суда,
Артыг ичиләндә дәрд верир су да.
Инчи тәк сөзләр сеч, аз даныш, аз дин,
Гој аз сөзләринлә дүнја бәзәнсин.
Аз сөзүн инчи тәк мә'насы солмаз.
Чох сөзүн кәрпич тәк гијмәти олмаз.
Әсли тәмиз олан саф мирвариләр,
Суја вә торпаға мин бәзәк вурар.
Јүз улдуз јанса да көјләрдә инан,
Бир күнә баш әјмәк хошдур онлардан.
Көјдә парларса да нә гәдәр улдуз,
Күнәшдир исидән аләми јалныз.

(«Лејли вә Мәчнун» тәрчүмәси С. Вурғунундур).

Фүзули дә сөзү инчи, көвһәр, мирвари илә мүгајисә едир. «Сөз» рәдифли мәшһур гәзәлини аз данышмағын, аз демәјин көзәллијини тәсдиглә битирир. Чох әзиз олан адамларын, чох данышмаг учундан хар олдуғуну көстәрир. Демәк лазымдыр ки, Низамидә олдуғу кими, Фүзулидә дә бу мөвзунун мәзмун вә мә'насы кениш көтүрүлмүшдүр. Јә'ни бурада сөһбәт јалныз аз вә ја чох данышмагдан, ади сөздән јох, сәнәткарлыгдан, бәдии сөз усталығындан кедир. Һәр ики шаирин ше'р, бәдии сөз, тәбин, илһамын мәһсулу олан сөз инчиләри гијмәтләндирилир. Әксинә, бош, мә'насыз, һүдудсуз, чәрчивәсиз сөзүн, нәзмин лүзумсуз олдуғу тәсдиг едилир. Мәсәләнин бу чәһәти Фүзулидә бир аз да ачыг, мүстәгим шәкилдә гојулмушдур. Фүзули гијмәтли сөзүн, өз саһибини дә јүксәлдәчәјини, әбәди јашајачағыны дејир. Һәр адамын бу сөзү, јүксәк сәнәт сөзүнү јаратмаға габил олмадығыны, бунун үчүн мә'рифәт тәләб олундуғуну јазыр:

Халга ағзын сиррини һәрдәм гылыр изһар сөз,
Бу нә сиррдир ким, олур һәр ләһзә јохдан вар сөз.

Артыран сөз гәдрини сидгилә гәдрин артырар,
Ким нә мигдар олса, әһлин ејләр ол мигдар сөз.

Вер сөзә еһја ки, тутдугча сәни хаби-әчәл,
Едә һәр саәт сәни ол ујғудан бидар сөз.

Бир никари-әнбәринхәтдир көнүлләр алмаға,
Көстәрәр һәрдәм нигаби-ғејбдән рүхсар сөз.

Хазини-кәнчинејн-әсрардыр һәрдәм чәкәр,
Риштеји-изһарә мин-мин көвһәри-әсрар сөз.

Олмајан гәвваси-бәһри-мә'рифәт ариф дејил.
Ким сәдәф тәркиби-тәндир, лө'лө'и-шәһвар—сөз

Кәр чох истәрсән, Фүзули, иззәтин, аз ет сөзү,
Ким, чох олмагдан гылыбдыр чох әзизи хар сөз[1].

Белә параллеләри давам етдирмәк дә оларды. Лакин һәр ики шаирин бәдии зөвгүндәки, сәнәтиндәки дахили вәһдәти, мә'на сәсләшмәсини көстәрмәк үчүн бу да кифајәтдир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Фүзули, Низамини өзүнә устад гәбул етсә дә, онун бәдии үсулларыны гәбул етсә дә, һеч вахт тәглид јолу илә кетмәмишдир. О, өзүндән әввәлки алим вә шаирләри охудуғу кими, Низамини дә диггәтлә охумуш вә мәнимсәмишдир. Бүтүн тәһсили, тәчрүбәси, һәјат һаггындакы билији вә мүстәсна истедады сајәсиндә дөврүнүн јүксәк әсәрләрини јаратмышдыр. Кечмиш шаир вә әдибләрин гојуб кетдији мәдәни-әдәби ирсдән истифадә едәрәк вә тә'сирләнәрәк өз јени фикир вә һиссләрини јени, орижинал формада ифадә етмишдир.

Низами ше'р мәктәбини давам вә инкишаф етдирмәкдә, Фүзулини илһамландыран мүһүм амилләрдән бири дә дил мәсәләси олмушдур. Фүзули бүтүн башга азәрбајчанлылар кими, Низаминин фарс дилиндә јазмаға мәчбур олмасына ачымыш вә һејфсиләнмишдир. Бөјүк устадын даһијанә поемаларынын ана дилиндә сәсләнмәмәси өз халгынын хәләф оғлу, өз чәмијјәтинин бөјүк вәтәндашы олан Фүзулини нараһат етмәјә билмәзди. Она көрәдир ки, Фүзули, һәр шејдән әввәл «Лејли вә Мәчнун»у мәһз азәрбајчанча јазмаға чидд-чәһд едир. Она көрәдир ки, ана дилиндә «нәзми-назик» јаратмаға вә шаирләрә «дишвар» көрүнән бу иши асанлыгла јеринә јетирмәјә башлајыр.

Фүзули Низамидән сонра илк нәһәнк вә чаһаншүмул шаирдир ки, инсан гәлбинин, мә'нәви һәјатын бәшәр һисс вә фикирләринин кениш аләминә бу гәдәр јахындан вә дәриндән бәллидир. О, бу аләмин бүтүн һадисәләрини өз әсәриндә ифадәјә чалышмышдыр.

Фүзулинин фајдаландығы бәдии васитәләр, тәсвир вә ифадә васитәләри олдугча чох вә мүхтәлифдир. Онда классик әдәбијјатын үсулларыны көрдүјүмүз кими, тамам јени вә илк дәфә ишләнән үсуллар да көрүрүк. Ејни дәрәчәдә халг әдәбијјаты вә халг чанлы дилинин зәнкин мәнбәјиндән алынан хүсусијјәтләри көрүрүк.

[1] Диван, сәһ. 153—154.

Фүзули дилиндә Шәргин үч мәшһур вә јајылмыш дилинин тарихи мирасы тамамилә нәзәрә вә һесаба алынмышдыр. Фүзули һәм әрәбчә, һәм фарсча, һәм азәрбајчанча јазмышдыр. Өзү дә бир мараг, рәсмијјәт үчүн јох, мәһз јүксәк сәнәт нүмунәләри јарада билмишдир. Һәтта үч дилдә диван бағламышдыр. Бу факт исә онун сәнәткарлыгда һәтта ән инчә, ән хырда мәтләбләри дә ишләмәјә, саф-чүрүк етмәјә, јахшысыны сечмәјә вадар етмишдир. Чәсарәтлә демәк олар ки, Шәргдә Фүзулијә гәдәр елә бәдии үсул, ше'р формасы јохдур ки, Фүзули ону билмәсин вә һесаба алмасын.

Ајдындыр ки, Фүзули, өзүндән әввәлки бәдии мираса гул кими бојун әјмәмиш, пассив мүшаһидәчи кими јох, фәал, сәнәткар мүнасибәти бәсләмишдир. Классик ше'р нормаларына риајәт етмәли олдуғу заманда да тамам јени бир јол, орижинал бир үсул тапмышдыр.

II.

Азәрбајчан дилиндә инчә ше'р јазмағы Фүзули она көрә чәтин сајырды ки, о замана гәдәр фарс вә әрәб дилләриндә минләрлә бөјүк вә кичик әсәрләр јазылмышды.

Бөјүк Низаминин өз оғлуна дедији сөздә бир һәгигәт вар:

«Оғул, шаирлијә кетмә, чүнки ше'р Низами илә гуртарды!». Доғрудан да Низами, өз зәманәсинә гәдәр олан јүксәк ше'р сәнәтинә бөјүк, һүнәрли бир јекун вурмушду. Белә бир дүһадан сонра, ашағы сәвијјәли әсәр јазмағын мә'насы јох иди. Фүзули буну јахшы дәрк етмишди. Хүсусилә Азәрбајчан дилиндә о, анчаг јүксәк ше'р јаратмаг нијјәтиндә иди.. О, Низамидән сонра кәлән вә мүәјјән формаја дүшмүш нәзм гајдаларыны тәкрарлајан, Низамини јамсылајан јүзләрлә зәиф тәглидчи шаирләрин керилик ән'әнәсини гырмаг истәди вә гырды. Бунларын ишинә сәнәткарлыг кими јох, јамсыламаг—«јол ағартмаг» кими бахды.

Икинчи тәрәфдән, Фүзули дилинин гәлиз, ја чәтин олмасы һаггында нәтичәни онун ше'ри илә индики данышыг дилимизи мүгајисәдән чыхартмаг дүз олмаз.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Фүзули дөрд әср биздән әввәл јашамыш вә јаратмышдыр. Заман өзү чох күчлү факторлур. Вахтилә садә вә ајдын олан Фүзули

дилиндә әсрләрдән бәри ишләниб кәлмәкдә олан, ше'р аләминдә бир гәлиб һалыны алан ән'әнәви сурәт вә епитетләрә раст кәлирик. Лакин Фүзулидә бунлар тамамилә орижинал, јени бир шәкилдә ишләдилмишдир.

Фүзули Азәрбајчан дилиндә јүксәк ше'р јаратмағын **чәтин** олдуғуну вә буна бахмајараг **вачиб** олдуғуну сөјләмәклә галмырды. О, бир дә үмумијјәтлә поезијанын дәрдинә галырды. Чүнки о, дүнјада һүдуд вә чәрчивә билмәјән дүһалардандыр. Низамини устад сечмәси дә, онун ше'ри вә сәнәти илә фәхр етмәси дә бундан ирәли кәлир.

Мә'лумдур ки, Фүзули XVI әсрдә јашамыш, јаратмышдыр. О заман Јахын Шәргдә кечмишә нисбәтән ше'р, бәдии әдәбијјат кериләмишди. Бу заман нә әрәбләрин Әбу Нәваса, нә фарсларын Сә'дијә, Һафизә, Хәјјамә бәрабәр олан, нә өзбәкләрин Әлишир Нәваи сәвијјәсинә галхан бир әдәби симасы вар иди. Ше'р аләминин бу вәзијјәти Фүзулини дүшүндүрмәјә билмәзди. О һәтта ше'рин кечмиш дүһаларыны хатырлајараг чох кәдәрләнирди. Өз дөврүндә ше'рин, нәзмин «хар» олдуғуну дөнә-дөнә јад едирди. Бөјүк шаир көстәрирди ки, ше'рә јалныз мәним вәтәнимдә дејил, бүтүн Шәрг аләминдә лазыми гијмәт верилмир:

Јохдур бир мүлк бу заманда
Ким, нәзм рәвачи ола анда.
Нә Һинд, нә фарс, нә Хорасан,
Нә Руму-Әчәм, нә Шаму-Ширван.
Олсејди бириндә бир сүхәнсәнч,
Әлбәттә әјан олурду ол кәнч[1].

Лакин шаир бу гејри-ади вәзијјәтин дөзүлмәз олдуғуну да көстәрирди, Ше'рин, сәнәтин Низами дөврүнү, о заман Ширваншаһлар сарајында шаирин нә гәдәр әзиз тутулдуғуну һәсрәтлә јад едиб өз дөврүнүн дөвләт адамларына тә'нә вурурду.

«Лејли вә Мәчнун» әсәринин башланғычында јаздығы сагинамәдә Низаминин вә ше'рин о заманкы јүксәк мәрһәләсини фәрәһлә хатырлајараг јазыр:

Ол бир нечә һәмдәми-мувафиг,
Јә'ни шуәраји-рузи-сабиг.
Тәдричлә кәлдиләр чәһанә,
Тә'зим илә олдулар рәванә.

[1] Диван, сәһ. 239.

Дөвран олары мүәззәм етди.
Һәр дөвр бирин мүкәррәм етди.
Һәр биринә һами олду бир шаһ,
Зөвги-сүхәниндән олду акаһ..
Шад етмиш иди Әбу Нәваси,
Һарун хәлифәнин әтаси.
Булмушду сәфаји-дил Низами,
Ширваншаһа дүшүб кирами.
Олмушду Нәваји-сүхәндан,
Мәнзури-шәһәншәһи-Хорасан.
Сөз көвһәринә нәзәр саланлар,
Кәнчинә вериб күһәр аланлар.
Чүн галмады, галмады, фәсаһәт,
Әрбаби-фәсаһәт ичрә раһәт,
Лазим мәнә олду һифзи ганун,
Зәбти-нәсәги-кәлами-мовзун.
Начар тутуб тәриги-намус,
Раһәтдән олуб мүдам мә'јус,
Әһди сөзә истивар гылдым,
Әша'р демәк шүар гылдым[1].

Бөјүк шаир, өз устадынын јолу илә кедәрәк, вәтәниндә ше'рин, сәнәтин «хар» олмасына јол вермир. Бу һисс, шаирдәки мәсләк ешги, сәнәткарлыг намусу һеч вахт имкан вермәзди ки, Низаминин вәтәниндә, «Хәмсә» кими сөз хәзинәси олан бир јердә ше'рин һөрмәти дүшсүн, муасир сөзүн мүасир усталары јаранмасын.

Устадынын ешги, мәһәббәти, сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә силаһланан Фүзули, Низами кими бүтүн өмрүнү, бүтүн варлығыны јарадычылыға верир, аловлу бир ешг илә сәнәтинә сарылыр вә бунун нәтичәсиндә дә е'чазкар әсәрләр јарадыр, бүтүн Шәрги өз ше'ринә мәфтун едир.

Өзү һәсрәтлә дејәндә ки:

Меј сафи олара олду рузи,
Гылды мәнә дағү дүрд сузи.—

кечмиш шаирләрин, хүсусилә Низаминин чаһаншүмул шан-шөһрәтини, һөрмәтини нәзәрдә тутурду. Бу шөһрәт һәлә о заман, Низаминин һәјатынын ахырларында да мөвчуд иди. Бөјүк шаирин бөјүк шакирди дә бу шөһрәтин, бу иззәтин сәбәб вә мә'насыны билирди. Бир аз да тәвазө көстәрәрәк өз ше'ринин һөрмәт газаныб газанмајачағына «һејһат!» дејирди.

Анчаг өз устадына ләјагәтли шакирдлик, өз сәнәтинә аловлу ешг, өз халгына сәдагәт, бәшәријјәтә хидмәт

[1] Диван, сәһ. 239—240.

һисси, Фүзулини дә Низами кими күтләләрин әзизи, дилләрин әзбәри етмәли иди вә етди. Низамидәки зәрифлик, тәравәт, көзәллик, дәрһал Фүзулини хатырлатдығы кими, Фүзули ше'риндәки әхлаг, мә'рифәт, нәсиһәт мотивләри дә дәрһал бөјүк устады хатырладыр. Низами Азәрбајчан ше'ринин атасы, үмумијјәтлә мәдәнијјәтимизин ән нәһәнк сималарындан биридир. Дөврүнүн шәраитилә әлагәдар олараг о, өз әсәрләрини ана дилиндә јох, фарс дилиндә јазмышдыр. Лакин бу мәсәлә онун ше'ринин популјарлығына, Азәрбајчан шаирләри тәрәфиндән охунуб мәнимсәнилмәсинә мане ола билмәмишдир.

Хүсусилә, Фүзули әрәб дилини вә фарс дилини мүкәммәл билирди. Шәрг поезијасынын бүтүн гәдим ән'әнәләринә, кечирдијин инкишаф тарихинә чох көзәл бәләд иди. Буна көрә дә о, Низами әдәби мәктәбинин, Низами ше'ринин бүтүн көзәлликләрини вә инчәликләрини һамыдан јахшы дујур, һамыдан дәрин анлајырды. Буну бир дә ондан сечмәк олар ки, Фүзули һәм әрәбчә, һәм фарсча көзәл әсәрләр јазмышдыр. Мәсәлән, ејни фикри ифадә едән, лакин үч дилдә (азәрбајчанча, әрәбчә, фарсча) јазылан ашағыдакы бејтләри алаг:

Гәләм олсун әли ол катиби-бәдтәһририн,
Ки, фәсади-рәгәми сөзүмүзү шур ејләр;
Каһ бир һәрф сүгутилә гылыр надири нар,
Каһ бир нөгтә гүсурилә көзү кур ејләр.

Әрәбчә:

Тәббәт јәда катибин ловлаһу ма хәрибәт—
Мә'муретун уссисәт бил-елми вәл-әдәби.
Әрда минал-хәмри фи ифсади нүсхәтәһу
Гәстәзһирүл-ејбә тәғјирән минән-инәби[1].

Фарсча:

Бад сәркәштә бәсани гәләм ан би сәрү-па,
Ки бүвәд тишеји бүнјани мәариф гәләмәш.
Зинәти сурәти ләфзәст хәтәш лејк чи суд.
Пәрдеји шаһиди мә'нист сәваби рәгәмәш[2].

[1] Әлләри кәсилсин о катибин ки, елм вә әдәб имарәтини хараб едир. Јазысы илә «инәб» (үзүм) сөзүнү «ејбә» чевирир.

[2] Гәләми маарифин бүнөврәсинә балта кәсилмиш, башсыз-ајагсыз алам, гәләм кими сәркәрдан олсун. Онун хәтти сөз сурәтинин бәзәјидир. Анчаг нә фајда ки, мүрәккәби, мә'на кәлининин үзүнә пәрдә чәкир.

Көрүндүјү үзрә, әрәб әлифбасынын ејбини ачан, пис катибләрә, сәлигәсиз јазанлара гаршы дејилмиш бу сөзләрин һамысында мә'на вә мәзмун көзәллији, ифадә сәлислији ејни гүввәтдәдир. Һәтта Фүзулинин азәрбајчанча јаздығы ше'рләрдә дә әрәб-фарс сөзләриндән, тәркиб вә ифадәләриндән истәнилән өлчүдә фајдаланмаг вардыр. Бә'зи јердә шаир бејтин бир мисрасыны ана дилиндә, бир мисрасыны әрәб, ја фарс дилиндә јазыр. Һәтта бә'зән ана дилиндә јаздығы гәзәлдә чох гәлизлијә јол верир. Елә мисралар гурур ки, орада анчаг бир ишарә, ја бир сөз азәрбајчанча, галан сөзләр әчнәби дилдә олур:

Еј мәзаги-чанә ховрин шәһдү шәккәр тәк ләзиз...
Чүр'еји-чами-висалын аби-көвсәр тәк ләзиз...
Тәлх көвтарын мәни-мәхмурә сағәр тәк ләзиз...

Бу мисраларда «тәк» вә «мән» сөзүндән башга азәрбајчанча кәлмә тапмаг олмаз. Фүзули бу услубу көзәл, мүкәммәл билсә дә, бунун далынча кетмәмишдир. Јә'ни гәлизлијә гачмаға чалышмамышдыр. Белә нүмунәләри мәһз она көрә јазмышдыр ки, зәманәсиндә «јүксәк вә мүзәјјән» сајылан ибарә вә ифадәләри фарс-әрәб шаирләриндән пис билмәдијини исбат етсин.

Фүзулинин дили бөјүк Низамидә олдуғу кими ән јығчам, јүксәк мәчазлы ше'р дилидир. О, классик ше'р чәрчивәсиндән кәнара чыхмајан әруз өлчүсүндә јазсада, ше'ринин мәзмунуну формаја, өлчүјә табе тутмамышдыр. Әксинә, о, чох јердә бу форманын мәһдудлуғуну гырмышдыр. Сөзүн бүтүн көзәллијини бүрузә вермишдир.

Фүзули заманынын ејни заманда бөјүк алими иди. Һәјаты вә мүасир мәдәнијјәти мүкәммәл билирди. Онун мүстәсна һәссаслығы, дәгиг мүшаһидә бачарығы, һәр бир һадисәнин маһијјәтини гаврамаға, објекти мүкәммәл әһатә етмәјә имкан верир. Бу чәһәтдәндир ки, о бә'зән ејни бир әшја, бир сөз әсасында бир-бириндән фәргли, мүхтәлиф сурәтләр, сәһнәләр јарадыр. Низами ше'риндә вә үмумијјәтлә Шәргдә мәшһур вә мәгбул олан бир сыра сурәтләри о да чох ишләдир. Неј, сајә, шәм', лә'л, дүрр, пәрванә, сәрв, аһ, кәман, хублар (хубан) хәттү хал, мишк, саги, сүнбүл, мәрдими-чешм, әғјар, ашиг, бүлбүл, күл вә саир сөзләрә Фүзули ше'риндә дөнә-дөнә раст кәлирик. Лакин Низами илә Фүзули сәнәтиндәки јахынлығы вә гоһумлуғу тә'јиң етмәк үчүн һәр ики шаирин инчә сәнәт зөвгү, әдәбијјат ишинә бахышынын да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бизә мә'лумдур ки, ислам Шәргиндә, хүсусилә Фирдовсидән сонра јаранан ше'рдә мөвзу даирәси мүәјјән дәрәчәдә мәһдуддур. Нәдәнсә ән бөјүк шаирләр белә, бөјүк-кичик ичтимаи һадисәләри, чәмијјәт мәсәләләрини бәдии әдәбијјата кәтирмирләр. Ше'рдә әсас мотив, мәрсијә әдәбијјатыны нәзәрә алмасаг, ешг вә ашиг, меј вә мәчлис мотивләри олур. Хүсусилә, лирика (Һафиз) бу даирәдән чыхмыр. Доғрудур, Хәјјам вә Нәсими кими бөјүк философ шаирләр ше'рә чошғун фәрди һисс илә бәрабәр дәрин ичтимаи фикирләр кәтирирләр. Охучуну јалныз чошдурмагла, јалныз она ләззәт вермәклә галмырлар. Һәм дә ону дүшүндүрүр, көзүнү ачыр, көрүш даирәсини кенишләндирирләр. Анчаг бу ичтимаи-фәлсәфи мотивләрин өзү мүчәррәдләшдирилмиш бир формада, чох заман јухарыда дедијимизи ешг-ашиг, меј-мәчлис сурәтләри илә ифадә олунур. Шаирләр һәјати, дүнјәви һисс вә фикирләри анчаг бу рәмзләр илә, анчаг бу васитәләрлә ифадә етмишләр. Бу һагда, ејш-ишрәтдән, севки вә мәһәббәтдән јазан шаирләр арасында еләси олмуш ки, күндәлик чөрәјә мөһтач олараг јашамышдыр, анчаг өзүнүн бу ағыр вә ачыначаглы вәзијјәтини ше'р мөвзусу етмәмишдир.

Мөвзу вә сурәтләр даирәсинин кенишлији е'тибарилә Низами, өзүндән әввәлки шаирләрин чохундан сечилир. Низаминин мөвзу даирәси кениш олдуғу кими, сурәтләр системи дә зәнкин вә рәнкарәнкдир. Низамидә шаһларын һәјатындан тутмуш чобанларын ағыр күзәранына гәдәр, философлардан, алимләрдән тутмуш ади ев гуллугчуларына гәдәр чәмијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләринин бәдии ифадәси верилмишдир. Низами ше'рин даирәсини мәһдудлашдырмыр. Онун фикринчә, Искәндәрин чаһанчумал фәтһләри нә гәдәр ше'р вә тәсвир малыдырса, бир чобанын өз пешәсиндән алдығы ләззәт о гәдәр ше'р вә сәнәт малыдыр. Бир мәһбусун чәкдији әзаб-әзијјәтләр меј, мәһәббәт, сарај адамларынын гајғысыз ејш-ишрәтләриндән даһа артыг гәләмә алынмаға лајиг һадисәләрдир. Мәһз буна көрә дә, бөјүк Низамидә һәјат мөвзулары, билаваситә халгдан данышан, күтләләрдән бәһс едән мөвзулар үстүнлүк газаныр. Буна көрәдир ки, бөјүк шаир епик

[1] Диван, сәһ. 188.

поемалар јаратмаға, бурада инкишаф етдирдији әһвалат бојунча өз ичтимаи фикирләрини бәдии сурәтдә јајмаға чалышмышдыр. Бу мөвзу јајылмасында бөјүк шаирин истифадә етдији сурәтләр олдугча мүхтәлиф, рәнкарәнкдир. Бурада шәһәр һәјатына аид (тичарәт, базар, карван...), мәишәтә даир (хырман, аилә, өвлад, достлуг, мә'рифәт...), ашиг-мә'шугә мүнасибәтләринә, меј-мәһәббәтә даир сурәт вә ифадәләр вардыр. Бунлар һамысы јериндә вә мәһарәтлә истифадә олунмушдур.

Фүзулидә дә бу сурәтләри көрүрүк.

Лакин һәр ики шаир, бунлары өз орижинал хүсусијјәтләриндә, өз үслубларында вермишдир.

III

«Лејли вә Мәчнун» әсәриндә Низами Лејлинин бағ сејринә чыхмасыны тәсвир едир. Әсәрин ән мүкәммәл фәсилләриндән бири олан бу парчада шаир баштан гырх үч бејт илә баһарын кениш, әлван лөвһәсини верир. О дөврүн шәрг шаирләринин һеч бириндә раст кәлмәдијимиз, инчә вә дәрин бир мүшаһидәчилик вә һәссаслыгла зәнкин тәбиәт аләмини гәләмә алан шаир, иглим тәбәддүлатыны, гушларын, биткиләрин вәзијјәтини белә көстәрир:

Сәрди халысыны сәһраја мин күл,
Бәзәди торпағы сусәнлә сүнбүл.
Ағачда гончәләр бахды көз-көзә,
Бәнзәди гајғысыз, күләр бир үзә...
Гырмызы лаләдән, сары чичәкдән,
Тәбиәт бир бајраг галдырды һәмән.
Бахыб бостандакы, бағдакы һүснә,
Бүлбүл рүбабыны басды көксүнә,
Үстүнә шеһ дүшмүш јашыллыгларда,
Зүмрүдә бәнзәрди о илк баһарда....
Чәмәнләр башына бүрүнмүшдү шал,
Лаләнин јарпағы олмушду хал-хал.
Һәлә нәзәр јетир бәнөвшәләрә,
Зүлфүнү дарајыб төкмүшдү јерә.
Гөнчә кәмәрини бағлајыб бәрк-бәрк,
Тикандан ох тутуб атырды керчәк...
Күнәшин алтында гызды чичәкләр,
Бүкүлүб сулара дүшдү нилуфәр.
Әтринин ағзыны ачдыгча сүнбүл,
Бахыб әл верирди она гызыл күл...

(Тәрчүмәси С. Вурғунундур).

Баһарын бүтүн көзәлликләри Низами гәләминдә шаиранә экс олунмушдур: гызыл күл, сүсән, сүнбүл, лалә, бәнөвшә, нилуфәр, нәркиз, нәстәрән, јасәмән, әрғәван, сәрв, әнар, нарвән, чәмән, шүмшад сурәтләри илә биткиләр; бүлбүл, турач, гумру, көјәрчин илә гушлар тәсвир олунмушдур. Бу мәфһумларын бир чохлары (сәрв, күл, бүлбүл, бәнөвшә, нәркиз, јасәмән, нәстәрән...) ики, үч, һәтта беш-алты дәфә тәкрар олунмушдур.

Сонра шаир, башында бир дәстә гыз илә чәмәнә күлзарә кәлән Лејлини тәсвир едир. Гызларын рухсарыны күл илә, бојуну сәрв илә мүгајисә едир. Лејли нә үчүн баға кәлмишдир? Гушларын нәғмәсиндән, суларын сәсиндән фәрәһләнмәјәми, баһар тамашасындан нәш'әләнмәјәми? Јох! Лејли, доғрудур, дәрд әлиндән бура гачмышдыр, анчаг дәрдини дағытмаға јох, даһа артыг дәрдләнмәјә кәлмишдир:

...Һүснү көлкә салсын чөлүн дүзүнә,
Күлсүн о сәрв илә күлүн үзүнә.
Јох, јох, онун гәсди бу дејил, билсән,
Нә күлдүр, нә сәрвдир, нә дә нәстәрән.
Онун мәгсәди дә, ешги дә тәкдир,
Бир бучаг ахтарыб мин аһ чәкмәкдир!
Бүлбүлә сиррини ачмаг истәрди,
Бәлкә тәзәләнә, јенидән дәрди...

Лејли доғрудан да өзүнә бир гәм кушәси тапыр. Отуруб көз јашы төкүр. Мәчнуна хитабән шикајәт едир. Фәраг, һичран әлиндән дад чәкир, севкилисинин һәсрәтини чәкир, һеч олмаса онун бу баға ајаг басмасыны арзулајыр.

Бу арзу Лејлинин дилиндән гопар-гопмаз, сәс ешидилир. Кимсә һәзин вә јаныглы бир сәслә Мәчнунун ше'рини, гәзәлини охујурмуш.

Бу гәзәлин мә'на вә мәзмуну еләдир ки, санки Лејлинин аһ-зарына чаваб олараг дејилмишдир:

Еј мәним пәрдәми ачан чананым,
Үмидин гој олсун пәрдә тутаным.
Мәчнуну боғмушдур ган далғалары,
Нә һагда дүшүнүр Мәчнунун јары.
Јејир чијәрини Мәчнунун әләм,
Бәс кимдән дуз алыр о назлы сәнәм?
Дағытмыш Мәчнуну тикан отлары,
Нә назла јатмышдыр онун никары?
Мәчнун мин аһ чәкиб ағлајыр бурда,
Лејлиси шадлыгмы ахтарыр орда?

Мәчнун дәрд ичиндә, дағ ичиндәдир,
Лејлиси баһарда бағ ичиндәдир.
Мәчнун гәм зәнчири вурмуш өзүнә,
Лејли күлүмсәјир кимин үзүнә?
Мәчнунун үрәји үркмүш һичрандан,
Нә үчүн динчәлир, бәс Лејли чанан?

Фүзули «Лејли вә Мәчнун»да да әһвалатын бу јерини тәхминән бу истигамәтдә инкишаф етдирир. Бу фәслин Фүзулидә ады беләдир:

Лејлинин әјјами-баһарда сејри күлзар етдијидир,
Вә күлзардә мүрадинә јетдијидир[1].

Фүзулидә бу парчанын бәдии тәһлилинә кечмәдән әввәл, демәк лазымдыр ки, шаир бурада Лејлинин булуд илә данышмасыны, онун һалыны әкс етдирән көзәл бир гәзәл дә вермишдир. Үмумијјәтлә, Фүзули «Лејли вә Мәчнун»у илә Низами «Лејли вә Мәчнун»у арасындакы гурулуш фәргләриндән бири дә одур ки, Фүзулидә сыхсых әһвалатын јеринә мүнасиб, көзәл вә гүввәтли гәзәлләр верилмишдир. Әсәр өзү «һәр ики шаирдә мәснәви формасында, хәфиф бир бәһр илә јазылдығы һалда, мәтнә салынан гәзәлләр ајры, мүстәгил форма вә өлчү илә верилир. Низамидә белә рич'әтләр јохдур. Әсәр башдан ајаға мәснәви илә кедир.

Низами—«Лејли вә Мәчнун»унун анчаг ики јериндә, өзү дә илһаг (әлавә) шәклиндә бу ики гәзәли вермишдир. Шаир өзү бунлары «Мәчнунун дилиндән мәрсијә» адландырыр:

Јаран гәми рузикар бинид,
Вин мөһнәти бишүмар бинид,
Дилбәр шүдә, јар мандә бидил,
Дилбәр никәридү јар бинид (сәһ. 259).

Башга бир јердә Мәчнун Лејлинин гәбри үстүндә дејир:

Кан јари пәри нишанәм инәст,
Инәст һәлаки чанәм инәст,
Дәр саһәти мәрк-ү-зиндәкани,
Аварәкүн әз чиһанәм инәст.
Дәр мәктәби ешг-ү-ешгбази,
Мә'шуги шәкәрзәбанәм инәст... (сәһ. 263).

Фүзулинин баһары тәсвириндә дә биз, Низамидә көрдүјүмүз мәфһумлара раст кәлирик. Бурада да күлбүлбүл, сүсән-сүнбүл, бәнөвшә, гөнчә, сәрв вә с. вардыр. Анчаг бурада баһарын үмуми көзәллији, тәбиәтин дәјишмәси, үмумијјәтлә һәјат илә, варлыг илә бағланмышдыр. Баһарын үмуми мә'насы, инсанда ојатдығы севинч, фәрәһ, зөвг һаггында фикир вә дујғулар верилмишдир:

[1] Диван, сәһ. 278.

Бир күнки баһари-аләмарај,
Зөвг әһлинә олду раһәтәфзај.
Ајинеји дөврдән кедиб жәнк,
Дөвр етди зәмини асиман рәнк.
Фејзи-шәби-кимија әсәрдән,
Тә'сири-шәмамеји-сәһәрдән.

Көрүндүјү кими, бу парчалар мәснәви формасында давам етдирилир:

Ачылды хәми-бәнәвшәдән таб
Шәбнәм күлә сачды лө'лө'и-наб.
Күлзарә һава әбир төкдү,
Сәһрајә ғубари-мишк чөкдү.
Јағдырды сәһаб жалә дашын,
Ол дашилә јарды ғөнчә башын.
Зәхминә вуруб шикуфә мәрһәм,
Памбыг еничләр она дәмадәм.
Сәбзә күлә верди мишк бачын,
Күл сәбзәјә мүлкүнүн хәрачын.
Хош рәнкилә јығдылар тәчәммүл,
Фирузәву, лә'лү, сәбзәву күл.
Дәрк ејләди гончә рәмзү има,
Күл адына ачды мин муәмма.
Мәзмуни-рүбаји-әнасир,
Фејз алдығы халга олду заһир.
Сүсән вәрәги учуб һәвајә,
Һәр сәбзәјә ким салардь сајә,
Ол сәбзәјә уғрајыб хан чу,
Фуладә әкәр верәрди бир су,
Фулад дәминдә чан булурду,
Шәмширсифәт зәбан булурду[1].

Анчаг, Низамидә олдуғу кими, нә күл, нә бүлбүл, нә сәрв, нә сәбзә Лејлинин руһун охшамыр. Һәјатын, тәбиәтин күлдүјү бир күндә Лејлинин чөһрәси булуд кими тутулмушдур, ачылмыр ки, ачылмыр. Ахырда, анасы гызынын кәдәринә дөзмүр, хәрч төкүб мәһәллә гызларыны гонаг чағырыр, Лејлини онлара гошуб бағ сејринә көндәрир.

Лакин Лејлинин һәвәси јох иди, ләһв ләәб ону даһа да сыхырды. О, тәк-тәнһа бир кушә ахтарырды. Күл-

[1] Диван, сәһ. 279.

чичәк топламаг бәһанәси илә гызларын һәрәсини бағын бир тәрәфинә көндәрир, өзү бир кәнара чәкилиб ағлајыр. Чох мараглыдыр ки, бурада да Низамидә олдуғу кими Лејлинин һәсрәтинә чаваб кәлир. Кимсә Мәчнунун ше'рини охујур, бу ше'р Мәчнунун вәзијјәтини тәсвир етмәклә галмыр. Бу ше'р онун Лејли илә мүнасибәтиндән хәбәр верир, һәлә бир аз да севкилидән килеј ифадә едир. Бу парча мәзмун е'тибарилә Низамидә көрдүјүмүзә чох охшадығы кими формача да чох јахындыр. Тәсадүфи дејил ки, һәмин парча Низамидә дә, Фүзулидә дә 8 бәнддир. Һәр ики шаирдә бу парча мәснәви шәклиндә Лејлијә хитаб үсулунда јазылмышдыр. Һәр ики шаирдә Лејли ады илә Мәчнун ады гаршылашдырылыр, бу севкилиләрин бир-бириндән бетәр дәрдә дүшдүјү сөјләнилир. Бу гәзәли ешидәндән сонра Лејли инаныр вә јәгин едир ки: «Бәла-вү-дәрди кәрдүн Мәчнунә вериб дир ондан әфзун».

Бу гәзәлдә ифадә олунан ешг вә һәсрәт алову Лејлинин өз кәдәрләрини унутдурасы олур:

Бир кимсә охурду ше'ри Мәчнун,
Бу нөгтә ибарәтиндә мәзмун:
Кеј нәшәјн-ешгдән вуран дәм,
Мәчнуну да санма Лејлидән кәм.
Мәчнунла Лејлини бәрабәр,
Кәр кимсә дејәрсә, гылма бавәр.
Лејлидә әкәрчи дәрд чохдур,
Мәчнуни-һәзинчә дәрди јохдур.
Лејли әли икнәдәндир әфкар,
Мәчнунә гылынчлар ејләмәз кар.
Лејлини едәр һәрир дилкир,
Мәчнунә верәр нишат зәнчир.
Мәчнундур олан ғәмә кирифтар.
Лејли кимә олмуш ола ғәмхар?
Мәчнунә етәр шикәнчәји-тәб,
Лејли кимәдир тәбиб, јарәб.
Мәчнундур әсири-дами-Лејли,
Лејли кимә салмыш ола мејли?![1]

Ше'рин руһу, тәсвир формасы, мәзмун, мә'на, һәтта бә'зи сөз (зәнчир, дәрд, фәрәһ), ифадәләр (Мәчнун дәрд ичиндә, дағ ичиндәдир—Мәчнунә јетәр ишкәнчәјитәб...) бир-биринин ејни кими көрүнүр. Бунун нәтичәсиндә дә һәр ики шаирдә илк нәзәрә чарпан, ашиг вә мә'шугәнин өзүдүр, јарадылан сурәтдир. Сурәтләр о гәдәр габарыг вә гүввәтли чызылмышдыр ки, охучу дәрһал

---

[1] Диван, сәһ. 282.

онлара вурулур. Ше'рин, әһвалатын истигамәтинә ујур, сурәтләрин вәзијјәтини јашамыш кими тә'сирләнир. Анчаг сәнәткарлыг мәсәләсинә кәлдикдә, ше'рин бәдиилијини тәһлил етдикдә һәр ики шаир өз орижинал хүсусијјәтләри илә, өз инчәлик зөвгү илә, өз дәгиг һиссләри, өз устад мисралары илә бөјүмүш олур. Онлар охучу гаршысында бәдии бир сәнәт, ше'р һејкәли кими бүтүн әзәмәтләри илә дајанырлар. Адам дүшүнүр. Сәнәт дүнјасында бүтүн шакирдләрин усталара нисбәти Фүзулинин Низамијә олан нисбәти кими олсајды, бәшәријјәт нечә, әср илләри адлаја биләрди.

Бәдии таблолар чызмаг мәсәләсиндә Низаминин һүнәри чох бөјүкдүр. Мә'лум олдуғу үзрә Низами әсасән сүжетли әсәрләр, поемалар јазмышдыр. Лирика жанры Низами јарадычылығында икинчи дәрәчәли јер тутур. Анчаг Низами поемаларында көзәл лирик рич'әтләр олдуғу кими, гүввәтли тәбиәт тәсвирләри дә вардыр. Әһвалатын инкишафында, заман вә мәкана мүнасиб олараг јазылан өтәри тәсвирләрдән башга, Низами кечәни, күндүзү, сәһәри, баһары вә с. хүсуси вә мүкәммәл бир шәкилдә тәсвир етмишдир («Лејли вә Мәчнун», «Һәфт пејкәр», «Хосров вә Ширин»). Ејни ән'әнәни биз Фүзулидә дә көрүрүк. Фүзулинин сәһәри тә'риф едән ики гәзәли вардыр. Бу гәзәлләрдә шаир, сәһәри ешг, мәһәббәт һиссләри илә бағлајыр. Онун әһәмијјәтини вә көзәллијини дә бу нөгтеји-нәзәрдән изаһ едир. Низаминин «Хосров вә Ширин» әсәриндә анчаг сүбһү тә'риф едән башга бир парчаны алаг. Низами сүбһүн тә'рифини тәбиәт, чоғрафи елементләрдән чох, ичтимаи, һәјат, инсан һисс вә фикирләри илә бағлајыр. Сүбһ онун үчүн көзәлдир ки, онда арзулар тез јеринә јетир. Сүбһ, өз ишығыны бүтүн кизли хәзинәләрин ачары кими инсанларын хидмәтинә верир. Сәһәр һәр јердә һәјат башланар, бүтүн чанлылар һәрәкәтә башлар:

Сүбһүн мүлкү көзәл бир өлкәдир, бил.
О јердә һәр истәк тез олур һасил.
Хәзинәјә бир чығыр тапарса һәр кәс,
Сүбһ олмаса, ону һеч ача билмәз.
Сүбһ ачылар һәр арзу, һәр һасар,
Һәр бир ишә дүшәр бу заман ачар.
Нә заман чанлылар галхыб баш верәр,
Дилләрдә тәсбиһин күлү көјәрәр.
Һәр кимин дилиндә азча гүввәт вар,
Сүбһ икән аллаһа дуаја башлар.
Сәнә охујарса дили олан гуш,

Нечә сәнә етсин дили гурумуш?
Ибадәт едиркән аллаһа пәр ан,
Дилсизин дилини биләрләр инан[1].

Бу парчада ичтимаи мотивләр, естетик елементләрдән үстүндүр. Бу хүсусијјәт Низаминин башга пејзажларында да көрүнүр. О, өз тәсвирләринин ичтимаи рәнкдә бәзәмәји, бүтүн тәбиәтдә, бүтүн варлыгда инсанын гүдрәтли, јарадан әлини көрмәји, һәр шеји бу инсан үчүн, бу инсан хатиринә гәләмә алмағы бачарыр. Фүзули өз бөјүк устадынын бу хүсусијјәтини јахшы мәнимсәмиш, лајигилә инкишаф етдирмишдир. Бу тәсвирләрдә, пејзаж верилишиндә Фүзули ше'ринин әсас руһу өзүнү көстәрир. Јә'ни бу јердә Фүзули лирик олараг, даһа доғрусу сәмими бир ашиг олараг галыр. О бүтүн тәбиәт елементләриндә, бүтүн каинат һадисәләриндә өз ешгини, өз мәһәббәтини, өзүнүн интим ешг дүнјасыны көрмәк истәјир. Онун үчүн сүбһ, адамлары ишә, чанлылары һәјата, һәрәкәтә апаран бир сәбәб дејилдир. Сүбһ, һәр күн башыны ачыб јахасыны јыртан аһы илә аләми јухудан ојадан бир ашигдир:

Кәр дејил бир маһ меһрилә мәним тәк зар сүбһ,
Башын ачыб нечә һәр күн јахасын јыртар сүбһ[2].

Јенә һәмин әсәрдә һәр ики шаир кечәнин тәсвирини вермишдир. Низамидә бу тәсвир «Мәчнунун улдузлара шикајәти» сәрлөвһәси алтында, Фүзулидә «Бу Мәчнунун сидг илә миначат етдијидир вә наваки дуасы һәдәфи-ичабәтә етдијидир» сәрлөвһәси алтында верилмишдир[3]. Әһвалатын инкишафында да һәмин тәсвир, һәр ики әсәрдә ејни јердәдир. Бу тәсвирләр өз материалы, мөвзусу, әдасы е'тибарилә бир-биринин ејни кимидир. Низами дә кечәнин тәсвиринә улдузлар, көј аләми, көј чисмләринин мүнасибәти вә һәрәкәти илә башлајыр. Ејни улдузларын, бүрчләрин адлары вә сәчијјәси һәр ики шаирдә вардыр (Зөһрә, Утарид. Бүрчејс, Мәррих, Чевза, Һәг'ә, Һәмәл, Сүнбүлү вә с.) Фүзулидә дә Мәчнун ики улдуза мүрачиәтлә шикајәтләнир, Низамидә дә! Мәчнун әввәлчә көзәллик символу олан Зөһрә улдузуна мүрачиәт едир. Ондан чаваб алмадыгда

[1] Низами «Лејли вә Мәчнун». С. Вурғунун тәрчүмәси, әлјазмасы, сәһ. 288 (Низами институтунда).
[2] Бах: Фүзули, «Лејли вә Мәчнун», Бакы, 1940, сәһ. 163.
[3] Диван, сәһ 135.

сәадәт символу олан Мүштәријә үз дөндәрир. Биринчидә, Мәчнунун севкилиси, көзәл Лејли нәзәрдә тутулурса, икинчидә Мәчнунун талеји, сәадәт арзусу тәрәннүм олунур.

Бунларын һеч бириндән чаваб кәлмәдикдә, Мәчнун аллаһ дәркаһына үз дөндәрир.

Фүзулидә исә Мәчнун «Әһли һесабы кар фәрмај-мүстөвфији-әглү мәшрәфи-рај» адландырдығы Утаридә јалварыр. Һәдсиз-һесабсыз дәрдләринин бир намәјә јазылмасыны, Лејлијә чатдырылмасыны хаһиш едир. Сонра Мәррихә мүрачиәтлә дејир:

Кеј валији-мәснәди-шүчаәт!
Шәмширинә аләм әһли-таәт!
Сән саһиби-нүсрәтү зәфәрсән,
Әрбаби-силаһә тачи-сәрсән.
Мән- ачизәмү гәвидир әғјар,
Мән бикәсү хәсмдир ситәмкар.
Ачизләрә лүтф едиб мәдәд гыл!
Бикәсләрдән бәланы рәдд гыл!
Чәк тиғини, ејлә дәф'и-дүшмән,
Та дуста һәмнишин олам мән...

Бурада да, Низамидә олдуғу кими, Мәчнун нәһајәт аллаһа јалвармаға башлајыр. Кечәнин үмуми тәсвириндә исә һәр ики шаирин бәдии бојасы бүтүнлүклә орижинал вә јенидир. Фүзули күнәшин батмасыны, улдузларын чахмасыны, көј гүббәсинин бир лә'л удуб әвәзинә мин дүрр көстәрмәси кими көзәл бир табло илә верир. Кечәни тирјәк, улдузлары хашхаш, батан күнәши, деврилмиш бајраг, чыхан улдузлары «мәһчәји-рә'јәт» адландырыр.

Бурада ады чәкилән улдузлар садә вә ади мәнтиглә садаланмыр. Улдуз вә бүрч адларынын васитәси илә сурәт јаратмаг ше'р үчүн олдугча чәтин бир јолдур. Бурада шаирликдән габаг, алимлик, әсрин һәм дини, һәм дүнјәви елмләрини мүкәммәл билмәк зәруридир. Әввәла она көрә ки, улдузлар садәчә улдуз дејил, ејни заманда мүәјјән дини тәсәввүрләр илә бағлы мәфһумлардыр. Ше'рә салынан улдуз. һәм космографија (елми-нүчум) нөгтеји-нәзәри илә дүз тәсвир олунмалыдыр, һәм инсанларын бу улдуз һаггындакы пуч вә ја доғру е'тигадыны ифадә етмәлидир, һәм дә ән чәтини бу улдузларын мүнасибәтиндә ашиг вә мә'шугун, Мәчнун вә Лејлинин һалы, вәзијјәти әкс олунмалыдыр. Бу хүсусијјәтләри һәр ики шаирдә көрүрүк. Һәр ики нәһәнк

шаир өз сәнәткарлыг вә алимлик гүввәси илә бу тәләбләрин өһдәсиндән кәлмишдир. Һәлә онлар даһа ирәли кедәрәк бүрчләри, бу бүрчләрин өз шәкилләриндән чыхараг тәсвир вә тәвсиф етмишләр (Фүзулинин Утариди гәләм, Мәррихи гылынч илә гаршылашдырмасы, Низаминин Зөһрәни көзәл тәсәввүр етмәси вә с.). Лејлинин өлүмү илә әлагәдар олараг һәр ики шаирдә пајызын тәсвири верилмишдир. Пајыз фәсли илә Лејли өмрүнүн пајызы, ешгин сону бәдии паралел кәтирилмишдир. Бу тәсвирләри охујанда доғрудан да инсаны бир кәдәр, бир гүссә, бир мә'јуслуг сыхыр. Адама елә кәлир ки, Лејли дә, Мәчнун да, будур көз габағындадыр. Онларын саф вә тәмиз мәһәббәти күчлү гүввәләрин гурбаны олур. Һәр бир охучу, Лејли вә Мәчнун мачәрасыны, eләчә дә бөјүк шаирләрин бу мүнасибәтлә етдији одлу тәәссүфү дујан һәр бир кәс Лејлијә дә, Мәчнуна да көмәк етмәк истәрди. Лакин бу, анчаг кечикмиш бир арзу олараг нәтичәсиз галыр; нечә ки Лејли вә Мәчнунун азад севкиси о заман, вахтсыз бир истәк олараг нәтичәсиз галмышды. Пајызы тәсвир таблосу о гәдәр чанлы, о гәдәр зәнкин вә рәнкли верилмишдир ки, бүтүн каинат, бүтүн варлыг, бүтүн чанлылар вә чансызлар Лејлинин вәфаты, о ешг вә мәһәббәт шәм'инин сөнмәси илә солур, гүссәләнир, кәдәрләнир. Һәр ики шаирдә пајызы тәсвир едән мүштәрәк сөз, ифадәләр чохдур (бағ, нәркиз, јасәмән, шүмшад, күләк, буз, торпаг, будаг, бағбан, чәмән, јағыш...).

Низаминин тәсвирләриндән бир парча:

Гајдадыр јарпаглар төкүләп заман,
Ганлы сулар ахар о јарпаглардан.
Һәр бир будағын ки, ичиндә ган вар,
Ахыр, дешикләрдән сүзүб дамчылар.
Сујун ширәси дә сојујуб донар,
Бағларын үзүнә сарылыг гонар.
Өлүм зәрбәсилә габарыг будаг,
Торпаға пај олар һәр гызыл јарпаг.
Нәркиз өз көчүнү дәвәјә чатар,
Шүмшүд тахтдан дүшүб, тачыны атар.
Јасәмән симасы саралар јенә,
Күл дә ган мәктубу алар әлинә.
Зөһһак иланы тәк һеј гыврылараг,
Чәмәнин башына сарылар торпаг.
Гајдадыр, ачы бир күләк әсәндә,
Төкүләр јарпаг да, солар чәмән дә.
Дәниз туфанына дүшән адамлар,
Горхудан сахламаз әјниндә палтар.
Солар јашыл отлар, бәнзәјәр јенә,
Сарылыг тозундан хејри күлүнә.
О көзәл чәнәли алмаја бах бир,
Нардан сорушар ки, кејфин нечәдир?
Парча-парча олан чијәриндән нар,
Јаралы гәлбинә ган дамыздырар.
Пүстәнин ағзы да ачылан заман,
Иннаб додаг бүзәр она узагдан.
Нарынч үзүнүн дә кирдәлији вар,
Турунчдакы әтри чәкиб апарар.
Муған шәрабынын күпүндән дәһган,
Ичиб сәрхош олар, дүшәр ајагдан.
Пајыз бу туфаны гурдуғу анда,
Гәлбән јараланды бир күлүстан да...
Учалыг тахтындан Лејли дүшәрәк,
Бир дәрд гујусуна енди о мәләк.
Бәдирләнмиш ајы дөнду һилалә,
Сәрв гамәти дә дөндү хијалә...
Тәмузун истиси ели апарды,
Лалә јарпағыны елләр гопарды.
Јардан ајрылыгла јаныб сөнмүшдү,
Сәрви дә инчәлиб чөпә дөнмүшдү.
Габагларда варды бу дәрд, бу мөһнәт,
Бирә јүз олмушду инди мәһәббәт.
Лејли ашигини көрүнчә дарда,
Көрдү өз көнлүнү мин интизарда.
Елә ки, ајрылыг заманы чатды,
О көһнә севдасы бирә он артды.
Иш кәлиб о јерә чатды ки, бирдән,
Дүшүб хәстәләнди о назик бәдән...[1].

Бу тәсвир бир дә о чәһәтдән характердир ки, шаир бурада Азәрбајчан мејвәләрини, Муған шәрабыны ифадә едән мисралар ишләтмишдир. Фүзули тәсвириндә бу хүсусијјәт јохдур. Низаминин тәсвириндә Лејлинин вәзијјәти, мүстәгим сәчијјә үсулу илә верилир. Фүзулидә, мүстәгим сәчијјәдән башга, Лејлинин буситана хитабы вардыр. Бу хитаб өзү дә һәм ашигин, һәм мә'шуғәнин вәзијјәти һаггында көзәл тәсәввүр верир. Бурада һәм пајыз, һәм дә ешгин сәрабы верилир. Фүзулинин пајызы тәсвириндән, ашағыдакы парча чох гүввәтли чыхмышдыр. Бу епизод «Лејли вә Мәчнун»да ән парлаг парчалардандыр.

Тарихнәвиси-чами-әјјам,
Бу гиссәјә бөјлә верди итмам:
Ким вәслдән олмајыб тәсәлли,
Мәчнундан оланда дур Лејли.
Кәсмишди тәәллүгүн чаһандан,
Гәт'и-нәзәр ејләмишди чандан.
Бир фәсл ки дәсти-гарәти-деј,

---

[1] Тәрчүмәси С. Вурғунундур.

Күлзар бусатын ејләди теј.
Матәмкәдә олду әрсәјн-бағ,
Матәмдә сурүд налеји-заг.
Лејли кими олду лалә мәстур,
Мәчнун кими шахи-әрғиван үр.
Рәнчи-јәрәғандан олду әшчар,
Ләрзан-ү зәиф зәрд рухсар.
Сөнду күлү лаләнин чырағы,
Сәрсәр јели зүлмәт етди бағи.
Күл бими-тәәррүзи-һәвадан,
Лалә ситәми-дәми-сабадан.
Рәхтини ашырды бағларда,
Лә'линин јетирди дағларда.
Бир мар мисали олду һәр нәһр,
Һәр ләрзәдә су мәсабеји-зәһр.
Көјдән јерә ендијиндә баран,
Һәр гәтрә олуб мисали-пејкан.
Кујә ки, јетирди бағә бидад,
Ким, шө'бәдеји-тәһррүки-бад
Бир сеһр илә аби аһән етди,
Ондан тәни-бағә чөвшән етди,
Бир күн бу һавада Лејлији-зар,
Ғәм дәф'инә етди мејли-күлзар.
Көрду күлү лаләдән әсәр јох,
Әнваи-шәчәрдә бәрку бәр јох.
Сәһни-чәмәнин сәфасы кетмиш,
Нөгсани-сәфа кәмалә јетмиш.
Нә сәбзә тәниндә таб галмыш,
Нә бәрк үзүндә аб галмыш.
Матәмкәдә көрду буситани,
Риггәт одуна тутушду чани.
Сузи-чикәр илә јана-јана,
Шәрһ етди гәмини буситана.
Кеј бағ, нәдир бу аһи-сәрдин,
Мән хәстәјә заһир ејлә дәрдин.
Мән дәхи сәнин кими низарәм,
Бир күлдән ирагү зәрду зарәм.
Нә дөвләти-гүрбүнә гәбулим,
Нә рөвзеји-кујинә висулим.
Сән кәрчи хәзинәсән кирифтар,
Әлбәттә баһара етмәјин вар.
Үммиди-висал мәндә јохдур,
Сәндән ғәму ғуссә мәндә чохдур.
Артырды ғәм олдуғунча дәрдин,
Кирјан көјә тутду руји-зәрдин...[1].

IV

Үмумијјәтлә, классик ше'римизин ән гүввәтли чәһәтләриндән бири, әсасыны халг әдәбијјатындан, фолклордан алан, ән популјар сәнәткарлыг үсулларындан олан бәдии паралелләрдир. Халг әдәбијјаты нүмунәләриндә

[1] Диван, сәһ. 238—239.

тәбиәт һадисәләри илә чәмијјәт һадисәләринин, әфсанәләрлә реал сәһнәләрин, әһвали-руһијјә көстәрән епизодларла фактик әһвалатын гаршылашдырылдығы мә'лумдур. Мәс.: бајатыларымызда бу хүсусијјәт аз гала ганун шәклинә кечмишдир. Дөрд мисрадан ибарәт олан бу әсәрин илк ики мисрасы тәбиәтдән данышыр, ахырынчы ики мисра исә лирик бир дујғуну, чох заман әсәри јараданын јаныглы һиссини верир:

Ај доғду гәлбиләнди,
Доғдугча гәлбиләнди.
Ел билир, аләм билир,
Бу гәлб о гәлбиләнди[1].

Илк бејт үмумијјәтлә тәбиәт һадисәсиндән данышыр. Сонракы бејт исә анчаг формал чәһәтдән онунла бағланыр. Бә'зән дә бу, паралел чәмијјәт һадисәләринин јанашдырылмасы илә јарадылыр. Анчаг јанашдырылан ифадәләр арасында вәһдәт олмур.

Әзизим өлкә сәндән,
Горхурам јол кәсәндән.
Дағлар гүзејли көнлүм,
Әксилмәз көлкә сәндән.

Јахуд:

Әзизим дағыданлар,
Јығанлар, дағыданлар,
Нашы овчу ов вурмаз,
Гајыдар дағы данлар[2].

Көрүндүјү кими илк бејтләр илә сон бејтләр арасында мәзмунча әлагә јохдур. Анчаг чинаслар, формача бири-биринә охшајан сөзләр гафијә едилмишдир.

Јазылы әдәбијјатымызда гијаслар инкишаф етдирилмиш, чох зәриф вә көзәл формалара салынмышдыр. Бөјүк Низами ше'риндәки гијаслары мисал алмаг олар. Бу гијаслар һәр шејдән әввәл әсәрин мәзмуну илә, верилән ичтимаи идеја илә бағлыдыр. Бурада ады чәкилән әшјалар сурәтләрин сәчијјәси, онун инкишаф вә тәсвири илә мүтләг әлагәдардыр. Бундан әлавә, паралелләр мөһкәм бир мәнтигә табедир. Халг әдәбијјатындакы ибтидаилик арадан галдырылмышдыр. Паралел кәтирилән

[1]. Гәлб иләдир.
[2]. Данлар.

мәфһумлар ја мәзмунча бир-бирини тамамлајан, биринин вердији һисси давам етдириб мөһкәмләтмәлидир, јахуд да бир-биринә зидд елементләр олуб бир-бирини рәдд етмәли, биринин вердији һисс вә тәсәввүрә, дикәри гаршы дурмалыдыр. Биринчи һалда: кечәнин ады чәкиләнкими, ајын, улдузларын, ја шә'мин ады чәкилмәлидир. Кечә илә әлагәдар олан елементләр кәтирилмәли, кечәнин таблосу јарадылмалыдыр. Достун ады чәкилдими, далысынча сәдагәтдән, илгардан, фәдакарлыгдан, мәһәббәтдән, сәмимијјәтдән, вәфадан данышылмалыдыр. Достлуг мәфһуму илә әлагәдар һиссләр, тәсәввүрләр кәтирилмәлидир. Бүлбүлүн ады чәкилдими, күлүн ады, баһар, ешг, вүсал вә с. мүтләг гејд олунмалыдыр.

Әксинә, контрастлар јарадыларкән кечәнин гаршысына күндүз, гаранлығын гаршысына ишыг, ајын гаршысына күнәш кәтирилир. Дост ады чәкиләндән сонра мүтләг дүшмән кәлмәси кәтирилир. Сәдагәтә гаршы е'тибарсызлыг, фәдакарлыға гаршы горхаглыг, мәһәббәтә гаршы әдавәт, сәмимијјәтә гаршы икиүзлүлүк, вәфаја гаршы сатгынлыг вә с. гојулур. Еләчә дә бүлбүл әвәзинә гарға, баһар әвәзинә хәзан, вүсал әвәзинә һичран гојулур.

Мәсәлән, Низами «Једди көзәл» әсәриндә сәһәрин ачылмасыны белә тәсвир едир: «Хејир, күрддән бу аталыг нәсиһәтини ешидәндән сонра чох тәшәккүр еләди. Бу шад хәбәрдән севинди вә кечәни архајын, раһәт јатды. Сүбһ, хошбәхт гасид кими, сәфәр белини бағлајанда хорузлар гызыл зәнк кими сәсләнди. Мәшриг султаны күнәш уғурлу талеји илә тахтына чыхды...»

Бурада шаир, күнчыхма һадисәсини көзәл ичтимаи бир табло илә тәсвир етмишдир. Сүбһ гасидә охшадылдығы үчүн, хорузларын сәси карван зәнкинә бәнзәдилир. Күнәш мәшригин султанына охшадылдығы үчүн, үфүг онун тахтына бәнзәдилир. Верилән образ вә епитетләр бир-бирини тамамламагдан башга, әһвалатын руһуна, мәзмунуна, тәсәввүрләрин ајдынлығына көмәк едир: Нә үчүн сүбһ, хошбәхт гасиддир, күнәш мәшриг султаныдыр, хорузларын баны көзәл карванын гызыл зәнк сәсләридир? Бу сәадәт дејән табло, Хејрин хәстәликдән сағалмасы, онун көзүнүн ачылмасы, күрд аиләсиндә көрүлән тој тәдарүкү илә әлагәдардыр. Көрүндүјү үзрә, ел әдәбијјатындакы паралелләрдән чох фәргли олараг бурада мәфһумларын дахили, мәзмун вәһдәти, бәдии мәнтигин инкишафы нәзәрдә тутулмушдур.

Јенә һәмин әсәрдә бөјүк шаир белә ифадәләр верир: «Сәрв бојлу бир көзәл иди. Әтәкләринә гәдәр салланан һөрүкләри илә, кәмәндләнмиш ај кими көрүнүрдү...». Бурада да гызын көзәллији илә ај, сачлары илә кәмәнд гаршылашдырылдығы үчүн көзәлин бу вәзијјәти, кәмәндләнмиш ај кими көстәрилир. Шаир, гызын талеји илә, көј һадисәләринин (ај, бүрчләр...) арасында да ујғун бир паралел јаратмышдыр. «Хәзинә үстүндә отуран јохсул», «һәјат сују көрән сусуз» кими ифадәләрдә контрастлар верилир. Бу контрастлар да Хејрин (образын) вәзијјәтини көзәл верир. Бу типли, бу сәчијјәли паралел вә контрастлар. Фүзули лирикасынын ән парлаг, ән јүксәк хүсусијјәтләриндәндир. Демәк лазымдыр ки, бу хүсусијјәт Фүзули ше'риндә јалныз заһири, үслуби әламәт олмајыб ән дәрин мәзмун, бәдии кејфијјәт мәсәләси олмушдур. Шаирин бир тәрчибәндиндән кәтирдијимиз бу ашағыдакы парча бәдии паралелләр силсиләсиндә гурулмуш көзәл бир тәсвирдир:

Бүлбүли-зарәм күли-рүхсари-алиндән чүда,
Тутији-лаләм шәкәр нисбәт мәгалындан чүда,
Дер идим сәбр ејләјим олсам чәмалындан чүда,
Билмәдим дишвар имиш олмаг вүсалындан чүда,
Тирә олду рузикарим зүлфү халындан чүда,
Олду сәһра мәнзилим вәһши гәзалындан чүда,
Чыхды чани-нәтаван ширин зүлалындан чүда,
Му тәк инчәлди тәним назик нәһалындан чүда,
Хәм кәтирди гамәтим мишкин һилалындан чүда[1].

Бүлбүл күлдән ајры дүшдүјү кими, шаир севкилисинин чәмалындан ајры дүшмүшдүр. Севкилисинин «шәкәр нисбәт» дилләриндән ајры, шаир өзүнү сусмуш тутијә бәнзәдир... Кәтирдијимиз парчанын бүтүн бејтләринә бу чәһәтдән јанашмаг олар. Шаир паралелләр системини ахыра гәдәр вә мөһкәм бир сурәтдә давам етдирир.

Бу көзәл бәдии ән'әнә бөјүк классикләримиз тәрәфиндән чох инкишаф етдирилмиш, Фүзулидән сонракы шаирләр тәрәфиндән дә истифадә едилмишдир. Лакин һәлә һеч бир шаиримиз Низами вә Фүзули паралелләри вә контрастлары јүксәклијиндә вә инчәлијиндә нүмунәләр јарада билмәмишдир.

[1] Диван, сәһ. 203.

V

Мә'лумдур ки, Низами ше'рә, сәнәтә, чох бөјүк гијмәт верирди. Өзүндән әввәл јазыб јаратмыш олан Фирдовсини чох һөрмәтлә јад етмәси, өз сөзләринин, ше'рләринин өлмәзлији илә фәхр етмәси, бәдии сөзү дүрр, көвһәр илә мүгајисәси, ше'р саһәсинә сохулан јаланчы, сахтакар шаирләри гырманчламасы, әсәрләрини мә'на хәзинәси адландырмасы буна сүбутдур. Бу мејлләрин һамысыны биз Фүзулидә дә көрүрүк. Низаминин фәхријјә руһунда бир гәсидәси вардыр. Чох бөјүк бир ифтихар вә јүксәк бир еһтирасла јазылан бу әсәрдә шаир өзүндән, өз ше'риндән данышыр. Өз һүнәрини «јерләрә, заманәјә һаким бир асиман» адландырыр. «Мә'на вә фәзиләт шаһыјам» дејә фәхр едир. Өз зәкасына билик ордусунун әскәри, кәмал дүнјасынын көзәтчиси дејир. Гәзәлинин аһәнкини мусиги илә, ләззәт вә тә'сирини меј илә, əһатә даирәсини бөјүк бир сәлтәнәт илә, ше'рләринин баһа илә, тәбини чапарларла, дилини «бәласан јағы» илә мүгајисә едир. Бунунла өзүнүн мә'нәви бөјүклүјүнү, сәнәтинин чаһаншүмул гүдрәтини, мәчлисләрдә охујан, дилләрә дүшән ше'ринин үмуми шөһрәтини сөјләјир. Лакин бу мә'нәви вә һәгиги бөјүклүклә шаир һәјатда нәјин саһибидир? Бу сәнәт вә бу һүнәр заманәнин һакимләри, әмирләри тәрәфиндән нечә гијмәтләндирилир? Шаир, мәсәләнин бу чәһәтинә кәләндә, товуз ајагларына бахыб мә'јус олан кими кәдәрләнир, тәәссүф едир:

Сөз атын сәнин, Низами, нә гәдәр јејин кедирсә,
Ағыр олмасын гәмин ки, јорулар атын амандыр...
Шүшә мунчуғум да јохдур бу хәзинәнин ичиндә,
Сәдәф инчисиз, кисән бош, нечә бу көһәр сатандыр.
Бу тәпик ки, дүшмәнимдән мәнә дәјди, көрмәмишдир,
Бу әзаблары о накәс ки чәзасы хизәрандыр...
Мәним һөрүмчәк тору илә гәләмимдә фәрг јохдур,
Бәзәјимә јад да олса, о сүмүк гәфәсли чандыр[1].

—гәсидәнин ахырларында, шаир өзүнү тә'риф етдијини сјиб билиб төвбә дејир:

Бу нә чүр'әт иди етдим ки, мәнәм сөзүн дүһасы,
Бош өтән бүтүн бу сөзләр дәвә зәнки карвандыр.

---

[1] Низами. Лирика. сәһ. 50—51 (тәрчүмәси Ә. А. Ваһидиндир).

Фүзулинин фәхријјә мотивли ше'рләриндә һәмин бу әда вардыр:

Кәр десә Фүзули ки, көзәлләрдә вәфа вар,
Алданма ки, шаир сөзү әлбәттә јаландыр[1].

—бурада да Фүзули әввәл вердији һөкмү «шаир сөзүдүр»—дејә јалан чыхармаг истәјир кими, зәриф бир тәлмиһ јаратмышдыр. Шаир «көзәлләрдә вәфа јохдур»—демәк истәјир. Анчаг буну елә дузлу, елә хүсуси вә мараглы бир тәрздә дејир ки, охучунун һеч вахт јадындан чыхмыр.

Фүзулинин фәхријјә руһлу әсәрләриндән бири мәшһур «тәрчибәнди-мүсәддәс»идир. Једди бәнддән ибарәт олан бу әсәрдә шаир өзүнүн вәзијјәтини тәсвир едир. Өзүнү гәм карванынын башчысы, «Мөһнәт вә әләм» сәһрасынын јолчусу адландырыр. Мәнә, дејир, һәгир бахмајын, кимсәдән әскик сајмајын. Мән фәгирәмсә дә, шаһлардан әскик дејиләм. Јохсуламса да, «мөһтәшәм», чәлаллы јохсулам.

Еһтијач ичиндә јашамағына бахмајараг, шаир өз гүруруну позмур. Сағлам вә һаглы башыучалыгла өз талејиндән разы галдығыны, әзәл күндән севилдијини, шаирлик әзәмәтинин дүнја дурдугча јашајачағыны дејир вә бунунла фәхр едир. Шаирлик исте'дады елә бир «әзәли сәадәтдир» ки, һеч бир гүввә бу сәадәтин чырағыны сөндүрә билмәз. Пахыллар, бәдхаһлар, сәнәт вә һәгигәт дүшмәнләри, шаирә һәр бир әзаб вә әзијјәт верә биләрләр, анчаг онун әзәли, әбәди гүдрәтини әлиндән ала билмәзләр Бу исә Фүзули үчүн чох бөјүк, фәхр, чох бөјүк тәсәллидир:

Хошам ки, хамеји-тәгдири-ејзәди-мүтәал,
Вичуд ләвһинә тәсвир едәндә сурәти-һал,
Рәгәм гылыб әкәр идбардыр вә кәр игбал,
Олур тәгәјјүр она ғејрдән бир әмри-мәһал.
Сәадәти-әзәли габили-зәвал олмаз,
Күнәш јер үстүнә кәр дүшсә пајимал олмаз.

Әзизи-һәгг һәсәди-дүшмән илә олмаз хар,
Һәсуд һијләси игбали ејләмәз идбар.
Әкәрчи күлбүнә каһи хәзандан афәт вар,
Тәдарүк ејләр она афијәт нәсими-баһар.
Ғәрәз ки, һәр ким олурса әзәлдә дөвләтмәнд,
Маһалдыр јетә асари-дөвләтинә кәзәнд[2].

---

[1] Диван, сәһ. 264.
[2] Јенә орада, сәһ. 205—206.

Шаир бир тәрәфдән өзүнүн әзәли һүнәр вә гүдрәтинә архаланыр, күвәнир, о бири тәрәфдән дә «һәсуд»ун һијлә вә фитнәсиндән, күлбүнә дәјән хәзан афәтиндән данышыр, шикајәтләнир. Лакин заманын, дөвр чөврүнүн бүтүн ағырлығы шаири руһдан сала билмир. Шаир өз гүдрәтини күнәш илә мүгајисә едир: «Күнәш јер үстүнә кәр дүшсә пајимал олмаз»—кими гүввәтли бир афоризм илә нәтичә верир.

Бөјүк шаир башга бир јердә, Низами кими өз сәнәт султанлығы илә фәхр едир. Ади падшаһлар гошун чәкир, хәрч төкүр, мүһарибә башлајыр, ишләри дүз кәләндә бир вә ја бир нечә өлкә фәтһ едирләр. Өлкә дә нечә өлкә: әмин-аманлыг јох, шулуглуг, низамсызлыг, горху, фәлакәтлә долу (падшаһлар зор илә алдыглары, зәбт етдикләри јерләри гылынч күчүнә сахлајырлар) башга бир һадисә үз верән кими, көрүрсән, өлкәләр ајаға галхды, падшаһы тахтдан салыб сәлтәнәти дағытдылар.

Анчаг Фүзулинин ше'р султанлығы тамамилә башга чүрәдир. Фүзулинин ше'ри, орду кими өлкәләри, чәмијјәтләри фәтһ едир. Ордунун, падшаһын һеч вәчһ илә фәтһ едә билмәдији бир јери—көнүлләри, гәлбләри дә фәтһ едир. Ше'р әскәрләри һәр бир өлкәјә кедир кетсин, һәр кәсә јанашыр-јанашсын, «һәр кәсдән мәрсүмү мәвачиб истәмәз». Һеч кәсә шури-шәри дәјмәз, һеч кәси инчитмәз. Ше'р ордусундан чамаата хејирдән, мәнфәәтдән башга һеч нә кәлмәз. Өзү дә бу ордунун белә бир хүсусијјәти вар: һеч бир шеј бу ордуну мәғлуб едә билмәз. Һеч бир шеј, тәбиәтин һеч бир гүввәси (туфан, күләк, афәт...) бу ордуја зијан јетирә билмәз. Инди, охучу көрсүн ки, кимин султанлығы бөјүк, әзиз вә әзәмәтлидир: тахтда отуран, баш кәсән падшаһларынмы, јохса гәләминә, гәлбинә күвәнән шаиринми! Бурадан доғру вә парлаг бир нәтичә чыхаран шаир өзү илә султанларын мүгајисәсинә белә јекун вурур:

Гылмасын дүнјада султанлар мәнә тәклифи-чуд,
Бәсдурур башымда товфиги-гәнаәт әфсәри.
Һәр чәһәтдән фариғәм аләмдә һаша ким ола,
Ризг үчүн әһли-бәгә, әһли-фәнанын чакәри[1]

—сәнәтин, ше'рин намусуну чәкәрәк бөјүк шаир заһидләрә, ваизләрә, газиләрә, јаланчы, габилијјәтсиз шаирләрә гаршы рүбаиләр дејир.

[1] Диван, сәһ 217.

Фүзулинин өзү, өз сәнәти һаггында дедији әсәрләриндә башга бир хүсусијјәт дә вар: о, һәмишә бир ашиг кими чыхыш едир... «Мән ашигәм, һәмишә сөзүм ашиганәдир»—дејә, сәнәтинин руһуну, сәчијјәсини ифадә етмиш олур. Бу да онун лирик бир шаир олдуғундан, лириканы һәр бир бәдии мотивдән јүксәк гијмәтләндирдијиндәндир.

Буна көрә дә Фүзули ешгинин, мәһәббәтинин сафлығыны, мөһкәмлијини, дәринлијини, «чаһансуз» олмасыны ифтихарла сөјләјир. Фүзулидә өзүнү бир ашиг олараг тә'риф едән, һәтта ән мәшһур, тарихи ашигләрдән Мәчнун, Фәрһад, Вамәг, Сән'ан вә с. үстүн тутан мисралар чохдур. Анчаг өзүнү бир шаир кими башга шаирләрдән јүксәк тутдуғуну көстәрән парчалар јохдур. О, Низамидән, Нәваидән Чәлилијә, Һәссана кими бир чох бөјүк вә кичик шаирләрин адыны чәкир. Һеч бир вахт вә һеч бир јердә өзүнү онлардан јухары тутмур. Өз һүнәрини, тәбинин күчүнү ифадә етмәк лазым кәләндә дә ешгдән, мәһәббәт аләминдән, бу аләмин сирләриндән бәһс ачыр. Бурада шаирин ше'р зөвгүнүн, ше'р һаггында јүксәк тәсәввүрүнүн дә тә'сири вардыр. Фүзулијә көрә јүксәк, ашиганә руһ, јүксәк ше'р тәләбини дә өдәмиш олур.

Фүзули анчаг диванынын ахырында пахыллара, бәдхаһлара һүчум илә дедији бир парчада өз тәбинин, сәнәтинин јүксәклијини дилинә кәтирир. Бош, мә'насыз јерә, гәрәз илә онун ше'рини тәнгидә чалышанлара хитаб едәрәк, шәраитин пислијиндән, зәманә чөврүнүн ағырлығындан данышыр вә нәһајәт көстәрир ки, мәним ше'римә хиридар олмады. Хиридар олсајды, мин ше'р хәзинәси јарадардым. Дедикләрим, јаздыгларым исә бир шөвг, зөвгдән узаг дејил:

Инсаф вер еј һәсуд инсаф,
Тә'н етмә ки, чөвһәрин дејил саф.
Әһвалими көр хараб-мүзтәр,
Әндуһи-заманәдән мукәддәр.
Сөз даирәси дејил бу әһвал.
Инсаф мәнә ким олмазам лал.
Мәндән тәмә' етмә фикри-саиб,
Әһвалимәдир сөзүм мүнасиб,
Аздыр демә чөвһәри-сәфасин,
Бир сор ки, нә вердиләр бәһасин.
Биллаһ кәр олајды бир хиридар,
Мин кәнчи-нәһан гылырдым изһар.
Филчүмлә бу һәм ки, олду мәстур,
Бир шөвг илә зөвгдән дејил дур.

Ејби һүнәр ихтијар гылма,
Ше'рим һәсәдин шуар гылма.
Биһудә јетәр, тәәррүз ејлә,
Кәр гадир исән чаваб сөјлә
Тәрк ејлә тәәррүзү инади,
Ким вадији-чәһлдир бу вади.
Дәм хејир сөзүндән ур дәмадәм,
Вәр хејир демәзсән әбсәм, әбсәм![1]

—шаирин бу сөзләри, өзүнүн дә, бөјүк устады Низами-нин дә мүаризләринә ән јахшы, ләјагәтли чавабдыр.

---

[1] Диван, сәһ. 348.

ӨЛМӘЗ МӘҺӘББӘТ ДАСТАНЫ

Гуш учмаг үчүн, инсан мәһәббәт үчүн јаранмышдыр.
М. Горки.

Севки—инсан тәбиәтинин ән зәрури, ән көзәл вә мүгәддәс кејфијјәтләриндән олан севки һәр заман, һәр јердә сәнәтин хүсусән ше'рин мәркәзи мөвзуларындан олмушдур. Бу ганунидир вә тәбиидир. Нормал инсанын гәлби севкидән хали ола билмәз.

Севкисиз бир көнүл мәзара бәнзәр,
Севдасыз бир башда әгрәбләр кәзәр (Һ. Чавид).

Гәлб—бүтүн бөјүк, үлви һиссләрин јатағы олан тәмиз гәлб мәһәббәтин дә бешијидир. Елә бир бөјүк вә ја кичик әдәбијјат олмамышдыр ки, орада гәлбин һәјаты бу вә ја башга дәрәчәдә әкс едилмәсин. Демәли, севки «инсаншүнаслығын» башлыча мөвзуларындандыр. Ајдындыр ки, чәмијјәт, мүһит мүхтәлиф олдуғу, инсанлар— мүхтәлиф синифләрә, зүмрәләрә, дөврләрә мәнсуб олан инсанлар башга-башга олдуғу кими, севкинин сәчијјәси, мәзмуну да һәр заман, һәр јердә ејни олмамышдыр. Мәзмунундан, сәчијјәсиндән асылы олмајараг сәнәт һеч вахт мәһәббәтә биканә галмамышдыр. Магнит дәмири чәзб етдији кими, севки дә һәмишә сәнәти мәшғул етмишдир. Инсан гәлби, бу гәлбин түкәнмәз, зәнкин, тәлатүмлү, мүрәккәб аләминдән данышмаг сәнәткар һүнәринин бир нөв мәһәк дашы олмушдур. Бу аләмин нечә, нә дәрәчәдә, нә гүдрәтлә дујуб әкс етдирмәк сәнәткарын һүнәрини тә'јин едәр. Чәмијјәт, инсан һәјаты нә гәдәр мүхтәлиф, зәнкиндирсә, онун бәдии ин'икасыны вермәли олан сәнәтин дә тарихи о гәдәр әлван вә зәнкиндир. Әсл әдәбијјатын тарихиндә чәмијјәтин өз

тарихини, мадди вә мә'нәви не'мәтләрин јаранма истифадәедилмә тарихини мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

Кечмиш чәмијјәтдә һаким—мәһкум мүнасибәтләринин, дини еһкамын ағалыг етдији дөврләрдә мәһкум, мәзлум инсанын мөһнәт вә изтираблары, фәрјад вә е'тиразлары һәгиги сәнәт вә әдәбијјатын әсас мәзмуну олмушдур. Зүлм вә зәнчир алтында ағыр мәһрумијјәтләрә мә'руз олан инсан гәлбинин ачы фәрјадларыны узаг әсрләрин дәринликләриндән кәлән ше'р нүмунәләриндә ешитмәк чәтин дејилдир.

Хүсусән бизим классик әдәби ирсимиздә—сон әсрләрә гәдәр анчаг ше'рдән ибарәт олан бу әдәбијјатда, инсанын гәлб аләминин дүрүст ин'икасыны верән е'чазкар, парлаг нүмунәләр вардыр.

Бу нүмунәләрдән бири, бәлкә дә биринчиси Азәрбајчан әдәби-бәдии дилинин баниси, даһи шаиримиз Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасыдыр.

«Лејли вә Мәчнун» севки дастанынын мәнбәләрини, һәтта Низамидән нечә әср әввәлә, шифаһи әдәбијјата, әрәб халг әфсанәләринә иснад едирләр. Әрәб тарихчиләринин бир гисми бу мараглы мачәранын гәһрәманыны—кәнч Гејси фактик-тарихи шәхсијјәт адландырыр, белә бир шаирин 7-чи әсрдә доғрудан да јашамыш олдуғуну, гүдрәтли атәшин ше'рләрилә шөһрәт газандығыны иддиа едирләр. Анчаг көркәмли шәргшүнас Ј. Е. Бертелс тәдгиг етдији тарихи сәнәдләрә әсасланараг Гејсин һеч дә фактик, тарихи шәхсијјәт олмадығыны, онун ады илә бағлы ше'р вә мачәраларын Үмәјјә сүлаләсиндән олан бир мүәллиф тәрәфиндән јарандығыны тәсдиг едир. Бертелсә көрә, сонрадан бу әһвалат топланмыш, низама салынмыш, мүәјјән дәрәчәдә кенишләнмиш вә нәһајәт, Мәчнун диванын нәшр едән «Әбу Бәшр-ил-Вәлид»ин тәфсир вә изаһына дахил олмушдур.

Бөјүк Низами бу севки мачәрасына мүрачиәт едәндә, әлбәттә ки, мөвчуд тарихи сәнәдләр илә јанашы, халг арасында, шифаһи әдәбијјатда олан зәнкин материаллары да һесаба вә нәзәрә алмышдыр.

Сонрадан бу мөвзуда јазан онларла мүәллифләр, һәтта Әлишир Нәваи, Мәһәммәд Фүзули кими даһи шаирләр Низаминин әсәриндәки әсас руһу вә гисмән ше'р шәклини, вәзнини сахламышлар. Анчаг әсрләр боју бу јаныглы дастан сәда-сәдаја верән шифаһи вә јазылы әдәбијјатда һеч бир заман унудулмамыш, шөһрәтини итирмәмиш, әксинә һәмишә, һәр јердә ејни дәрәчәдә «чикәрсуз вә аләмкир» олмушдур.

Ј. Е. Бертелс јазыр ки, «Мәчнун сурәти Јахын Шәргин севимли сурәтләри силсиләсинә дахил олмуш, јазылы әдәбијјат чәрчивәсини сындырараг фолклора кирмиш, әбәди һәјат кәсб етмишдир».

«Лејли вә Мәчнун»лар арасында бу мөвзуну Азәрбајчан илә даһа мөһкәм бағлајан вә Низаминин әсәриндән кери галмајан Фүзулинин е'чазкар әсәрини гејд етмәк лазымдыр. Фүзулинин поемасы Азәрбајчан әдәбијјаты үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Она көрә ки, ана дилиндә јазылмыш, даһа кениш охучу күтләсинә чатмыш, бәдбәхт ашигин сурәтини Азәрбајчан шифаһи әдәбијјатында даһа чох мөһкәмләтмишдир...

Бу доғрудур ки, Лејли вә Мәчнун әфсанәси әрәб нағылыдыр. Бу әһвалатын Әрәбистандан, әрәб гәбиләләриндән кәлдијинә шүбһә едән, демәк олар ки, јохдур. Анчаг истәр Низамидә, истәр Фүзулидә вә истәрсә кениш јајылан шифаһи әдәбијјатда һәмин әһвалатын фактик тәрәфинә, мәншәји вә мәнсубијјәтинә јох, бу бакир мәһәббәтин мәзмунуна, тә'сир вә маһијјәтинә, гәһрәманларын талејинә вә бәшәри кејфијјәтләринә даһа чох әһәмијјәт верилир. Охучу вә ја динләјичинин аләминдә бу вурғун гәһрәманларын һансы дөврдә, һансы синифдән, ја һансы халгдан олмасы о гәдәр дә мараг доғурмур. Бу сөһбәт анчаг алимләр, тәдгигатчылар, тарихчиләр, әдәбијјатчылар арасында чох кәзир. Әсас охучу күтләләри исә биринчи нөвбәдә бу чаванларын јаныглы вә һәсрәтли севки сәркүзәштиндә һәссас инсанларын о заман лабүд мүбтәла олдуглары бәла вә мүсибәтләри ашкар көрүр, дәриндән дујурлар. Буна көрә әсрләрдән бәри, Лејли вә ја Гејс ады бир сыра халглар арасында ән әзиз аддыр. Аналар ән әзиз өвладына белә ад верирләр. Јахын Шәрг халглары ичәрисиндә Јусиф, Зүлејха илә јанашы Лејли ән чох јајылан адлардандыр. Бөјүк шаирләр исә Лејли адынын[1] һәтта һәр һәрфинә тәфсир верирләр.

Әсримизин әввәлләриндә мәшһур бәстәкар Үзејир Һачыбәјовун јаратдығы көзәл «Лејли вә Мәчнун» операсы инди дә халгын ән чох севдији шөһрәтли тамашалардандыр. Минләрлә, он минләрлә садә инсанлар бу әһвалата үрәк јанғысы илә бахыр, севән ики сәмими кәнчин үгурсуз талејинә ачыјырлар. Әлбәттә ки, тамашачылар бу тә'сир вә һиссләриндә кәнчләрин бу вә ја башга хал-

[1] Әрәбчә *лејл* кечә демәкдир.

га мәнсуб олуб-олмадығына о гәдәр дә мә'на вермирләр. Тамашачылар бу кәнчләрин ән ади, ән тәбии инсани һиссләринин—мәһәббәт һүгугунун нечә тапдаландығыны көрүр, көһнә, феодал мүнасибәтләринә даһа артыг нифрәт едирләр. Јалныз Азәрбајчанда дејил, бир чох Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә бир сыра евләрдә Лејли илә Мәчнунун ашигане мүнасибәтини көстәрән шәкилләр асылмышдыр ки, һеч вахт бунларын һансы замана, һансы халга, һансы өлкәјә мәнсуб олмасы илк бахышда нәзәрә чарпмыр. Бу, рәсмин, ләвһәнин тә'сирини һеч дә азалтмыр, әксинә даһа да кениш мә'наландырыр.

Низамидән сонра бу мөвзуда ән јүксәк поезија сәвијјәсиндә әсәр јарадан Фүзули, өзүнүн бу тәшәббүсүнү садә бир тәсадүф илә «үрәфа мәчлисиндә» әјләшәнләрин хаһиши илә изаһ едир.

Поеманын експозисијасыны тәшкил едән фәсилләрин бириндә («Сәбәби-нәзми-китаб»), «Дәгајиг әһлинин», ше'р пәрәстишкарларынын вә һәм дә саз, мәзә, шәраб вә сагинин һазыр олдуғу; адамларын ше'рдән дәм вурдугу бир мәчлисдә һамы бөјүк шаирә—Фүзулијә мүрачиәт етмәли олур.

Сәнәти, ше'ри кәмалынча дујан вә севән арифләр шаирдән белә бир хаһиш етмишләр:

Лутф илә дедиләр, еј сөхәнсәнч—
Фаш ејлә чаһанә бир нәһан кәнч!
Лејли Мәчнун әчәмдә чохдур—
Әтракдә ол фәсанә јохдур.
Тәгрирә кәтир бу дастани,
Гыл тазә бу әски бустани!
Билдим бу гәзијә имтаһандыр,
Зира ки, бу бир бәлаји-чандыр.
Севдаси диразү бәһри кутаһ,
Мәзмуну фәганү наләвү аһ.
Бир бәзми-мүсибәтү бәладыр,
Ким, әввәли гәм, сону фәнадыр.
Нә бадәсинә нәшатдән рәнк,
Нә нәгмәсинә фәрәһдән аһәнк!
Идраки верир хәјалә азар,
Әфкари едир мәлали әфкар.
Олсејди тәвәччөһи мүнасиб,
Тәвчиһинә чох олурду рагиб.
Олсејди тәсәррүфүндә раһәт,
Чох камил онә гыларды рәгбәт.
Кәрчи билирәм бу бир ситәмдир,
Тәклифи бунун гәм үзрә гәмдир.
Әмма нечә етмәк олур икраһ,
Бир вагиәдир ки, дүшдү накаһ.
Ејдир јенә үзрдән шируим—

Бу ишдә тәвәккүлә ричүим.
Еј тәб'и-ләтиф, әгли-вала!
Идраки-бүләндү, нитги-күја!
Дүшдү сәфәрим дијари-дәрдә—
Кимдир мәнә јар бу сәфәрдә?
Һәр кимдә ки, вардыр иститаәт,
Дәрдү, гәмү, меһнәтү-гәнаәт.
Олдур бу мүсафиратдә јарым—
Зөвг әһлинә[1] јохдур е'тибарым.
Мәркәб кәрәк олса әзми-раһә,
Бәсдир бизә хамәву сијаһә!...
Еј бәхт, вәфасыз олма сән һәм,
Һәмраһлыг ет бизимлә бир дәм[2].

Шаирин көтүрдүјү мөвзуја нә бөјүк мә'на вердијини; ишинин чиддијјәт вә мәс'улијјәтини нә гәдәр дәриндән дујдуғуну бу мүгәддимәнин һәр сәтриндән көрмәк олур.

Јарәб, мәдәд ет ки, дәрдимәндәм,
Ашифтәву зару мүстәмәндәм...
Шуғли әчәби кирифтәәм пиш,
Пишү пәси у тәмам тәшвиш!
Сәнкист бә раһәм уфтадә,
Бәһрист мәра һәрас дадә...[3].

«Дәрд өлкәсинә» сәфәр едәрәк, шаир «дәрди гәми, мәһәббәти, гәнаәти» өзүнә јолдаш билир, бир гәләм вә мүрәккәб илә кифајәтләниб, узаг, ағыр сәфәрә чыхыр.

Үрәфа мәчлиси, едилән хаһиш вә тәклифләр... Бунларын һамысы јериндәдир. Анчаг поеманын јаранмасына әсл сәбәб, әлбәт ки, јалныз бунлар дејилдир. Әсл мәтләб шаирин бу мәһәббәт дастаныны гәлбән севиб бүтүн варлығы илә јашамасы вә бунунла илһамланмасыдыр. Буна көрә дә шаир өзүнү, өз јарадычылыг гүдрәтини «Игтизаји-дөврана» гаршы гојур:

Бир заманда ки, ше'рә, сәнәтә гијмәт гојан јохдур, бир заманда ки, кулә *хар*, лә'лә *харә* дејирләр, «Мән дөврана гаршы дурмушам!». Дөвран истәјир ки, ше'р хар ола! Мән исә чалышырам ше'рә рәвач верәм, онун дәрдинә әлач едәм!

О да чох марагдыдыр ки, «Ше'рин дәрдинә әлач етмәк әзминдә олан бөјүк сәнәткар мәһз мәһәббәт дастаны-

[1] «Зөвг әһли»—бурада *әһли-кеф* мә'насындадыр.
[2] Диван, сәһ. 243—244.
[3] Јенә орада, сәһ. 229. Тәрчүмәси, Илаһи көмәк ет ки, дарда галмышам... чәтин ишә дүшмүшәм. Елә бир иш ки, әввәли, ахыры тәшвишдир. Јолумда ағыр даш, горхулу дәниз вар...

на мүрачиәт едир, мәһз Низами, Нәваи кими гүдрәтли шаирләрин тохундуғу мөвзудан јазыр. Чүнки бу, Фүзулинин илһамына ән јахын, ән доғма бир мөвзудур. Ики нәчиб, тәмиз, одлу кәнчин надир мәһәббәт мачәрасы вә јаныглы тарихи Фүзули гәләминин е'чазкар гүдрәтинә тамамилә лајиг иди. Бөјүк сәнәткар бу бөјүк мәһәббәтин өлмәз ше'р абидәсини јаратмағы мүгәддәс бир вәзифә сајмышдыр.

Фүзули белә бир әзм вә ирадә илә севки поемасына башлајыр. Әввәл дедији кими анчаг тәвәккүлә јох, өзүнүн мисилсиз гәләм гүдрәтинә, гәлбинин чошғун, бөјүк мәһәббәт аләмилә һәмаһәнк олмасына әсасланараг инаныр ки, бу бөјүк јарадычылыг имтаһанында галиб кәләчәкдир. Фүзули өз әсринин, заманын оғлу кими бу бөјүк мәһәббәт дастаныны диван әдәбијјатынын даша дөнмүш гајдаларына риајәтлә башламалы олмушдур. Бурада аллаһа, пејғәмбәрә, саир илаһи вә мүчәррәд мәфһумлара мүрачиәт едилир.

Поеманын илк фәсилләриндә әһвалатын експозисијасындан әввәл, санки үмумән әсәрә бир пролог олараг белә сәрлөвһәләр көрүрүк:

Бу, минaчат дәрјасындан бир чөвһәрдир,
Вә тәзәррө' мә'дәниндән бир көвһәрдир[1].

Бу Шикуфәји күлзари-төвһиддир,
Вә нөвбавеји-буситани-тәчмиддир[2].

—Бу изһари-е'тирафи-чәһаләтдир,
Вә играри-исрафи--мәсијјәтдир[3].

Бу сәрдәфтәри-әнбијанын китаби-овсафындан
бир вәрәгдир,
Вә сәрвәри-әсфијанын күлзари-ләтафәтиндән
бир тәбәгдир[4].

Бу шәби-ме'рач шанидир,
Тилуи-афитаби-асиманидир[5].

—бу сәрлөвһәләрин һәр бири мүәјјән фәслиң мәзмуну-

---

[1] Диван, сәһ. 230. Сәрлөвһәләрин өзү дә, көрүндүјү кими мәнзум, истиарәли ифадәләрлә верилир.
[2] Јенә орада, сәһ. 229.
[3] Јенә орада, сәһ. 233.
[4] Јенә орада, сәһ. 234.
[5] Јенә орада, сәһ. 236.

ну сөјләмәклә бәрабәр, шаирин јарадычылыг мејлиндән дә бизә чох шејләр дејир:

Әввәла, көрүндүјү кими бүтүн сәрлөвһәләр нәзм иләдир. Икинчиси, шаирин өзүнү шикәстәнәфс, тәвазөкар, көстәрмәк чәһдиндән бир нүмунәдир. Үчүнчү тәрәфдән дә, бу бәһсләр тәсадүфи дејил, диван әдәбијјатында ганун һалына дүшмүш үсуллара риајәтлә давам етдирилир. Мүгәддимәләрин нәинки тәкчә мәзмуну, һәтта сыраланмасы, дүзүлүшү дә классик ше'рдә, диван әдәбијјатындакы гајдалара әсасланыр. Нәһајәт бу сәрлөвһә вә бәһсләрдән ајдын көрүнүр ки, шаир мәһәббәт дастанына мүрачиәти өзү үчүн бир әзаблы иш сајыр.

Бу «әзаблы иш—бир тәрәфдән бөјүк, мәс'ул бир ардычыллыг» сәфәринә, икинчи тәрәфдән дә мәһәббәт дастаныны тәкрар-тәкрар јашамаг, дахилән дујуб-дүшүнмәк, сарсынтылара мә'руз галмаг зәрурәтинә ишарәдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, диван әдәбијјатында һәр бир бөјүк вә чидди әсәр бир гајда олараг аллаһын ады илә башланырды. Јалныз «бисмиллаһ» јазмаг кифајәт дејилди. Әсәрин мүгәддимәсиндә аллаһа хитабла бөјүк шаир өз сөзүнү, һәм дә ән гүдрәтли сөзүнү демәли, өзүнүн һәм сәнәт, һәм дә билик, маһарәт вә һүнәрини көстәрмәли иди. Тәбии иди ки, белә бир үмуми вә зәрури тәләб һәддсиз дәрәчәдә тәкрар едиләндән сонра һөрмәтдән дүшмәјә билмәзди. Шаирин белә дини мүгәддимәләри нә гәдәр сә'ј илә, нә гәдәр илһам илә, гүдрәтлә јазылсын, һәмин мәзмун нә гәдәр әлван шәкил вә бәр-бәзәк гәбул едир-етсин, охучу гаршысында һөрмәт газана билмәзди. Бунлар анчаг бир мәрасим нәғмәси, јахуд дини ајинләрлә чејнәнмиш дуалар кими рәсми парча олараг галырды. О да гәрибә вә диггәтәлајигдир ки, ән чидди вә мүһүм әсәрләрдән дә бу һиссә, јә'ни әсәрин мүгәддимә һиссәси гәлиз әрәб-фарс ифадә, ибарәләрилә «мүзәјјән» олур. Шаирин диванларынын (ана дилиндә, әрәб, фарс дилләриндә) мүгәддимәләриндә олдуғу кими, бурада «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мүгәддимәсиндә дә гәлизлик вә гисмән мүчәррәдлик, мүрәккәблик ајдын нәзәрә чарпыр.

Бу рәсми мүгәддимәдә шаир он доггуз бејтлик бир ше'р јазыр. Бу ше'рин үч бејти халис әрәбчә, он беш бејти фарсча, јалныз бирчә бејти азәрбајчанчадыр ки, бу бејтдә јалныз бирчә кәлмә (ет) Азәрајчан дилиндәдир:

Јарәб мәдәд ет ки, дәрдмәндәм,
Ашифтәву зарү мустәмәндәм...

Бундан сонра кәлән, «Шүкуфеји-күлзари төвһид» һиссәсиндә дә аллаһын вәсфиндән сөһбәт кетдији үчүн һәмин чәтин, мүрәккәб, тәнтәнәли үслуб давам етдирилир. Тәк-тәк раст кәлдијимиз садә, ана дилиндә јазылмыш мисралар бу гәлизлик ичәрисиндә надир нүмунәләрдир.

Поеманын һәмин мүгәддимә һиссәсинин шәкил вә үслубуна дејил, мәзмун, мәфкурә чәһәтинә диггәт јетирмәли олсаг, көрәрик ки, миначата вә дини мәрасимә мүрачиәт етмәк шаири бә'зән өз әсас мәгсәдиндән, мәтләбиндән чох-чох узаглара апарыр.

Бир тәрәфдән әсринин алим, мүнәввәр, мүтәфәккир бир шаири олараг һәјат, варлыг, каинат һаггында дәриндән-дәринә дүшүнмәси, бүтүн варлыгларын сиррини өјрәнмәк мејли вә еһтирасы, икинчи тәрәфдән дин еһкамына, исламын даша дөнмүш, ганун, һөкмләринә инанмасы бөјүк шаирин зеһниндә, тәбии, тәзадлы бир чарпышма доғурмаја билмәзди. Бу мә'нәви, зеһни чарпышманын ифадәсини онун әсәрләриндә, һәтта ашигапышмасынын поемасынын мүгәддимәсиндә дә ашкар көрүрүк. Бурада дәрин дүшүнән, узагкөрән, сон дәрәчә ариф, һәссас бир инсанын јорулуб түкәнмәк билмәјән, һәмишә «нә үчүн, нијә?» суалларилә, һәр көрдүјү варлыға мүрачиәт едән бир философун гәлб чырпынтыларыны көрүрүк.

Нә даирәдир бу деври-әфлак?
Нә забитәдир бу мәркәзи хак?
Чисмә әрәзи ким етди ганм?
Нарә нәдән олду нур лазым?
Һәр хилгәтә кәрчи бир сәбәб вар,
Аја сәбәби ким етди изһар?
Кәр каф илә нундан олду аләм[1],
Аја, нәдән олду кафу нун һәм?[2]

—бүтүн бу чәтин, һаглы, гануни тәбии суаллара шаир өзү чаваб вермәли олур. Чавабларын өзү дә бу вә ја башга дәрәчәдә дини еһкама, јахуд да схоластикаја әсасланмагдадыр. Шаир белә бир иддиа ирәли сүрүр

[1] Бурада дини е'тигада ишарә вар, куја дүнја танрынын «күн!» —дејән әмрилә јаранмышдыр.
[2] Диван. сәһ. 232.

ки, бу мүрәккәб аләмин, каинатын јаранышыны ахыра гәдәр дујуб дәрк етмәк мүмкүн дејил. Бизим дүшүнчәмизин өзү мәһдуд бир даирәдән ирәлијә кедә билмәз. «Билмәк мүмкүн олмадығыны билмәк» кифајәтдир. Чүнки куја инсан варлығын, јаранышын һәр сиррини билсә, даһи халиг вә мәхлуг арасында бир фәрг галмаз вә һәр бир мәхлуг халиглик иддиасына дүшә биләр. Халиг өзү варлығы камалынча јаратмышдыр. Варлыгда нә артыг, нә дә чатышмајан шеј вар. Анчаг шаирә көрә, бизим идракымыз нагисдир. Биз «вар оланы јох, јох оланы вар билирик». Јә'ни көрдүјүмүз бу варлыг ки, әслиндә «һаггын әксидир», әсл варлыг дејилдир:

Вар оланы халг јох санырлар,
Јох варлығына алданырлар.
Јохдур бу вичудун е'тибари,
Һәгг ајинәдир, чаһан гүбари!

—бурадан да бөјүк шаир субјектив мүһакимәләрә кечир, өз әглинә, идракына мүрачиәт едәрәк ону «әдәбә», мә'рифәтә чағырыр. Идракын түкәнмәз гүдрәти вә габилијјәтинә, һәтта һаггына инандығы һалда, бу мејлин тәбии, кучлү вә ганун олдуғуну јәгин етдији һалда дини еһкам хатиринә, «шәриәт гојдуғу билијә» «гане» олмаг наминә варлыг сирләрини ахтармаг әндишәсиндән әл чәкмәк, «пәрдәләрә» әл атмамаг наминә кифајәтләнмәк истәјир. Әгли мүһакимәсини сакитләшдирәрәк, нечә дејәрләр, дағa-даша салмаг истәмир:

Еј әгл, әдәбә рәајәт ејлә!
Бу билмәк илә кифајәт ејлә!
Тәһгиги-суфатә гане, олкил,
Әндишеји-затә мане' олкил.
Ол пәрдәјә кимсә раһ булмаз,
Тәһгиг бил, ону билмәк олмаз!
Кәр етсә иди бу сиррә идрак,
Демәзди рәсул: маәрәфнак!
Хәлг олду бу бәһри-һејрәтә гәрг,
Та хәлгдән ола халигә фәрг.
Һәр риштә ки, һәгг әјан едибдир,
Сәрриштәсини нәһан едибдир.
Бир кимсә әкәр олајды акаһ,
Ким халгы нечә јарадыр аллаһ,
Мүмкүн ки, ирадәтилә ол һәм,
Хәлг едә биләјди өзкә аләм!
Вермәз чү камали-һикмәти-һәгг,
Тәһгиги-римузә раһи-мүтләг!
Фаш олду ки, сирри-һәгг нәһандыр,
Аләмдә нишани бинишандыр![1]

[1] Диван, сәһ. 233.

13 сиф. 140

Көрүндүјү кими, һәр тәрәфдән каинатын сирләри еһтирасла ахтарылыр. Бу учсуз-бучагсыз аләмин ким тәрәфиндән, нә вахт, нә үчүн, нечә јарандығы һаггында там әгли, мәнтиги, фәлсәфи, һәм дә шаиранә суаллар верилир, о бири тәрәфдән бу суаллара гаршы дини еһкамдан кәлән догматик бир сәдд чәкилир. Бир тәрәфдән инсанын јарадычы, ахтарычы мүһакимәси ачыглыға, диггәтә, узагкөрәнлијә, мүттәсил, јорулмадан дүшүнмәјә, сәнәтин гүдрәтинә һејран олана гәдәр дујуб дүшүнмәјә чағырылыр, о бири тәрәфдән «сәрһәдди кечмәмәјә», «нишани-бинишан» олан сирри-һәгги фаш етмәк мејлинә кетмәмәјә, «јаратмаг сирринә акаһ олмаг» чәһдинә дүшмәмәјә, бу биһудә арзулардан әл чәкмәјә доғру нәсиһәт едилир. Шубһә јохдур ки, биринчи мисалларда шаир илһамынын, идракынын сағлам тәбии истигамәтинә тамамилә ујғунлуг көрдүјүмүз һалда, икинчи мисалларда бир мәчбуријјәт, рәсмијјәт, мә'лум вә мәгбул гајдалара истәр-истәмәз, риајәт олундуғуну көрүрүк.

Шаирин әглә мүрачиәти, ону «кифајәт» едиб сусмаға чағырмасы һеч дә тәсадүфи дејилдир. О заман, дини еһкамын мүтләг, гәддар һакимијјәти вахтында, гәләм вә савад саһибләринин бөјүкдән кичијә шәриат Гур'ан ајәләринин шәрһинә ујдуғу бир заманда сырф ашиганә дастан башламаг өзү бөјүк шаир вә вәтәндаш һүнәри истәрди. Бу һүнәр поеманын лап илк фәсилләриндән көрүнүр. Бу чүр'әтин истигамәтилә кедән шаирин чошғун илһамы чох бөјүк суаллар, шүбһәләр ифадә етдији «һикмәтин сирләринә» әл атдығы јердә шаир чәкинир, бу суаллардан јаха гуртармаг үчүн «әглә» мүрачиәт едир. Белә бир хәбәрдарлығын өзү, шаирин һәмин фәлсәфи мәтләбләри мүзакирә етмәк, дин хадимләринин һөкмләрини алт-үст етмәк үчүн нә гәдәр һәјәчанлы суалларла мәшғул олдуғуну көстәрир.

Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ашиганә дастанда белә мүгәддимәләр рәсмијјәт үчүн, мәһз бу гајдалара риајәт наминә јазылырды. Јохса халис «чикәрсуз» вә «диләфруз» бир севки дастанында каинатын сирләрини ашкара чыхармаға еһтијач олмазды. Дини, рәсми мүгәддимә јазмаг мәчбуријјәти бөјүк сәнәткары вадар етмишдир ки, бурада да ону дүшүндүрән зәрури вә фәлсәфи мәсәләләрә өтәри дә олса әл атсын, пәрдәли дә олса, суал шәклиндә дә олса, һәмин мәсәләләр һаггында

бә'зи дејилмәјән вә ја бу шәкилдә дејилмәмәли олан мулаһизәләри, фикирләри десин.

Классик ше'римиздә, хүсусән дастанда, поемада вә ја башга сәркүзәштләрә һәср олунан әсәрләрдә бу вә ја башга објектә лирик, ја епик мүрачиәтләр чох олур. «Лејли вә Мәчнун» поемасында да белә мүрачиәтләр истәнилән гәдәрдир. Анчаг нә гәдәр чох олса да, бунларын характери, мәзмуну, һәтта шәкли башга-башгадыр.

Бөјүк шаир бә'зән ејни објектә мүнасибәтлә етдији мүрачәтләрин дә бәдии шәкил вә мәнзәрәсини мүхтәлиф, әлван вермәјә чалышыр. Мисал үчүн, поемада әһвалат бојунча бир чох јердә равијә едилән мүрачиәти, даһа доғрусу, ашиганә һекајәтин равијә нечә иснад едилдијини алаг.

Шаир сүжети, мәтләби башлајанда равинин дили вә сөзү илә башлајыр. Анчаг буну ади бир рәвајәт, садәчә бир «мәнбә» кими алмыр. Там шаиранә, бәдии лөвһә јарадыр. Поеманын башланғычында, бир чох мүгәддимә, сагинамә вә мәдһијјәләрдән:

> Бу туғрајн мисали мәһәббәтдир, вә
> дибачәји-дивани-мөһнәтдир...[1].

—сәрлөвһәсиндән сонра билаваситә әһвалата севки мачәрасына кечир вә буну равинин дили илә башлајыр:

> Деһгани-һәдигеји-һекајәт,
> Сәррафи-чәваһири-рәвајәт,
> Мә'ни чәмәниндә күл дикәндә,
> Сөз риштәсинә күһәр чәкәндә,
> Гылмыш бу рәвишдә нуктәданлыг,
> Күлризлику күһәрфишанлыг...[2]

—көрүндүјү кими, бурада рави һекајәт бағынын бағбаны, рәвајәт чәвһәринин сәррафы кими тәсвир олунур. Буна көрә дә бәдии мәнтигә ујғун олараг равинин сөјләдикләри—мә'на чәмәниндә күл әкмәк, сөз риштәсинә күһәр—даш-гаш чәкмәк кими мә'наландырылыр. Поеманын башга бир јериндә Фүзули, Гејсин мәктәбә кетмәк әһвалатыны сөјләјәндә дә равини бағбан илә мүгајисә едир:

[1] Диван, сәһ. 245.
[2] Јенә орада, сәһ. 245.

13*

Күлзари-кәлам бағнбани,
Бөјлә бәзәмиш бу буситаны...[1]

—Мәчнун атасынын Лејлијә елчилик етмәси сәһнәсиндә исә рави бир сөвдәкәр, тачир, сөз хиридары кими верилир:

Сөз чөвһәринә олан хиридар,
Бу нөв илә кәрм гылды базар...[2].

—Лејлинин Ибн-Сәламә «кирифтар» олмағыны сөјләјән равијә исә бөјүк шаир башга бир сифәт верир:

Ме'мари-сәрачеји-ибарәт,
Бөјлә бу еви гылыр имарәт. [3].

—көрүндүјү кими, бурада бағбандан, сәррафдан вә ја сөвдәкәрдән јох, ме'мардан, һәм дә ибарәләр, ифадәләр сарајы тикән, имарәтләр јарадан устад бир ме'мардан сөһбәт кедир.

283-чү сәһифәдә исә бөјүк шаир равини әфсанәви гылынча охшадараг белә дејир:

Шәмшири-мүбаризи-фәсанә,
Бу рәсмдә бөјлә батды ганә!...

—әввәлки мисалларда абадлыг, ме'марлыг, тикмәк, јаратмаг лөвһәләри, бурада исә дөјүш, мүһарибә, дәһшәт сәһнәләри! Зејдин Мәчнуна хәбәр кәтирдији һадисәләри сөјләјән рави шаирин нәзәриндә мәһз һекајәчи, нағылчыдыр:

Саһиб хәбәри фәсанә пәрдаз,
Бу тәрзлә гылды гиссә ағаз...[4].

—Мәчнун атасы илә көрүшдүјү фәсилдә рави јазычылара—инша әһлинә бәнзәдилир:

Тәһрир гыланда әһли-инша,
Бөјлә бу нишата чәкди туғра...[5].

—Ибн-Сәламын вәфатыны сөјләјәндә рави тәкрар ме'мара бәнзәдилсә дә, инди фәрјад илә бина јарадан ме'мардыр:

[1] Диван, сәһ. 255.
[2] Јенә орада, сәһ. 256.
[3] Јенә орада, сәһ. 182.
[4] Јенә орада, сәһ. 298.
[5] Јенә орада, сәһ. 306.

Гәм матәмин ејләјәндә бүнјад,
Ме'мар бу нөв'и чәкди фәрјад...[1].

—поеманын ахырыны данышан рави исә мәһз бир тарихчи кими көстәрилир:

Тарихнәвиси-һали-әјјам,
Бу гиссәјә бөјлә верди итмам...[2].

Нәһајәт, Мәчнунун вәфатына һәср олунмуш фәсилдә әсәрин мәзмуну илә мөһкәм әлагәдар олараг рави тамам башга бир сифәтдә—мөһнәт чәмәниндән күл дәрән, инсанлара пис хәбәр верән бир бәдхаһ олараг, һәм дә тәк, фәрд һалында јох, чәм һалында көстәрилир:

Мөһнәт чәмәниндә күл дәрәнләр,
Аләмдә јаман хәбәр верәнләр,
Гәм нусхәсин ејләјәндә тәһрир,
Вермишләр она бу нөв'и тәшһир...[3].

Поеманын мүхтәлиф фәсилләриндә он үч јердә рави һаггында сөһбәт кедир, она мүрачиәт олунур, ја иснад верилир. Анчаг ејни објектин тәсвириндә һәр дәфә башга-башга әлван, мә'налы бәдии васитәләрдән истифадә олунур. Шаир равијә мүрачиәт едир. Даһа доғрусу, өз сөзүнү равинин дили илә дејир. Рави һәмишә ејни шәхсијјәт кими вә ејни вәзифә саһиби кими верилмир. Әһвалатын мәзмунундан, поема гәһрәманларынын мә'нәви вәзијјәтиндән, әһвали-руһијјәсиндән асылы олараг, сүжетин һансы мәрһәләни әкс етдирилмәсиндән асылы олараг рави каһ ишыглы планда, каһ кәдәрли вә матәмли бир хәбәрчи, каһ тикән, каһ дағыдан, каһ «јаман хәбәр верән», каһ да сәрраф кими нәзәрә чарпыр. Анчаг һәр заман вә һәр јердә шаир бу хәбәрчини бир нөв мүстәгил, һеч бир шејдән вә һеч бир кәсдән асылы олмајан, гәзавү гәдәр сәси, һадисәләрин објектив чәрәјаны кими көтүрүб көстәрир. Она көрә дә бу сәс һәр јердә әзәмәтли, гүдрәтли вә бир гәдәр дә мүдһишдир.

II

Јахын Шәрг классик әдәбијјатында бир чох әсәрләрин ады әһвалатда мәркәзи јер тутан гоша гәһрәманын ады-

[1] Диван, сәһ. 322.
[2] Јенә орада, сәһ. 338.
[3] Јенә орада, сәһ. 342.

дыр; бунун өзү һәмин әсәрләрдә мәһәббәт сәркүзәштинин башлыча вә әсас мәзмун олдуғуну әввәлчәдән хәбәр верир. «Лејли вә Мәчнун» поемасынын да характери беләдир. Ики кәнчин мәктәбә кетдији күнләрдә башланан сәмими, гајғысыз, саф, тәмиз, бакир, сәрбәст севкиси поеманын чаныны вә ганыны тәшкил едир.

Үмумән классик ше'рдә, хүсусән бөјүк сәнәткарларын гәләминдән чыхан ашиганә поемаларда севкијә мүәјјән романтик мә'на вермәјин, ону ади мәишәт зәминәсиндән чох-чох јүксәкләрә, улви мәгамлара галдырыб романтикләшдирмәјин ислам еһкамчылығына гаршы күчлү бир е'тираз әламәти олдуғу шүбһәсиздир. Хүсусән, Фүзули кими бөјүк шаирләр анчаг бу васитә илә инсан гәлбиндә бешик салан зәнкин, тәбии, доғма һиссләри, аловлу кәнчлијин битиб түкәнмәјән шаиранә аләмини ифадәјә имкан, јолу тапмышлар.

Мүсәлман дининдә гызын өртүлү сахланылмасы, гадын әсарәти—бу мәһәббәтин даһа да аловланмасына сәбәб олмушдур. Кәнчләрин һәр бириндә—һәм оғланда, һәм гызда инсани, тәбии һиссләр чох заман илаһиләшмиш, бир нөв әфсанәви рәнк алмышдыр. Белә севкинин өзүндә һүдуд билмәз бир чылғынлыг, бир чошғунлуг, күкрәјиш, мәфтунлуг вар ки, нә еһкам, нә ганун, нә адәт онун гаршысыны ала билмәз. Мәһәббәтә «чунунлуг» иснад един۔сә дә, һәмишә тә'сири чох, нүфузу бөјүк, гүдрәти үмумидир. Бу мәһәббәт сәркүзәштиндә инсани һиссләр чох күчлү тәрәннүм олунур. Ашиг дә, мә'шугә дә одлу, әзәмәтли севки мүчәссәмәсидир. Бунларын һәјатында дүз имандан, бөјүк вә вәфалы, фәдакар севкидән башга һәр шеј мә'насыздыр. Бунларын нәзәриндә варлыг да, каинат да, һәјат да бөјүк мәһәббәтин шаиранә, мәғрур нүмајишиндән ибарәтдир.

Бөјүк шаир мәһәббәт мәсәләсини өз гәһрәманларынын доғрудан да кәнчлик илләриндән, һәјатда, реал мүнасибәтләрдә көрдүјүмүз кими тәбии чәрәјанындан јох, лап ибтидадан, јә'ни һәмин кәнчләрин көрпәлик, ушаглыг илләриндән, һәтта тәвәллүд дәгигәләриндән башлајыр. Мәһәббәт бу адамларын аиләви һәјатында, әсл реал мүнасибәтдә мүбтәла олдуглары ичтимаи бир мүнасибәт јох, куја әввәлчәдән, јаранышдан јазылмыш «әзәли» бир тале, бир гисмәт кими ифадә едилир:

Мәчнунун атасы Бәсрәдә, Бағдадда мө'тәбәр бир адам, гәбилә рәиси иди. Олдугча варлы иди. Кетдији јерләрдә һәр замана сәхавәти, еһсаны әскик олмазды,

һәр шејдә бәхтијар вә үстүн олан бу адам да дәрдсиз дејилди, онун јеканә дәрди бу иди ки, өвлады јох иди. Бу дәрдә исә о фәлакәт, бәдбәхтлик кими бахырды. Чох «сәнәмләр» алды, хәрч төкдү, нәзир деди, еһсан верди, нәһајәт «аллаһын рәһми кәлди» онун дуасы гәбул олунду. Бир өвлады—оғлан ушағы доғулду.

Анчаг әһвалатдан көрдүјүмүз кими, ушаг ади ушаг дејилди. «Күнәш кими кәмалә габил, Иса кими ушаглыгда камил иди».

Бу елә бир ушаг иди ки, нә үчүн дүнјаја кәлдијини илк дәгигәләрдән дүшүнүр, «чәфачы дүнјаја» куја белә хитаб едирди:

Билдим гәмини сәнин ки, чохдур—
Гәм чәкмәјә бир һәриф јохдур.
Кәлдим ки, олам гәмин һәрифи,
Кәл тәчрүбә ејлә мән зәифи.
Һәр ганда[1] гәм ола гылма еһмал,
Чәм ејлә дили-һәзинимә сал!
Һәм вер мәнә гәм јемәк кәмали,
Һәм аләми-гәмдән ејлә хали!..[2]

—көрүндүјү кими, бу ушаг фитрәтән бир философдур. Дүнјанын маһијјәти, һәјатын мә'насы һаггында гәрибә, чүр'әтли, ағыллы фикирләр дејир. Дүнјаја кәлдијинә «пешимандыр». Ахыр күнүнү јад едиб көз јашы төкүр, «варлығын өзүндә бир јохлуг көрүр», доғулмагда бир өлүм дујур.

Ушаг «јохлуг» аләминә дүшмәјини өзүнә бөјүк фәлакәт вә мүсибәт сајыр. Нә валидејнә, нә дә јарадана мүрачиәт едир. Көмәк үчүн јеканә бир гүввәјә, өзүнүн гүввәти, гүдрәти сајдығы ешгә мүрачиәт едир, ондан имдад истәјәрәк јалварыр:

Бир меј мәнә сун ки, мәсту мәдһуш,
Даим өзүмү гылым фәрамуш,
Нә кәлдијими билим чәһанә,
Нә ону ки, нечәдир зәманә.
Аләм көзүмә көрүнмәјә һич,
Бу риштәдә булмајам хәму пич....[3].

—бу ушаг доғулмағынын мә'насыны нәинки ешгдә көрүр, ешги нәинки өзүнә бир бәдбәхтлик сајмыр, әксинә

[1] Јанда.
[2] Диван, сәһ. 246.
[3] Јенә орада, сәһ. 247.

дүнјадакы бүтүн дәрд вә мөһнәтләрә синә кәрмәк үчүн, аләмин гәм јүкүнү бојнуна көтүрмәк вә беләликлә дә, һамыны гәм јүкүндән азад етмәк үчүн кәлдијини иддиа едир. Бу мәғрур иддиа ушагдакы «гејри-адилији» тамам бүрузә верир, һамынын диггәтини чәлб едир. Белә бир ушаг, шүбһәсиз әтрафындакылары һејрәт ичиндә гојачаг иди. Ата да, ана да, бүтүн гоһум-әгрәба да чох севинирди, анчаг ушаг раһат олмур, сәсини кәсмирди, сүд ичсә, санки ган ичирди, овунмаг билмирди. Дајә бүтүн зәһмәт вә әзаба дөзәрәк ушағы киритмәк үчүн ев-бәев кәздирирди. Күнүн бириндә ушағы бир евдә бир көзәл гыз әлинә алды. «Ешг һүснә мүгабил олду». Ушаг дәрһал севиниб күлдү, күл кими ачылды:

Затында чү вар иди мәһәббәт,
Мәһбубу көрүнчә тутду үлфәт.
Ешг иди ки, олду һүснә мајил,
Һүсни нә билирди тифли-гафил!
Мә'лум иди әһли-һалә ол һал,
Ким нүсхеји-ешгдир бу тимсал!..[1]

—көрүндүјү кими, доғулан ушаг халис, камил бир ешгдир ки, өзү кими көзәлә мајил олур, өз талејини анчаг көзәллик гучағында көрүр.

Әһвалатын әфсанәви рәнки демәк олар ки, бурада битир. Ушаг бөјүјүр, дајә васитәсилә тәрбијә алыр, нөзир-нијаз илә әзизләнир, мәктәбә гојулур.

Бу елә бир мәктәбдир ки, гыз оғлан бирликдә охујур. Гејсин дә синиф јолдашлары арасында гызлар чохдур.

Оғланлара гызлар олсалар јар,
Ешгә бөлүнүр рәвачи-базар!

—бурадакы мүнасибәтләр тамамилә реал заминдә вә инандырычы, тәбии истигамәтдә чәрәјан едир. Мәктәб һәјаты поемада о гәдәр көзәл, о гәдәр һәгиги, инчә, зәриф, әлван бәдии бојаларла тәсвир едилмишдир ки, әввәлки фәсилләрдә көрдүјүмүз әфсанә рәнкиндән һеч бир әсәр көрүнмүр. Бурада ушагларын бирликдә дәрсә һазырлашмалары, јазы мәшғәләләри, һүсн-хәтт, кечилән дәрси дөвр тәкрар етмәләри, бир-биринә дәрсдә көмәк етмәләри, суал вермәләри, китаб ахтармалары, дәфтәр итирмәләри. Лејлијә верилән суала Гејсин, Гејсә верилән суала Лејлинин чаваб вермәси, бир-бирилә кө-

---

[1] Диван, сәһ. 247.

гаш илә данышмалары, әтрафдакылардан һәја едиб чәкинмәләри, бир-биринин дәрсинә гулаг асмалары, лөвһәдә сөзү гәсдән гәләт јазыб «јарынын» дүзәлтмәсини көзләмәләри вә бундан бөјүк зөвг алмалары...

Гејсин лам вә ја сәсини тәкрар-тәкрар ири һәрфлә јазмасы (Лејли) Лејлинин ән әзиз китабыны Гејсин сифәтиндә көрмәси, Гејс јазы башлајанда сәрлөвһә олараг Лејлинин гашыны нәзәрдә тутмасы...

Бүтүн бунлар вә бу кими инчә ишарәләр нә гәдәр үлви, көзәл, тәмиз, тәбии, инсанидир! Севки дастанынын илк сәһифәләрини тәшкил едән бу лөвһәләр һәр ики кәнчин мәһәббәтә нә гәдәр мүгәддәс, нә гәдәр јүксәк, үлви бир һисс кими бахдыгларыны, бүтүн һәјатларыны буна гурбан вермәјә һазыр олдугларыны көстәрир.

Бөјүк шаир бурадача кәнч вә вурғун гәһрәманларынын сәчијјәсини тә'јин етмәјә, онларын фәрди, һәм дә мүштәрәк ашиганә аләмини ачмаға башлајыр:

Ешг олдуғу јердә мәхфи галмаз,
Ешг ичрә олан гәрар булмаз...
Бир гајәтә етди нәш'еји-һал
Ким, олду һәвасү әгл памал,
Галмады зәбанә таби-көфтар
Ким, ејләјәләр мәһәббәт изһар.
Кејфијјәти-һал гылмаға фаш,
Кәлмишди тәкәллүмә көзү гаш.
Ејләрди көз илә бу хитаби,
Гашилә верәрди ол чаваби.
Гашу көз илә олан тәкәллүм,
Һәм гылмады дәф'и-зәнни-мәрдүм.
Мәрдүмдән олам демә кәнарә.
Мәрдүм көз ичиндәдир, нә чарә!..[1]

—бу парчада кәнчләрин мәктәбдә башланан, даһа доғрусу, ачылан, ағаран севки мачәрасынын илк вә ән ширин күнләри верилир. Бөјүк Фүзулинин е'чазкар тәсвириндәки бу саф мәһәббәтин көзәллији бир дә орасындадыр ки, нә гәдәр одлу, нә гәдәр чылғын, нә гәдәр дәрин һисс олса да, һәја, исмәт, әдәб даирәсиндән зәррә гәдәр кәнара чыхмыр. Гејс дә, Лејли дә мәктәбдә өзләрини олдугча һәјалы вә мә'рифәтли апарырлар. Мә'лум олдуғу үзрә мәһз кизли мәһәббәтин ән парлаг ифадәси сүкут олур. О сүкут ки, јүзләрлә сөзүн вә онларча нитгин дејә билмәдијини дејир. Тәһсил күнләриндә кәнчләрин мүтәгабил одлу мәһәббәти мәһз белә, сүкут илә

---

[1] Диван, сәһ. 250.

ифадә олунурду. Гаш, көз ән ашкар мүкалимә васитәсинә чеврилмишди. Гаш илә дејиләнә көз ишарәси, көз илә дејиләнә гашын инчә һәрәкәти чаваб верирди. Мүнасибәт белә олса да, кәнардан нәзәр саланларын көзүндән јајынмаг, «дәф'и зәнни мәрдүм гылмаг» мүмкүн олмады. Әтрафдакылар бу мүнасибәтләрдәки сирри, һәрарәти вә гејри-адилији дујдулар. Ешгин сирри ачылды вә тез јајылды. Јухарыда кәтирдијимиз мисалын ахырынчы бәндиндә шаир, **мәрдүм** сөзүнүн мүхтәлиф мә'насындан истифадә илә чох көзәл мәчазлар јаратмышдыр:

Мәрдүмдән олам демә кәнарә,
Мәрдүм көз ичиндәдир, нә чарә!...

—мәрдүм фарсча адамлар, чамаат демәкдир. Ејни заманда бу сөз **көз бәбәји** мә'насындадыр. Икинчи мисраны ики чүр мә'наландырмаг олур: инсанлар көз ичиндәдир, онлардан кәнар олмаг чәтиндир, бәбәк көз ичиндәдир, кәнарда дејил, һәм дә кәнардакылары әкс етдирир.

Бу мә'наларын һәр икиси әһвалата мүнасибдир, тәсвир едилән һадисәнин характерини верир. Әввәла она көрә ки, доғрудан да ики кәнчин арасында аловланан мәһәббәти «мәрдүмдән—чамаатдан» кизли сахламаг мүмкүн олмур. Һәр ики тәрәфин аиләси хәбәр тутуб кәнчләри бир-бириндән узаглашдырыр. Икинчи тәрәфдән дә «мәрдүм көз ичиндәдир» сөзү илә шаир һәм бәбәјин көз ичиндә олдуғуну дејир, һәм дә көстәрир ки, ән мүһүм чәһәт будур ки, бәбәјин өзү күзкү кими инсанлары әкс етдирир. Адамлар онда әкс олундуғу үчүн, һеч вахт онлары «кәнар» етмәк мүмкүн дејилдир.

Бөјүк шаирин гәләмә алдығы мәһәббәт бүтүн үлвијјәти вә гүдсијјәти илә һәр ики кәнчин симасында тәчәссүм етмишдир. Онларын һеч бири о бирисиндән ајры вә ја үстүн көтүрүлмүр. Санки һәр икиси тә'сирли севки шәрбәтиндән ејни дәрәчәдә нуш етмиш, ејни дәрәчәдә мәфтун олмушлар. Санки Лејли Гејс үчүн, Гејс исә Лејли үчүн јаранмышдыр. Бунлары бир-бириндән ајры дүшүнмәк мүмкүн олмадығы кими, һәјатлары, варлыглары да бир-бириндән кәнар мүмкүн дејилдир. Поемада һәр ики ашигин сәчијјәсини, сурәтини чәкмәк үчүн ејни дәрәчәдә мүнасиб вә парлаг мәчаз вә епитетләр кәтирилмишдир. Һәм Лејлини, һәм Мәчнуну бу талесиз мәһәббәт аләминә дахил едәркән шаир онлары мәктәбдә охудуғу күнләриндәчә охучусуна белә тәгдим едир:

Бир сәф гыз отурду, бир сәф оғлан,
Чәм' олду беһиштә һуру гылман...
Ол гызлар ичиндә бир пәризад,
Гејс илә мәһәббәт етди бүнјад.
Бир түрфә сәнәм ки, әгли-камил,
Көрдүкдә ону олурду зајил.
Зүлфејни-мүсәлсәли кирепкир,
Чан бојнуна бир бәлали зәнчир.
Әбрүси хәми бәлаји-үшшаг,
Һәмчифт, ләтафәт ичрә һәмтаг,
Һәр кирпији бир хәдәнки-хунриз,
Пејкани-хәдәнки гәмзеји-тиз...
Көз мәрдимәкиндән олса хали,
Көз мәрдимәки олурду хали.
Лә'лү дүри көстәрәрди һәрдәм,
Овраги-күл ичрә әгли-шәбнәм.
Әбваби-тәкәллүм етсә мәфтуһ,
Әмватә верәрди мүждеји-руһ.
Әндами-ләтифеји-илаһи,
Дәрјаји-ләтафәт ичрә маһи.
Шаһбаз бахышлы, аһу көзлү,
Ширин һәрәкәтли, шәһд сөзлү.
Раһү рәвиши мүдам гәмзә,
Башдан ајаға тәмам гәмзә.
Ајрыча шәкил вә хошча пејкәр,
Јахшыча сәнәм, көзәлчә дилбәр
Аләм сәри мујинин түфејли
Мәһбубеји-аләм, ады Лејли.
Гејс ону көрүб һәлаки олду,
Мин шөвглә дәрднаки олду...

—күман етмәк олар ки, көзәллик вәсфини бундан артыг вермәк мүмкүн дејилдир. Һәм инчәлији, һәм ләтифәлији, һәм дә һәгиги, тәбиилији е'тибарилә Мәчнунун сурәтинә сәрф едилән бојалар, рәнк, рајиһә һеч дә бундан кери галмыр. Гәрибәдир ки, Лејли Мәчнунун нәзәрилә тәсвир олундуғу кими, Мәчнун да мәһз Лејлинин нәзәриндә тәсвир олунур. Бөјүк шаирин өзү бу мүгајисәләрдә санки кәнара чәкилмишдир, көрүнмүр. Лејли Гејси көрән кими она бир көнүлдән мин көнүлә ашиг олур. Чүнки **көрур** ки, онун «мисали һәлә дүнјаја кәлмәмишдир»:

Бир дилбәри-сәрв гәдд күл руј,
Сәрви-хошу-күлрухү сәмәнбуј.
Ширин ләби мәншәи-ләтафәт,
Рә'на гәди дурдуғилә афәт.
Овсафи-ләтафәтиндә сөз јох!
Әлтафи-мәлаһәтиндә сөз јох!
Шәһла көзү нәркиси пүрәфсун,
Зиба гашы нәркис үзрәки нун.
Һүсни күлү лалеји-шәфәгфам,
Зүлфи хәми лалә үзрәки лам!
Ағзы сифәтин худ етмәк олмаз,
Әсрари-нәһанә етмәк олмаз.

Зулфи сөзү зикри-һәлгеји-раз,
Ләли-ләби аби-чешмеји-наз.
Дөври-мәһи-рүји чешмеји-нур,
Хаки-кәфи-паји сүрмеји-һур.
Бир гајәт илә шәмајили хуб,
Ким Лејли оланда она мәтлуб,
Бир күзкүјә кәр ачыб көзүнү,
Күзкүдә көрәјди кәр өзүнү.
Өз аризинә олурду мејли;
Гылмазды һәваји-һүсни-Лејли.
Ол ики сәмәнбәрү сәһи-гәд,
Бир-биринә олдулар мүгәјјәд...[1].

—гызын да, оғланын да һәм заһири, һәм дахили, мә'нәви көзәллији бир-бирини тамамлајыр, бир-биринә елә јарашыр ки, хилгәтдә белә ујғунлуғун чох надир олдуғуну күман едирсән.

Бөјүк шаир чаванларын биринин һүсну вә мәлаһәтини башгасынын хүсусијјәтләри илә мүгајисәдә верир. Бир тәрәфдән билавоситә тәсвирин мүәјјәнлији ајдын олурса, икинчи тәрәфдән ашиг-мә'шугәнин мәһз мә'нәви, хилгәтән— бирлији нәзәрдә тутулур.

Гејс көзәлдир. О гәдәр көзәлдир ки, күзкү гаршысында дурса вә күзкүдә өз сурәтини көрсә, Лејли һүснүнүн һавасы ону бу гәдәр мәшғул етмәз. Гыса десәк, бу кәнчләрин көзәллијини гүввәтләндирән ән әсас чәһәтләрдән бири дә сәдагәтлә бир-биринә вурғунлуглары, «ики бәдәндә бир чан» олмаларыдыр.

Онларын характерини, мә'нәви аләмини, гәлб һәјатыны мүәјјән етмәк үчүн Фүзули мүстәгил хасијјәтнамә вермәклә кифајәтләнмәмиш, бир чох зәнкин бәдии васитәләрдән истифадә етмишдир. Сөзләрин јалныз мүстәгим мә'нада ишләнмәси поемада, демәк олар ки, надир һалдыр. Мәчазла тәсвир вә характеристика үмумән бөјүк сәнәткар үчүн ән сәчијјәви чәһәтдир.

Бу поемада, гәһрәманларын тәсвириндә дә өн чох диггәт васитәли хасијјәтнамәләрә верилмишдир: Лејлинин анасы һадисәдән хәбәр тутандан сонра тәшвишә дүшүр, мин бир һәјәчан илә гызыны чағырыр, гаршысында әјләшдириб данлајыр, вә нәсиһәт верир. «Лаләсән әмма үзүн ачыгдыр. Әкс кими һәр сурәтә бахма, күзкү ол гаты үзлү олма! Шәм'исән һаваjә ујма бахма, күзкү ол гаты үзлү олма! Шәм'исән һаваjә ујма бахма, сөнәрсән. Кәлинчик кими өзүнү бәзәмә, бача-пәнчәрә кими кәнара бахма, сағәр кими кәзмә, нәғмә кими пәрдәдә гәрар тут!».

[1] Диван, сәһ. 249.

Ана илә гызын сөһбәтиндә, кизли мүкалимәдә кәтирилән бүтүн бу мәчаз вә епитетләр, шүбһәсиз, ананын нә гәдәр нәчиб, нәзакәтли, һәссас, инчә гәлбли, өвладыны дәрин мәһәббәтлә севән кениш гәлбли бир инсан олдуғуну көстәрмәкдән әлавә, ән вачиб әсас гәһрәманын—мә'шугәнин, Лејлинин хасијјәтнамәси үчүн бураја кәтирилмишдир. Гыз мәһз инчә, көзәл, јүксәк бир аләм илә күзкү, лалә, чыраг, сурәт, сағәр, нәғмә вә с. илә мүгајисә едилир. Бу мүгајисәдә предметләрә ән һәссас, ән ајыг, реал-һәјати бир мүнасибәт вардыр. Онларын һәм мүсбәт, һәм мәнфи чәһәти ачылыр, габардылыр. Бу предметләрин заһири, чилвәли тәрәфи ананы алдада билмир. Ана өз нәсиһәтиндә авам бир гадын кими јох, зәнкин, тәчрүбәли, еһтијатлы, узагкөрән, исмәтли, абырлы бир гадын кими һәрәкәт едир. О, јеничә гучағындан ајрылан, мүмкүндүр ки, кәнчлији, көзәллији учундан кимә исә алдана биләчәк әзиз баласыны һәр һансы бир угурсуз тәсадүфдән горумаг, һадисәләрин заһири, көзәл тәрәфләрлә бәрабәр гапалы, мәнфи тәрәфләрини дә онун нәзәринә чатдырмаг, ону һисс илә јох, мәһз шүур илә, ағыл илә һәрәкәт етмәјә чағырмаг истәјир.

Ананын кәтирдији мисаллар китаб тә'сириндән, мүчәррәдликдән узаг олдуғу кими, шит мејлләрдән дә кәнардыр. Бу мисалларын һамысы реал мүнасибәтләрдән, чанлы халг мәишәтиндән көтүрүлмүшдүр.

Лалә көзәлдир, анчаг ачыглығы да вар, күзкү көзәлдир, анчаг гаты үзлүдүр, чыраг ишыглыдыр, анчаг һава (јел) ону сөндүрә биләр, сурәт јахшыдыр, амма һәр өтәнин үзүнә бахдығы үчүн исмәтсиз көрүнүр...

Бу мәчаз вә епитетләр заман мәһдудлуғундан узаг олдуғу кими, мәкан чәрчивәси һүдудуна да сығмыр. Чүнки бунлар нәинки әрәб мәишәтинә, һәтта бүтүн Шәрг халгларынын мәишәтинә хас әламәтләрдир. Һәтта белә мәчазлары бу күн дә өвладыны һәја вә исмәт даирәсиндә бөјүтмәјә чәһд едән аналарын дилиндән ешитмәк олар. Гәрибәдир ки, һадисә, һәјат лөвһәси тәбии, һәгиги олдуғу, мәишәти әкс етдирдији, дәбдәбәдән узаг олдуғу үчүн дил дә садәдир. Нә гәдәр шаиранә дејилсә дә, ифадәләр нисбәтән данышыг дилинә јахындыр.

Бу тәсвирдә бир тәрәфдән сүжет, әһвалат инкишаф едир, ананын изтираб вә еһтијатлары верилир, икинчи тәрәфдән јери кәлдикчә Лејлинин—һәдди-бүлуға јеничә чатан мә'сум мәктәбли гызын нә гәдәр зәриф, ләтиф, гәшәнк, бакир, инчә бир хилгәт олмасы мүнасиб бәдии ва-

ситәләрлә көстәрилир. Һеч шүбһә јохдур ки, бөјүк шаирин бәдии васитәләрини анчаг әдәби мәнбәләрлә, нә гәдәр кениш вә зәнкин олса да, классик ше'р ән'әнәләрилә бағламаг сәһв оларды. Бу тәсвирләрдә һәгиги һәјат, чанлы тәбиәт, чәмәнләр, чајлар, лаләли, бәнөвшәли чөлләр, мешәләр, баһарын руһ верән, пајызын пәришан лөвһәләри, реал инсанын, дујуб дүшүнән адамларын һисс-һәјәчанлары, мәишәт лөвһәләри, адәт вә бахышлары әсас ичтимаи зәминә олараг алынмышдыр. Шаир өз илһам гүдрәтилә, бу зәминәдән доған бүтүн тәбии дујғу вә тәсәввүрләри парлаг бојаларда чәлалы, кәсәрли бир шәкилдә әјанилэшдирир.

Поемада кәтирилән башга бир сәһнәни алаг. **Чыраг** илә, **пәрванә** илә, **ај** илә, **күләк** илә, **булуд** илә, һәсбиһал вә мүкалимәләринин һамысында Лејлинин характери ән инчә тәсвирләр вә сөзләрлә тамамланыр. Ејни заманда Гејсә олан атәшин мәһәббәтинин дә мә'на вә дәрәчәси мүәјјәнләшир.

Ај илә мүкалимәсиндә Лејли өз ешгини **ај вә күнүн** әфсанәви ешги илә мүгајисә едир, дәрдини аја дејир, ондан чарә истәјир. Ајын вәзијјәтини Лејли өз вәзијјәти илә, мәһз өз талеји илә **вәсф едир.** Ај, Лејли үчүн инди анчаг уғурсуз бир мә'шугәнин тимсалындан башга бир шеј дејилдир. Өзүнү она, ону да өзүнә охшадараг Лејли үрәк долусу **мә'нәви изтирабларла ачы-ачы фәрјад** едир:

Кеј[1] каһ гәддим кими хәмидә,
Каһи пүр олан мисали-дидә,
Каһ заһир олан мәнә гәмим тәк,
Кәһ гајиб әнисү һәмдәмим тәк.
Шаһиддир она бу ингилабын,
Ким ашигисән бир афитабын.
Һичрани илә нәзәр олубсан,
Сәркәштеји-рузикар олубсан.
Еј мөһнәти-ешгдән хәбәрдар,
Көр, танры үчүн нә мөһнәтим вар!
Гыл ше'леји-аһимә нәзәрә,
Кәр вар исә рәһмин, ејлә чарә.
Сејр ејлә фәзаји һәр дијари,
Көз чүмләји-дәштү күһсари.
Көр гандадыр[2] ол мәним пәнаһим,
Шаһим, маһим, үммидкаһим.
Һали-дилим она әрз ејлә,
Биллаһ нечә көрдүн исә сөјлә!..[3]

[1] Ки, еј, еј!
[2] Һардадыр.
[3] Диван, сәһ. 277.

Лејли нәинки инсанлары—әтрафындакы гоһум-әграбасыны, достларыны, һәтта һејванаты, **чансыз** тәбиәти, каинат һадисәләрини, бүтүн варлыглары өз чылғын, уғурсуз мәһәббәтинин, пәришан талејинин күзкүсүндән көрүр вә гијмәтләндирир. Онун үчүн бүтүн һәјатын, мә'нәвијјатын, һиссләр вә дүшүнчәләрин јалныз бир дујғуја, һәјатынын мә'насы сајылан садиг **мәһәббәтә** табе тутулдуғу, бундан кәнар һәр шејин бир һеч, мә'насыз олдуғу тәбии вә ајдындыр.

Лејли өз дәрдләрини, севкилиси јолунда чәкдији әзаб вә изтираблары инсанлардан чох тәбиәт һадисәләринә дејир. Инсанлар арасында исә өзүнү мүмкүн гәдәр гапалы, пәришан, күскүн, мәррүмкириз бир шәкилдә апарыр. Чалышыр ки, онун сәсини, фәрјадыны ешитмәсинләр, дәрдини дујмасынлар, көз јашыны көрмәсинләр, әһвалыны сорушмасынлар, һаггында данышмасынлар. О һеч бир јердә дура билмир, һеч нәдән тәсәлли ала билмир. Амма бу дахили, мә'нәви сарсынтыларыны, изтираб вә һәјәчанларыны нәсә, заһири шејләр илә, бәр-бәзәк илә өртмәјә, ади, лагејд көрүнмәјә сә'ј едир:

Ким сејрдән алмајыб тәсәлли,
Өз мәнзилинә дөнәндә Лејли,
Вермишди өзүнә дүрлү зивәр,
Һәр зивәрә бир нәтичә мүзмәр.

Гәбул етдији зинәтин өзүндә дә мүтләг дахили мә'на вар. Бу, ади бир кәлинин дашыдығы јар-јарашыг, зинәт дејилди. Бәзәк шејләринин һәр бири мә'шугәнин кизли, нискилли нијјәтләрини ифадә етмәлидир:

Та мәһв ола көздән ахыдан хун,
Һәм кејнәји, һәм дону иди күлкүн.
Та ким ола дуди-аһә мананд.
Бағланмыш иди бәнәвшә сәрбәнд.
Та ким ола севти-налә памал,
Пајиндә иди сәдалы хәлхал.
Та олмуја әшк, үздә мә'лум,
Рүхсаринә ле'-ле' иди мәнзум.
Рә'на баша сәрпубән чичәкләр,
Назик белә санчыбан әтәкләр.
Пәрванәсиз ејләмәзди шәм'ин,
Ејләрди дүри-сиришк чәм'ин.[1]

Заһирән белә көрүнүр ки, Лејли бајрам либасындадыр. Көрәнләр онун шән-шәтарәт ичиндә олдуғуну ду-

[1] Диван, сәһ. 282.

шунә билирләр. Амма әслиндә онун һалы чох пәришандыр. Бөјүк шаирин силсилә тәзадларла вердији тәсвир бунун әксини дејир. Лејлинин севинч, шәнлик әламәти кими көрүнән бүтүн зинәт вә һәрәкәтләри, сән демә, тамамилә башга, кизли бир мәгсәд кудүр. Башга бир аләмдән хәбәр верир. Бүтүн зинәтләри хүсуси бир мәгсәд үчүн дүшүнүлмүшдү:

Көјнәји, дону она көрә гырмызы дејилди ки, бу рәнк бајрам, севинч рәнкидир. Јох! Бу рәнки она көрә сечмишди ки, көзүндән ахан ган-јаш сечилмәсин, билинмәсин. Башына бәнөвшәдән сәрбәнд бағламасы баһар кәшкиндә, этир севдасында олмасындан дејилди. Хејр! Бәнөвшә дәстәси она көрә бағламышды ки, синәсиндән гопан аһын түстүсүнә охшасын. Ајагларында сәсләнән хәлхал вар иди ки, оиларын сәси өзүнүн фәрјадыны боғсун, ешидилмәз етсин, көз јашы рүхсарында билинмәсин—дејә үзүнә ле'ле'-дән зинәт вермишди вә саирә...

Бу тәсвирләрин һамысында Лејлинин мәһз бир мә'шугә, сәдагәтли бир мәһбубә кими характери бүтүн тамлығы илә мејдана чыхыр.

Ејни вәзијјәти биз Мәчнунун бәдии хасијјәтнамәсиндә дә көрә билирик. Бунларын һәр икисинин сәчијјәси һеч јердә тәкликдә, ајрылыгда верилмир. Бири һәмишә о бири васитәсилә көстәрилир, бири о бирисини тамамлајыр.

Һәтта бунлар ајры-ајры сурәтләр, фәрдләр кими јох, ваһид бир мәхлуг, бөјүк, мүгәддәс бир ешгин ајры-ајры тәрәфләри кими тәсәввүр едилир. Нә Лејлинин, нә Мәчнунун һәјатында елә бир ан јохдур ки, ешгин туғјанилә, мәһәббәтлә мә'наландырылмамыш олсун.

Бир гајда олараг поема бојунча ашигләрин һалына мүвафиг мәзмунлу гәзәлләр ара-сыра сүжети бәзәјир. Бу гәзәлләр әлбәт ки, өз-өзлүјүндә јүксәк ше'р нүмунәләри олмагдан башга, кәнчләрин фачиәли севки мачәрасынын ајры-ајры характер мәрһәләләрини әкс етдирмәк чәһәтиндән дә чох мүнасиб вә гијмәтлидир. Бу гәзәлләрин чоху конкрет бир мәтләбә—ја ашигин, ја мә'шугәлләрин руһуна, һалына ујғун јерләрдә вә мәзмунда дејилир. Бә'зән дә бунлар бир-биринә чаваб олур, ашигин мә'шугәјә дедијинә чаваб олараг мә'шугәнин дили илә верилир. Нәинки мәзмун чәһәтдән, һәтта шәкил, вәзн, әда, ифадә, гафијәләр чәһәтдән дә мүтләг әлагәдар олур.

Поеманын ахырларында Мәчнунун дилиндән белә бир гәзәл верилир:

Аһ ким, бир дәм фәләк рә'јимчә девран етмәди,
Васл дәрманилә дәф'и-дәрди-һичран етмәди...[1]

—Лејли дә һәмин шәкилдә, дәрдини изһар етмәк үчүн ејни гафијә вә рәдифли бир гәзәл дејир:

Ачмады көнлүм фәләк та бағрымы ган етмәди,
Гылмады хүррәм мәни та зарү кирјан етмәди...[2]

Јахуд башга бир мисал:

Лејлидән үз дөндәрдијини, «мә'на аләминә мәфтун олдуғуну» тәсдиг етдији јердә Мәчнун дејир:

Өјлә сәрмәстәм ки, идрак етмәзәм дүнја нәдир?
Мән кимәм, саги олан кимдир, меју сәһба нәдир?[3]

—Мәчнунун һәрәкәтиндән һејрәтә дүшән, өмрүндә тәсәввүрүнә кәтирмәдији бу сојуглуғу көрән Лејли дә ејни дил, ејни әда илә, ејни вәзндә нискиллә, һәсрәтлә долу одлу бир гәзәл дејир:

Еј гылан шејда мәни мәндән бу истиғна нәдир?
Нечә сормазсан ки, әһвали-дили-шејда нәдир?
Кәр мәнә халг ичрә пәрва гылмадын мә'зурсән,
Бөјлә тәнһалыгда гылмазсан мәнә пәрва нәдир?..[4]

—бу гәзәлләрин чоху Мәчнуна, ашиг Мәчнуна јох, шаир Мәчнуна иснад едилир. Онун дилиндән дејилән ше'рләр халг арасында о гәдәр мәшһур олмушдур ки, ешидилән кими һамы танајыр.

Лејли өзү дә инсанларын кәдәрли маһнылпрында севкилисинин үрәк сөзләрини дујуб даһа да кәдәрләнир.

Поеманын бир сыра јерләриндә Лејли илә Мәчнун һәгиги ешг әһли кими мүгајисә едилир. Һәр икисиндә ән јүксәк инсани кејфијјәтләр көстәрилмәклә бәрабәр, араларындакы мә'нәви фәрги дә мәһз севки нөгтеји-нәзәриндән ајдынлашдырылыр. Бир-бириндән узаг дүшдүјү, һәр икисинин «гәм дәрјасына» гәрг олдуғу бир заманда, Лејли һәсрәт ичиндә боғуларкән ким тәрәфиндәнсә охунан бир ше'ри—Мәчнунун ше'рини ешидир. Бу ше'рдә һәр ики кәнчин јаныглы һалы фачиәли бир нағыл кими тәәссүфлү дил илә сөјләнир:

---

[1] Диван, сәһ. 329.
[2] Јенә орада, сәһ. 330.
[3] Јенә орада, сәһ. 331.
[4] Јенә орада, сәһ. 332.

14 снф. 140

Кеј нәш'еји-ешгдән вуран дәм,
Мәчнуну да санма Лејлидән кәм.
Мәчнунла Лејлинин бәрабәр,
Кәр кимсә дејәрсә гылма бавәр:
Лејлидә әкәрчи дәрд чохдур.
Мәчнуни-һәзинчә дәрди јохдур.
Лејли әли ијнәдәндир әфкар,
Мәчнуна гылынчлар ејләмәз кар.
Лејлини едәр һәрир дилкир.
Мәчнуна верәр нәшат зәнчир.
Мәчнундур олан гәмә кирифтар,
Лејли кимә олмуш ола гәмхар?
Мәчнуна јетәр шикәнчеји-тәб.
Лејли кимәдир тәбиб, јарәб?
Мәчнундур әсири-дами-Лејли,
Лејли кимә салмыш ола мејли?...

—Лејли, һәр икисинин һәсб-һалыны дүрүст верән «тәранәни» ешидәндән сонра чох мүтәәссир олур.

Лејли тутуб ол тәранәјә куш,
Өз нәғмәсин ејләди фәрамуш[1].

—бу мүгајисәли ше'р о гәдәр тә'сирлидир ки, Лејлијә өз дәрдләрини унутдурур. О ашкар көрүр ки, севкилиси ондан гат-гат артыг әзаб, изтираб ичиндәдир. Һәтта Мәчнунун изтираблары «мәшһури-чәһан», дилләрин әзбәри олмушдур. Чамаатын она јазығы кәлир. Лејли дәрк едир ки, Мәчнунун дәрди ондан артыгдыр. Чүнки Мәчнун һәр һалда өз јарынын әғјарә уғрадығыны билир, онун үчүн исә дүнјада бундан да бөјүк фачиә ола билмәз.

Лејлинин тәсвириндә раст кәлдијимиз мәчаз вә епитетләрин демәк олар ки, һамысыны Мәчнун сәчијјәсиндә дә көрүрүк. Көзәллик, мәһәббәт, вәфа, ешг јолунда фәдакарлыг, изтираблардан ләззәт алмаг, ән ағыр фачиәләри дә мәмнунијјәтлә гаршыламаг, бунлара мәрданәликлә дөзмәк һәм Лејлијә, һәм Мәчнуна хас бир кејфијјәтдир:

Ешгдән чанимдә бир пунһан мәрәз вар, еј һәким!
Хәлгә пунһан дәрдим изһар етмә зинһар, еј һәким!..
Кәл меним тәдбири-биһудәмдә сән бир сә'ј гыл
Ким, олум бу дәрдә артыграг кирифтар, еј һәким!

—гәһрәманларын һәр икиси мәһәббәт уғрундакы бәла вә мүсибәтләри белә гаршылајыр. Бу мә'нада һәр ики ашигин сәчијјәсиндә фәрг ахтармаг чәтиндир.

[1] Диван, сәһ. 232.

Анчаг Мәчнун һәм шифаһи әдәбијјатда, һәм Низами поемасында олдуғу кими, бурада да ашигдән башга бир шаир кими, һәм дә гүдрәтли вә мәшһур бир шаир кими верилир. Доғрудур ки, севки мачәрасынын әсас көтүрүлдүјү сүжетдә, онун дилиндән охунан гәзәлләрдә, истәр һаггында данышылан сөһбәт вә нағылларда Мәчнунун тәмкинли вә гүдрәтли бир шаир олдуғу ајдын көстәрилир. Поеманын ахырларында Мәчнунун сәчијјәсинә һәср едилмиш бир фәсилдә (бу Мәчнунун мә'рачифәзаилидир вә бәјани-мәртәбеји-һүсни-хәсаилидир). Фүзули Мәчнун һаггында чох јүксәк хасијјәтнамә верир. Ону һәр чәһәтдән камил бир сима, «мөһнәт мүлкүндә әвәзсиз бир һөкмдар» адландырыр, варлығы ән доғру дәрк едән, зәманә дөвраныны јахшы билән мүдрик бир философ кими көстәрир. Бурада Мәчнунун шаирлијини, нүктәдан олан тәбини, онун ше'ринин ән зәнкин мә'наларла долу олдуғуну гејд едир.

...Билмишди чәһанын е'тибарин,
Јох јеринә сајмыш иди варин.
Олмушду вүчуди-паки пүрнур,
Алајиши-әклү шүрбдән дур[1].
Тәһсил гылыб сәфаји-сирәт,
Көрмүшду мәчаздан һәгигәт.
Ә'јанә јох иди е'тимади,
Нәггаш иди нәгшдән муради.
Мөвзун иди тәб'и-нүктәдани,
Һәр нүктәдә вагифи-мәани!
...Авази иди бәси мүлајим,
Үслуб илә һәр чәкәндә аваз,
Гушлара тутарды раһи-пәрваз.
Кәһи гәзәлү, кәһи гәсидә,
Инша галыб ол ситәмрәсидә
Сузилә охурду каһү бикаһ,
Бир нечә әзиз онунла һәмраһ,
Јазарлар иди тәмам ше'рин.
Охурлар иди мүдам ше'рин
Аләмләрә ол гәриби-мәһчур,
Әксәр бу сәбәбдән олду мәшһур
Авазиву зеһниву чәмали,
Гылмышды мүгәјјәд әһли-һали.
Ким олса бу үч кәмалә габил,
Демәк олур она зати-камил...[2].

—Мәчнун талејинә мә'налы, мәзмунлу бир финал кими верилән бу фәсил вурғун, мәфтун гәһрәманын сәчијјә-

[1] Јемәк-ичмәк зөвгүндән узаг.
[2] Диван, сәһ. 337.

11*

сини тамамламаг, онун һәјатында кечирдији мүрәккәб вә фачиәли мәрһәләләри јекунлашдырмаг нөгтеји-нәзәриндән чох әһәмијјәтлидир.

Әввәла, бурада Мәчнунун бир шаир, һәм дә мәшһур бир шаир олдуғу, гәзәл, гәсидә устады, һәм дә өзүнүн катибләри, мүгәнниләри олан бир шаир кими шөһрәт тапмасы мүәјјәндир. Бә'зән әдәбијјатда вә шифаһи нүмунәләрдә дејилән кими, Мәчнунун шөһрәтини јалныз чунунлугда, сәркәрданлыгда, пәришанлыгда арамаг сәһв оларды. Кәтирдијимиз мисаллардан мә'лум олур ки, онун мәшһур олмасы «әксәр бу сәбәбдән», јә'ни шаирлик, варлыгда, һәјатда әсл мә'на ахтармаг, сәбәбиндән иди. Онун габилијјәтләри: авазы, зеһни, чамалы ону һәр јердә мәшһур вә мә'руф етмишди. Халг исә бу истедады надир сајырды. Бу үч һүнәрин бирләшмәсинә бир верки кими бахыр вә еһтирам бәсләјирди.

Икинчи тәрәфдән мә'лум олур ки, Мәчнун јүксәк зәкалы, дәрин дүшүнән, һәссас, инчә гәлбли бир инсан олараг бир чох мүасирләринин әхлагына, заманын ичтимаи гајдаларына, дөврүн адәт вә низамларына дәрин нифрәт едирди. О бир нөв Һамлет кими заманынын фөвгүндә дурур, өзүнү дәрк етмәк сәвијјәсиндән чох-чох ашағыда галанлара ачыјырды.

Үчүнчү тәрәфдән, севки, әсл, пак инсани мәһәббәт јолунда чәкдији әзаблар ону дүнја не'мәтләриндән ајырмыш, узаглашдырмышды. Онун фикринчә, ади һәјат мәишәт кирдабына, «јемәк, ичмәк» зөвгүнә ујанларын чоху мә'на аләминдән, јүксәк мә'нәвијјатдан узагда, гафил, мәһрум, рәзил вәзијјәтдәдирләр.

Нәһајәт, дөрдүнчү тәрәфдән Мәчнунун заһири аләмдән үз дөндәрмәси, «әјана»[1] инанмамасы, анчаг «Нәггашә» үмид бағламасы онун фәлсәфи тәсәввүр вә көрүшләрдән дә кәнар олмадығына бир дәлилдир. Доғрудан да, Мәчнун мәһәббәт мачәрасынын сонларына доғру вә мәһбубәсинин вүсалына чатмаг мәгамы кәләндә, бүтүн варлығы илә һәсрәтини чәкдији Лејли илә өзүнү бир јердә көрәндә ондан үз дөндәрир, нәсә, илк вә «тәмиз» мәһәббәтинин севдасилә Лејлидән «үзр истәјәрәк» узаглашыр. Заһири аләмә, «ә'јанә» инанмамасы, варлыгларын һамысында јалныз бөјүк бир мә'на, јараданын өзүнү. «нәггашы» арамасы Мәчнунун характерини даһа да мүрәккәбләшдирир. Онун бөјүк бир мәһәббәтлә чәкилмиш бәдии сурәтинин нәинки **ашиг**, **шаир** кими, һәм дә тәзадлы дүшүнчәләрин әсири, сәркәрданы олан бир **философ** кими дә тәдгигә мөһтач олдуғуну көстәрир. Буну әдәбијјат тарихи бојунча һәм тәдгигатчылар, һәм дә бөјүк әдиб вә шаирләрин чоху гејд етмишдир.

Мәчнун һаггында шаир Вагифин фарсча мәнзум һекајәси јадымыздадыр. Лејлинин гәбир торпағындан ешг әтринин әтрафа јајылдығыны ушаглар да дујурлар: «Еј Вагиф сән дә бу үрәк јандыран дүнјада ешгин рәмзини (мә'насыны) һәмин ушагдан өјрән!»[1].

Әдәби-ичтимаи һадисәләри дәриндән анламајан, анчаг сәтһи, заһири әламәтләрә көрә һөкм верән Заһидә гаршы чыхараг бөјүк Сабир дә Лејли-Мәчнун мачәрасынын адиликдән узаг, мә'нача дәрин олан бу мәһәббәтин кејфијјәтчә чох зәнкинлијини јазыр. Заһид билмир ки, «Гејси баша дүшмәјин» өзү мә'нәви гүдрәт вә мәдәнијјәт истәр:

Ач дилини, јум көзүнү заһида!
Вирд оху һеч анлама мә'насыны.
Бахма бир ибрәтлә бүтүн аләмә,
Көрмә һәгин нури-тәчәлласыны.
Хүшк ибадәтлә, гуру зөһд илә,
Анлама сән ешг мүәммасыны!
Зөһдү өјүб, ејләмә инкари-ешг,
Шәхс булур ешг илә мөвласыны!
Гејсә әбәс вермә чунун намини,
Көрмәјәрәк сурәти-Лејласыны.
Кушеји-хәлвәтдә отурма, киши!
Билмә һагын кушәдә мә'насыны.
Гәсдин әкәр јар исә кәл көстәрим,
Варса көзүн ејлә тамашасыны!
Сән'әтә бах, санеинә пеј апар.
Дәрк елә кејфијјәти-иншасыны.
Лејк һаны сәндә бәсирәт көзү,
Та көрәсән нәһчи-диларасыны!..
Һу чәкиб ахыр көрәсән ку-бәку,
Тәрк едәсән зөһди-мүәлласыны.
Күфрдә тәглид едәсән-шаирә,
Зикр едәсән ше'ри-мүтәффасыны![2]

— бу мәһәббәт дастаныны вә онун гәһрәманларыны доғру дәрк етмәјин нә гәдәр зәрури олдуғуну, заһидләрин,

[1] Ә'јан бурада заһири аләм, варлыгларын заһири тәрәфи, «көрүнән» чәһәтләри мә'насындадыр.

[1] Молла Пәнаһ Вагиф. Әсәрләри. Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ 204.
[2] М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә». Бакы, Азәрнәшр, 1948, сәһ 219.

авамларын исә буна садәчә «чүнунлуг» иснад вермәсинин мәһз нифрәтә лајиг олдуғуну Сабир өз ше'риндә көзәл көстәрмишдир.

Мәчнунун характериндәки зиддијјәтләри, мүрәккәблији алимләр дә, шаирләр дә тәсдиг едирләр. Анчаг бу мәсәләнин изаһында чох мүхтәлиф көрүшләрә раст кәлмәк олар. Бә'зиләри буну илаһиләшдирир, бә'зиләри тәсәввүфә апарыр, бә'зиләри дә гәһрәманын јүксәк мә'нәвијјаты, зәнкин дахили аләми, надир шаирлик гүдрәти, мүстәсна идрак габилијјәти дујғулары илә изаһа чалышырлар. Әлбәттә ки, тәзадлы, думанлы, суаллы, шүбһәли дүшүнчәләр Мәчнуна китаблардан, нәзәријјәләрдән, мүбаһисәләрдән јох, ағыр ичтимаи шәраитдә кечирдији изтираблы һәјатдан, дүшдүјү чәтин вә анлашылмаз вәзијјәтләрдән кәлир. Тәмиз, саф, үлви, мүгәддәс инсани бир мәһәббәтлә һәјата гәдәм гојан, кәнч, анчаг бу мәһәббәт јолунда, азад, гәрәзсиз севки јолунда о гәдәр ағыр, кечилмәз манеәләрә раст кәлир, бәла вә мүсибәтләрә дүчар олур ки, һеч биринин мә'насыны анлаја билмир. Она көрә дә мә'нәви аләмә, «јарадана», «һагга», «нәггашә» үз тутараг ишкәнчәли өмрүнүн нәһајәтини, агибәтини, нәтичәсини анчаг ораларда ахтарыр:

Биз чаһан мә'мурәсин мә'нидә виран билмишиз
Афијәт кәнчүн бу виран ичрә пүнһан билмишиз
Кәр өзүн дана билир тәглид илә сурәтпәрәст,
Аләми-тәһгигдә биз онун надан билмишиз.
Бихәбәрләр шәрбәти-раһәт билирләр бадәни,
Биз һәкими-вәгтиз ону төкмүшүз, ган билмишиз
Билмишиз ким, мүлки-аләм кимсәјә гылмаз вәфа,
Ол заманлан ким, ону мүлки-Сүлејман билмишиз
Ајры билмишсән Фүзули, мәсчиди мејханәдән,
Сәһв имиш ол ким, сәни биз әһли-үрфан билмишиз...[1]

Фүзулинин гәләмә алдығы севки дастанында баш гәһрәманларын—Лејли илә Мәчнунун **камил** сурәти илә јанашы епизодик сурәтләр дә верилмишдир. Кәнчләрин валидејниндән башга Нофәл, Ибн Сәлам, Зејд кими биткин сурәтләр, бу вә ја башга дәрәчәдә һадисәјә гарышан Саги, Кәрдун, Аһу, Кәбутәр, Шәм', Ај вә саир аллегорик сурәтләр верилмишдир. Бүтүн бу сурәтләрин характериндә башлыча чәһәт, әсас кејфијјәт саф мәһәббәт, севкијә сәдагәт мәсәләсидир. Бүтүн башга мәсәләләр икинчи, үчүнчү дәрәчәдә галыр. Мәһәббәт нәинки бу сурәтләрин мә'нәвијјатында, һәтта үмумән һәјатында һаким һисс вә гүввәтдир.

[1] Диван, сәһ 337.

Бөјүк шаир епизодик сурәтләрдән дә севкинин е'чазкар гүдрәтини, һәр шејдән үстүн олдуғуну, ән јүксәк мә'на кәсб етдијини көстәрир. Һәтта Мәчнуна рәгиб олан Ибн Сәлам сурәтини ишләркән шаир онун мәнлијиндәки мүсбәт кејфијјәтләри, онун **али** идракыны, хош хасијјәтини, **чазибәли** һүснүнү гејд едир. О, мө'тәбәр адамдыр, кубар ичиндә **мәшһурдур, бәхтијардыр, зәнкиндир, мә'рифәт** әһлидир. Шаир ону баш гәһрәманы Мәчнун илә мүгајисә едир.

Ибн Сәлам Лејлини ова кедәндә көрүр, мәфтун олур вә дәрһал евинә гајыдыр. Лејли үчүн елчи кетмәјә ән ағыллы, мүнасиб бир адам тапыр. Бу адам кимдир?

Әзм етди бинаји-рәсми-пејвәнд,
Тәдбирлә булду бир хирәдмәнд.
Ким, лутфилә сөз гыланда тәгрир,
Тәгрири верәрди даша тәғјир!

—белә бир шәхсин, сөзү илә дашы да јумшалда биләнбир адамын елчилијиндән сонра Ибн Сәлам «хәзинәләр ачыр, чәваһирләр сачыр», нәһајәт, мәгсәдинә наил олур.

Тәсвирдә, баш гәһрәмана—Мәчнуна рәгиб чыхан бир адамын тәсвириндә көзләмәк оларды ки, шаир рәгибин мәнфи чәһәтләрини габардыб көстәрсин. Елә олмур, шаир һәтта Мәчнунун рәгибиндә дә чиркин хүсусијјәтләр көрмүр. Даһа доғрусу, белә бир адам илә «ән јүксәк хилгәт» олан Лејлини үз-үзә кәтирмәк истәјир. Лејли Ибн Сәламы севмәсә дә, ондан кәнар олмаг истәсә дә, Ибн Сәлам нәчиблијиндә галыр. Лејли тој кечәсиндә өз дәрдини она данышандан сонра гызын бүтүн изтирабларына инаныр, аличәнаблыг едир, фикрини тамам дәјишир, она јахынлыг етмир.

«Вәслдән» әл чәкиб һичраны өзүнә рузи едир.

Мејл етмәди мүтләг ол никарә,
Һәркиз она гылмады нәзарә...[1]

Демәли, Фүзули Мәчнун кими үлви бир симанын севкинин рәгибини дә мәнфи мејлләр илә сәчијјәләндирмир. Һәтта Лејлинин өзү дә бу ики ашиг арасында мүгајисә апаранда анчаг мә'нәви чәһәтдән Мәчнунун үстүнлүјүнү

[1] Диван, сәһ. 298.

көстәрир. Ибн Сәлам бир кәнч, бир ашиг, бир инсан олараг диггәтә вә һөрмәтә лајигдир. Анчаг бу, Лејли дејән ашиг дејил. «Еј фәләк, мәним мурадым бу дејил, сән јаңылырсан!».

Лејли фәләјә белә хитаб едир:

Вәслин тәвәгге' етдијим јар,
Биллаһ бу дејил, јаңылма зинһар!
Ол нәгши-сәһифеји-вәфадыр,
Бу тәрзи-чәридеји-фәнадыр.
Ол гәргеји-бәһри-зөвги-чандыр,
Бу мәһви-тәнә'үми-чаһандыр.
Ол хејир јолуна раһбәрдир,
Бу башладыгы тәриги-шәрдир.
Чананәси үчүн ол диләр чан,
Өз чаны үчүн диләр бу чанан!
Мән онунам, ол мәним әзәлдән,
Сахла бу әлагәни хәләлдән!
Еј чәрх, бу әгд оланда мөһкәм,
Бәлкә јох иди арада сән һәм!..[1]

Демәли, Лејлинин мәһәббәтә олан мүнасибәти дә ади, садә мәишәт мүнасибәти дејилдир. Бу, шаирин өзүнүн, һәм дә Мәчнунун мүнасибәтинә тамамилә лајиг вә ујғундур. Лејли фәхр едир ки, «Мәчнун илә бизим әгидәмиз» әзәлдир! Мәчнун бүтүн варлығыны чананы јолунда фәда едән вәфадардыр. Ибн Сәлам исә өзү үчүн севкифәда едән вәфадардыр. Ибн Сәлам исә өзү үчүн севкили ахтаран ади адамдыр. О, јүксәк зөвгләр дәрјасына гәрг олдуғу һалда, бу дүнја не'мәтләринин әсиридир. О, хејир јолунун башчысы, бу исә шәр ишләрә мүртәкибдир.

Ашигләр арасындакы фәрг јалныз Лејлинин мүнасибәти дејил, онларын мә'нәви чәһәтдән тамамилә башга-башга адам олмалары, тамамилә башга мәсләк јолчусу олмаларыдыр.

Мәчнун үчүн вәфалы дост олан Зејд дә поемада тәмиз, саф, көзәл инсан кими сәчијјәләнир. О да вахтилә ешгә тутулмушдур. О да «бүт сифәтли Зејнәбин» јолунда:

Чәкмишди мәһәббәтин чәфасын,
Көрмүшдү мәламәтин бәласын!..

О, Мәчнуна ахыра гәдәр сәдагәтлә хидмәт едир, онун изтирабларыны унутдурмаға чалышыр.

[1] Диван, сәһ. 295.

Һәр ики ашигин вәфатындан сонра Зејд онларын мәзарына көзәтчи мүчавир олур. Бу гәбир өлкәдә бөјүк зијарәткаһ олур. Һәр кәлән мәтләбини бурадан алыр. Зејд јухусунда ашигләрин куја чәннәтдә бәхтијар көздикләрини көрүр.

Будур әсәри-мәһәббәти-пак,
Хош мәртәбәдир, едәрсән идрак!..[1]

III

«Лејли вә Мәчнун» поема жанрынын ән көзәл нүмунәси олмаг чәһәтиндән дә чох әһәмијјәтлидир. Бу, бүтүн сәтирләриндә одлу бир гәлбин чырпынтылары дујулан ән јүксәк мәһәббәт дастаныдыр. Мәһәббәт нәинки гәһрәманларын хасијјәтнамәсини верән сәһнәләрдә, нәинки әһвалатын әсас истигамәтиндә, һәтта ән хырда тәфсилатда да башлыча мәзмун, апарычы хәттдир, поеманын чаны вә ганыдыр. Бу јүксәк сәнәт абидәси һаггында индијә гәдәр чох тәдгигат кетмиш, чох әсәрләр јарадылмышдыр. Анчаг бурадакы зәнкин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини, сәнәтин ән е'чазкар лөвһәләрини тәшкил едән парлаг ше'р нүмунәләрини, онлардакы јарадычылыг сирләрини дәриндән өјрәнмәјә аз фикир вә диггәт јетирилмишдир.

Мә'лумдур ки, лирик әсәрләр, гәлбин көркин һәјәчаны вә һәјатыны верән әсәрләр һәчмчә кичик олур. Поема шәклиндә јазылан белә әсәрләрин чохунда биз лириканын һәр јердә ејни дәрәчәдә олмадығыны, тәһкијә сәһнәләриндә азалдығыны, анчаг тәрәннүм јерләриндә күчүнү сахладығыны көрмүшүк. Бу һөкмү Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»у һаггында вермәк олмаз. Заһирән охучуја белә кәлир ки, әһвалатын сөјләнән, нағыл олунан вә ја «Рави»нин дилиндән дејилән һиссәсиндә епик хүсусијјәтләр үстүндүр. Доғрудан да, бу јерләрдә һадисәнин чәрәјаны, мүнасибәтләрин објектив тәрәфи данышылыр. Әслиндә гәзәлләр, лирик рич'әтләрин өзүндә көрдүјүмүз јүксәк һәјәчан бурада да дәрәчәсини вә гүввәсини сахлајыр. Нә үчүн? Әввәла она көрә ки, әһвалатын инкишафы бурада гәлб һәјатынын, руһи һәјәчанларын инкишафы демәкдир. Бу һәјәчанлардан кәнарда һеч бир заһири вә дахили епизод јохдур. Икинчи, она көрә ки, бөјүк шаир мәишәтдәки мүнасибәтләри јох,

[1] Диван, сәһ. 345.

бир-бири илә гаршылашан, үз-үзә кәлән ади адамлары сар-јох, аловланмагда, јанмагда олан ики вурғун гәлбин сарсынтыларыны тәсвир едир. Бу ашигләрин һәр бир сөзү, һәрәкәти, иши вә гајәси һәмин мәфтун гәлбин һүдуд билмәз һәјәчан вә түғјанларындан доғуб төрәјир. Поеманын ахырларына јахын Лејли вә Мәчнунун үз-үзә кәлдији јердә көзләнилмәјән бир һадисә баш верир. Бир аз әввәл сәһрада карваны итирән, азыб сәркәрдан кәзән Лејли, Мәчнуна раст кәләндә ону танымамышды. Инди исә Мәчнун Лејлини танымыр вә ја танымаг истәмир. Лејли өзүнүн һәр бир гејд вә шәртдән узаг олдуғуну, Мәчнунун ағушуна кирмәјә һазыр олдуғуну деjәндә Мәчнун кәнара чәкилир, белә бир вүсала тагәтсиз олдуғуну иддиа едир:

Јагмаға[1] мәни јетәр **хәјалын,**
Јохдур мәнә тагәти-висалын!..
Ол күн ки, көзүмдә вар иди нур,
Көздән үзүнү гачырдын, еј һур...
Ешг етди бинаји-вәсли мөһкәм,
Мә'нидә мәни сәнилә һәмдәм!...
Мәндә олан ашикар сәнсән,
Мән худ јохам, ол ки, вар сәнсән!..[2]

Әлбәт ки, өмрүнү мә'шугәсинин јолунда гојан, бу күн үчүн дә «рүсваји-хәлајиг» олан бир адамын өз арзусуна чатдығы јердә бирдән-бирә үз дөндәрмәси тәбии, шүурлу һәрәкәт сајылмаз. Бу, доғрудан да «чүнунлуг» әламәтидир. Анчаг бөјүк шаир буну да сәтһи, ади бир һәрәкәт сајмыр, ашигин изтирабларла долу, јаралы гәлби илә вә гәлбин мүрәккәб һәјаты илә изаһ едир. Мәчнун инди уғурсуз бир ешгин мүчәссәмәси олараг галмаг, Лејлинин бакир хәјалы илә јашамаг вә өлмәк истәјир:

Мән ешг күзәркаһиндә хакәм,
Ел чүмлә билир мәни ки, пакәм!..[3].

Демәли, јүксәк һәјәчан, дәруни әзаб вә изтираблар һеч бир заман ашигин гәлбини тәрк етмир, әксинә ону тамамилә романтикләшдирир, башга аләмә, адиликләрдән узаг олан мә'нәви бир аләмә апарыр. «Мән јохам, мәндә көрүнән анчаг сәнсән!».

---

[1] Јандырмаға.
[2] Диван, сәһ 322—333.
[3] Јенә орада.

Севкилисинә белә хитаб едән ашиг өзүнүн мәһәббәт аләминдә јох олдуғуну, әријиб кетдијини иддиа етмәклә фәхр едир. Өзү һаггында јаранан вә шөһрәт тапан фачиәли сәркүзәштин дәјишмәсинә, јүксәк бир ешгин «адиләшмәсинә», мәһдуд мәишәт сәвијјәсинә енмәсинә разы олмур.

Һиссин вә һәјәчанын ејни кәркинлијини Лејлини тәсвир едән сәһнәләрдә дә көрүрүк.

Бу јүксәк һәјәчанлы сәһнәләрин тәсвиринә сәрф едилән бәдии васитәләр сон дәрәчә әлван, инчә, ејни заманда мүхтәлифдир.

Адәтән сөз тәкрарлары бәдии әдәбијјатда, хүсусән ше'рдә нөгсан сајылыр, дилин ағырлығына, ифадәдә тә'сир күчүнүн зәифлијинә сәбәб олур. **Тәкрир** исә, әксинә, бәдии дилә даһа да күч, кәсәр верир. Поемада раст кәлдијимиз ејни сөзләрин һамысы тәкрир олараг ән көзәл бәдии васитәләрә чеврилмишдир.

Фүзули, ешг зөвгүн зөвги ешги вар оландан сор! Бурада һәм **ешг**, һәм **зөвг** сөзү тәкрар олунур. Амма биринчи дәфә Азәрбајчан тәркиби, икинчи дәфә исә фарс тәркиби кими верилир. Ифадәнин садәлији, әмр шәклиндә ишләнмәси нәтичәсиндә фарс тәркибинин өзү дә азәрбајчанча сәсләнир.

Поемадакы сөз тәкрарларынын мигдары вә кејфијјәти бөјүк шаирин халг дилинә, онун бүтүн зәнкинликләринә, инчәликләринә вагиф олдуғуну, онун тәбиәтини һәр заман, һәр јердә горумаға сә'ј етдијини көстәрир. Бу маһарәт исә шаирин бәдии лөвһәләр, мәнзәрәләр јаратмасы үчүн кениш имкан верир. Гадир бир рәссам ејни рәнкләрин мүхтәлиф тәнасүбүндән әлван нахышлар јаратдығы кими, шаир дә ејни сөзүн мүхтәлиф мә'на вә ишарәләриндән истифадә илә јени-јени мә'налар ифадә едир:

Чан сөздүр әкәр билирсә инсан,
Сөздүр ки, дејирләр өзкәдир чан!

Биринчи мә'нада сөз чан илә ејниләшдирилир. Сөздә чанын, гәлб аләминин варлығы тәсдиг олунур. Икинчи сәтирдә исә чанын нитг илә әлагәсиз олмасы иддиасынын бош сөз, мә'насыз олдуғу көстәрилир. Ејни кәлмә бурада нәинки башга-башга мә'наларда, һәтта тамам әкс мә'наларда ишләнир, һәм дә һәр ики сәтир ајрылыгда афоризм кими јығчам, тә'сирли, кәскин дејилмиш һөкмдүр.

Мисраларда бир вә ја ики кәлмәнин тәкрарына чох раст кәлирик. Бә'зән исә јанашы ишләнән ики сәтирдә дөрд сөз ејнилә тәкрар олунур:

Зөвг үзрә меј артырырды зөвгим,
Шөвг үзрә зијад олурду шөвгим[1].

Зөвг, шөвг артырырды, үзрә сөзләри тәкрардыр. Ифадәнин исә тә'сир күчү чох артмышдыр.

«Лејли вә Мәчнун»дакы тәкрирләри ики група бөлмәк олар. Биринчи груп тәкрирләрдә сөзүн мүхтәлиф мә'наларындан, јахуд ејни сөзүн башга-башга мәтнләрдә вердији мүхтәлиф мә'налардан истифадә олунур:

Билмәк бу јетәр ки, билмәк олмаз![2]

Јахуд:

Галмышды мәламәт ичрә дүн, күн,
Нә күнү күн иди, нә дүнү дүн![3]

Көрүндүјү кими, бурада тәкрирләр васитәсилә ејни сөзүн башга-башга мә'налары верилир. Белә ифадәләр поемада олдугча чохдур. Бунлардан бир нечәсини көстәрмәк олар:

Од јандыра билмәјә билирми?[4]
Өвсафи ләтафәтиндә сөз чох,
Әлтафи-мәлаһәтиндә сөз јох![5]
Кетдин ораја ки, кетмәк олмаз,
Јетдин ораја ки, јетмәк олмаз![6]

Ким күл дикән олмазү дикән күл![7]
Олдугча әлиндә олду хәндан,
Дүшдүкчә әлиндән олду кирјан[8].
Еј вари јох ејләјән, јоху вар,
Јох варлығында зәнну инкар![9]
Мән ондану мәндән ол ола дур![10]

---

[1] Диван, сәһ. 242.
[2] Јенә орада, сәһ. 230.
[3] Јенә орада, сәһ. 305. Дүн (түн) бурада кечә мә'насындадыр.
[4] Јенә орада, сәһ. 265.
[5] Јенә орада, сәһ. 249.
[6] Јенә орада, сәһ. 237.
[7] Јенә орада.
[8]. Јенә орада, сәһ. 265.
[9]. Јенә орада, сәһ 247.
[10]. Јенә орада, сәһ. 249.

Бу сәтирләрин һәр бири өзү-өзлүјүндә афоризм кими дә алына биләр.

Икинчи груп тәкрирләрдә әсасән мәфһумун чохлуғуна, һәрәкәтин давамлылығына ишарә олунур: Ләһзәләһзә, парә-парә, зәман-зәман, мин-мин, хәрмән-хәрмән, дамән-дамән, мәхзән-мәхзән, ләбаләб, песе' һеј вә с. кими бу тәкрарлар Фүзули ше'риндә данышыг дилинә јахынлыг, ана дилинин тәбиәтинә сәдагәт илә изаһ олунмалыдыр. Чүнки бир чох классик шаирләрин белә тәкрара «бәситлик, садәлик» кими бахдығыны вә бундан гачмаға чалышдығыны демирик.

«Варә-варә» әвәзинә варараг, «кедә-кедә» әвәзинә кедәрәк демәјә Фүзули сүн'илик кими бахыр. Бөјүк шаир һәр јердә олдуғу кими, бурада да бәдии васитәләри, мүәјјән сөзләри мәһз мәзмун илә, ше'рин дахили мә'насилә әлагәдар сечир.

Лејлинин дилиндән дејилән вә онун изтирабларыны ифадә едән бир гәзәлдә дәрд[1] сөзү ијирми дөрд дәфә тәкрар олунур:

Чида сәндән бәлаву дәрд һичранилә тутдум ху,
Гылыр һәрдәм мәнә бидад дәрд ајру, бәла ајру,
Бәлаву дәрдә дүшдүм рузкарим бөјлә' һалим бу.
Бу јетмәзми ки, бир дәрд артырырсан дәрдимә сән һәм!

Көрүндүјү кими, бурада ифадәләрин һамысы гәһрәманын әһвал-руһијјәсини экс етдирмәк үчүн чох дүрүст сечилмишдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, бөјүк шаирин зәнкин ше'р дилинин бәдии хүсусијјәтләрини, инчәликләрини, е'чазкар тә'сир гүдрәтини мүәјјәнләшдирмәк үчүн онун һәр бир әсәринин поетикасы үзәриндә дәрин, әтрафлы елми-тәдгигат иши апарылмалыдыр.

---

[1]. Диван, сәһ. 305.

ФҮЗУЛИДӘ АЛЛЕГОРИЈА

I

Көнүл! Та вар әлиндә чами-меј тәсбиһә әл вурма,
Нәмаз әһлинә ујма, онлар илә дурма, отурма!

Тәкчә бу бејт илә даһи шаир Мәһәммәд Фүзули мүасирләринә, ичәрисиндә јашадығы ичтимаи зүмрәләрә олан мүнасибәтини билдирмишдир. Намаз әһлини, мө'минләри рија әһли, риндләрин ишрәт мәчлисини исә һәјат мәчлиси, һәгигәт аләми кими тәсвир етмишдир. Бу әгидәни вә тәсвири шаирин лирик әсәрләриндә көрдүјүмүз кими, бөјүк һәчмли сүжетли әсәрләриндә дә көрүрүк. Биринчиләрдә һөкм, хәтми-кәлам шәклиндә, икинчиләрдә исә даһа чох рәмз, кинајә, мәчаз системи даһа мүнасиб ифадә шәклидир. Хүсусилә шаирин меј, мәһәббәт, мусиги вә дүнјәви ләззәт сәһнәләринин тәсвиринә һәср олунмуш әсәрләриндә бу мүнасибәтләр даһа ајдын һисс олунур.

Шәриәтин, руһаниләрин һарам бујурдуғу јарадычылыг, сәнәт аләми (мусиги, рәсм, ғина—охумаг...) һәмишә Фүзули ше'ринин ән вачиб, севимли вә зәнкин објекти олмушдур. Бунсуз нә мәһәббәт, нә һәјат, нә дә әсл мәдәни-мәишәт вар. Һеч тәсадүфи дејил ки, анчаг мусиги аләтләриндән тәшкил олунмуш, һәмин аләтләрин дилә кәлиб данышдығы, дилләшдији хүсуси мәчлисдә шаир өзүнү чох јахшы һисс едир. Мејдән, мәзәдән, долу чамдан сөһбәт ачанлары бәхтијар, дәрд-гәмдән узаг сајыр. Ахтардығы һәјаты, һәгиги һикмәтләри мусиги аләтләринин һәр бириндән ајры-ајрылыгда сорушур, онлар илә мараглы мусаһибәләр кечирир.

Аллегорик әсәрләрә бир чох бөјүк сәнәткарларын јарадычылығында раст кәлирик. Һәтта Фүзули кими лириканын мүчәссәмәси олан, мәһәббәт мүғәнниси кими дүнјача шөһрәт газанан бир шаирин дә даһијанә јазылмыш аллегорик әсәрләри вардыр.

Бә'зән сәнәтдә аллегоријаны күја «ә'јанилик», асан анлашылмаг, күтләви бир мә'нәви мәһсул олмаг е'тибарилә даһа мүнасиб бәдии васитә сајырлар. Бу үсул илә јазылан әсәрләр нәинки јашлылара, һәтта ушаг руһуна даһа тез нүфуз едә билир. Бә'зән дә сәнәткарларын тә'гибләрдән горунмаг үчүн рәмзләр, ејһамлара мүрачиәт етмәли олдуғу заман символик әсәр јаздығыны иддиа едирләр. Шүбһәсиз, бу мүлаһизәләрдә бир һәгигәт олмамыш дејилдир. Анчаг бурадан нәтичә чыхарараг аллегоријаны ја сатира вә ја ушаг әдәбијјаты адландырмаг, орада јалныз тәнгид, ја дидактика ахтармаг сәһв оларды.

Бөјүк сәнәткарларын аллегоријаја мүрачиәти јалныз бунунла, әсасән бунунла јох, башга даһа вачиб, даһа мөһкәм бир зәрурәт вә шәрт илә изаһ олунур. Бу сәнәткарлар охучудан әввәл ин'икас олунан **һәјатын өзүнү**, варлыгдакы мүрәккәблијин сәнәткар тәрәфиндән әһатәси зәрурәтини нәзәрә алмышлар. Онлар бу мүрәккәблији әкс етдирмәк үчүн варлығын өзүндән мүнасиб реал сүжетләр, мүнагишәләр, сурәтләр, мүгајисәләр, мәчазлар алмаға сә'ј етмишләр.

Фүзули дә Шәргин вә Гәрбин даһи сәнәткарлары кими аллегоријадан мәһз бу мәгсәдләр үчүн истифадә етмишдир. О, ири һәчмли аллегорик әсәрләринин әсасына хырда, мәһдуд мәишәт мәсәләләрини јох, заманынын ән кәскин ичтимаи зиддијјәтләрини, мүасир мәсәләләрини, инсан шүуруну мүттәсил мәшғул едән мүһүм әмәли, нәзәри проблемләри гојмушдур.

Шаһиди олдуғу Иран-османлы вурушма, чәкишмәләрини, бунун исә Јахын Шәргдә нә бөјүк гырғын вә фәлакәтләр төрәтдијини шаир охучусуна көстәрмәк, һәр ики өлкәнин «көзүнү ган тутмуш» һакимләринә, мәнәмлик иддиасы илә инсанлары бәдбәхтлијә салан шаһ вә султанлара нифрәтини билдирмәк истәјир. Шәраб илә тирјәкин («Бәнк вә Бадә») һәр ики «һәрамзадәнин» чарпышмасыны символик шәкилдә јазмағы мүнасиб көрүр.

Мә'лумдур ки, шаир тәмсил кими хырда шәкилли әсәрләрә јох, бөјүк әдәби формалара даһа чох мүрачиәт етмишдир. Онун бүтүн аллегорик әсәрләри («Сәһһәт вә Мәрәз» (Руһнамә), «Бәнк вә Бадә», «Һәфт чам» (Сагинамә) бөјүк һәчмли вә кениш мигјаслы әсәрләрдир. Бу

әсәрләрдә һејванат, нәбатат аләминә, мүчәррәд варлыглар јох, шәһәр һәјатындан алынма, хүсусән мүасир мәдәнијјәт аләми илә, мәчлис, ишрәт, мусиги, мүаличә мәсәләләрилә бағлы сәһнәләрә даһа чох јер вә әһәмијјәт верилир. Буна көрә дә һәмин әсәрләрдә һадисәләрин заһири, тәсвири чәһәти јох, даһа мүрәккәб, дахили тәһлили чәһәти, һәмин һадисәләрин ичтимаи, фәлсәфи мә'насыны арашдырыб мүәјјәнләшдирмәк мејли даһа бариз вә күчлүдүр.

Шаирин бу сәпкидә јаздығы әсәрләр ичәрисиндә даһа сәчијјәви олан «Һәфт чам» поемасыдыр.

Биз бурада шаирин башга аллегорик әсәрләрини дејил, «Һәфт чам» әсәрини нәзәрдән кечирәчәјик.

Бу әсәр Фүзулинин аллегорија сәнәтиндәки усталығыны вә орижиналлығыны сүбут етмәкдән башга бир дә она көрә марағлыдыр ки, шаирин мүасир елмләрә, нәзәријјәләрә нә дәрәчә дәриндән вагиф олдуғуну, реал һәјати сәһнәләрдән бөјүк әхлаги нәтичәләр чыхарыб тәблиғ етдијини дә көстәрир.

Әруз вәзнинин тәгариб бәһриндә (Фәулүн-фәулүн-фәулүн-фәул), мәснәви шәклиндә (а-а, б-б, в-в) јазылмыш бу аллегорик поема мүгәддимәси илә бәрабәр 15 фәсилдән ибарәтдир. Бүтүн классик ше'рдә дәб дүшмүш олан сагијә мүрачиәт, һәмдәм олмаг, онунла дәрдини бөлүшмәк, имдад истәмәк, шаирин башга поемаларында олдуғу кими, бурада да бүтүн фәсилләрин мүгәддимәсини тәшкил едир.

Анчаг бурада саги поеманын сүжетинә кәнардан кәлмә бир һашијә, үнсүр кими јох, әһвалатын әсас иштиракчысы, үзви, тәркиб һиссәси кими дахил олур. Һадисәләрин ишрәт аләми, мусиги аләтләри даирәсиндә чәрәјан етмәси истәр-истәмәз әһвалатда Сагинин иштиракыны зәрури, тәбии бир һала салмышдыр. Мүгәддимәдә шаир Саги, Меј, Мәчлис, Пири-мүған һаггында чох тә'рифли сөзләр дејир. Дүнјада һәр шејдән хәбәр тутдуғуну, һәр мәчлисә баш вурдуғуну, меј мәчлисиндән јахшы јер көрмәдијини иддиа едир; шаир дүнјанын дөвранынын да аз гала гәдәһә табе олдуғуну, һәр сирри улдузларын һәрәкәтиндә, көј аләминдә јох, мәһз «једди чам» да һәфтәнин һәр күнүндә кечирилән ишрәтдә ахтармаг лазым олдуғуну сөјләјир:

Мүтиәст дөвран бә доври гәдәһ,
Зи доври гәдәһ чуј даим фәрәһ?...

Зи сејри кәвакиб, мәшов тәлхкам,
Мәчу чүз меји-чам әзин һәфт чам...[1]

Тәрчүмәси:

Дөври-гәдәһ илә доланыр, бил ки, бу аләм,
Кәз дөври-гәдәһдән тапасан шадлығы сән һәм!...
Сәјјарәләрин сејринә бахдыгча тутулма,
Вер көнлүнү бу једди дәнә меј долу чама!...

Шаир Сагидән меј тәләб едир. Анчаг бу тәләб ади ишрәт мәчлисинин тәләбиндән, бу меј дә ади мејдән дејилдир. Бурада мәгсәд кеф, ләззәт арзусу дејил, башга бир мәтләб вар. Бурада шаир ади һәјат вә мүнасибәтләр сәвијјәсиндән јүксәкләрә галхдығыны, мә'нәвијјат аләминә далдығыны, һәр шејин бу аләмә табе олдуғуну, Сагинин дә бу мә'нәви аләмә јүксәлмәли олдуғуну гејд едир. Шаирин тәләб етдији меји ади шәраблардан, бу сөзүн мүстәгим мә'насындан фәргләндирмәк, һәм дә көкүндән фәргләндирмәк лазымдыр. Бурада шаирин фәлсәфи ахтарышлара, дәрин дүшүнчәләрә вә һикмәт аләминә үз тутдуғуну ашкар көрүрүк. Сагијә мүрачиәтин өзүндә шаир үрәјинин мәтләбини белә дејир:

Бә Сагији-күлрух ишарәт нүмај,
Рәһи бәстәра бәр дили мән кушај!

Ке бәрдар бар әз дили ин фәгир.
Фитадәст ура бә меј дәсткир.
Меји дәһ ки, кирәд хирәд нур әзү,
Нә он меј ки, кәрдәд хирәд дур әзу.
Меји дәһ кәзу шәр'и хирәд низам,
Нә он меј ки, дәр шәр' башәд һәрам.
Зи Саги бә иршад пири-мүған,
Чү чами-кирифтәм мәни-натәван,
Әзан чам дил нәш'еји шөвг јафт...
Фәрәһ бәр фәрәһ зөвг бәр зөвг јафт...
Бә рујәм дәри-мә'рифәт баз шуд,
Дили халијәм мәхзәни раз шуд[2].

Тәрчүмәси:

Сөз вер о көзәл Сагијә өз ешгини сачсын,
Көнлүм үзүнә бағлы олан јоллары ачсын,
Алсын бу фәгирин јүкүнү дәрдли дилиндән,

---

[1] Мисалларын һамысы шаирин «Әхтәр» мәтбәәсиндә 1308-чи илдә (һичри) чап олунмуш «Диван»ындандыр, сәһ. 104.

Мәнзум тәрчүмәләр исә Бөјүкаға Гасымзадәниндир, «Револјусија вә културa» журналы, № 2, 1941.

[2] Диван, сәһ. 105.

15 сиф. 140

Галдырсын ајаға тутараг мејлә әлиндән.
Бир меј ки, әгил мүлкү үчүн нурлу чырагдыр:
Нәнки әгил шаму-сәһәр ондан узагдыр.
Бир меј ки, шәриәт охусун онда низами,
Бир меј ки, шәриәт демәсин кифр-һәрами[1],
Пири-муғанын ешги илә сагидән еј чан!
Мән бағры јаныг еjлә ки, алдым әлә бир чам,
Көнлүм еви јүксәлди көјә, нәш'әјә долду,
Ондан үзүмә мә'рифәтә јол ачыг олду.
Бомбош үрәјим олду мәним сиррләр очағы.
Аллаһ көмәк олсун, сәнә еј сеһрли Саги!...

Әлбәттә ки, бурада шәриәтин һарам бујурдуғу, инсаны сәрхош едән, «онун ағлыны апаран» ади мејдән јох, **мә'нәви мејдән**, дүшүнчә, фикир, һисс аләминдән, хүсуси бир зөвгдән сөһбәт кедир. «Көнүлләри јүксәлдән», «мә'рифәт аләминә јол ачан», «үрәкләри сиррләрлә долдуран» шәрабдан данышылыр.

Поеманын һәр фәсли бир мусиги аләти илә сөһбәтә, дилләшмәјә һәср олунмушдур. Бу аләтләр алтыдыр. Једдинчиси исә мүтрүбдүр: 1. Неј, 2. Дәф, 3. Тар, 4. Уд, 5. Сетар, 6. Ганун, 7. Мүтрүб.

Һәр мусиги аләтинә бир фәсил һәср олунур. Һәр фәсил бир чамын кејфијјәти, әһвалаты илә башланыр. Фәсилләрә мүгәддимә шәклиндә верилән бу әһвалат бир тәрәфдән мәтләбә кириш ролуну ојнајырса, икинчи тәрәфдән дә Саги илә һәсб-һал, дилләшмә, онун диггәтини мә'лум мәсәләјә чәлб етмәк үчүн верилир.

Ајры-ајрылыгда «Сагинамә» адландырыла билән бу мүгәддимәләрдә әсас мәзмун: мејдән, сагидән имдад истәмәкдән, харичи аләмдән узаглашмаг арзусундан, мә'лум сиррләри ачмаг үчүн чарә арамагдан ибарәтдир.

Бә мән деһ зимән саз гафил мәра!

Тәрчүмәси:

Вер, вер меј ичим, еjлә мәни гафил өзүмдән!

Бу мүгәддимәләрдән сонра шаир мусиги аләтләрилә бир һәмдәм кими сөһбәт едир. Һамысы илә үмумиликдә бир мәчлис јох, һәр бирилә ајрылыгда мәчлисләр тәртиб

---

[1] Тәрчүмәдә, охучунун ашкар көрдүјү кими, мә'на тәһрифләри, орижиналдан јајынма һаллары варса да, биринчи тәшәббүс олдуғуну нәзәрә алыб истифадә етдик. Јери кәлдикчә, мә'на тәһрифләрини көстәрмәјә чалышачағыг.

едир. Шаир Нејдән бир чох сиррләри ачмағы сорушур: Нә үчүн сарысан, үрәјиндәки гәм-гуссә нәдәндир, нә үчүн наләләрин јаныглыдыр?..

Неј дил ачыб бу «сиррләри» данышыр. О өз јаранышындан шикајәтли, наразыдыр. «Гәлбим дәрдләрлә долу олдуғу үчүн, рәнким дә белә саралмышдыр». Фәләк, гәзаву гәдәр ону дүнјаја кәтирмәклә олмазын бәлалара салмышдыр. Неј өзүнүн күләкдән, су вә торпагдан нечә нәшви-нүма тапыб дүнјајә кәлдијини сөјләјәндән сонра јаранышын мә'насы һикмәти һаггында фикир сөјләјир. Муғәннини, һәмдәми дүнја ишләринин мә'насыны ахтармамаға, фикир чәкмәмәјә, сәрхошлар кими «кечә-күндүз мејханәләр күнчүндә асудә кәзмәјә» чағырыр.

Дүнјанын иши белә, борч-хәрчдир. Һәр кәс варлыгдан нә алырса, ону да гајтармалы олур: «Дүнән ибрәтли бир сәһнә көрдүм. Әкинчи тәнәкдән шәраб чәкди, әвәзинә она су верди. Тәнәк бағбанын әлиндән су ичди, әвәзинә ширин шеһд гајтарды. Дүнјанын бу һадисәләриндән һеч кәс јахасыны гуртара билмир...».

Мән әз атәшу абү, хакү һәва,
Керефтәм ду-се руз нәшвү нүма.
Зимән дадеји хиш һәр јек рибуд,
Һәмин манд дәр мән ки, дәр әсл буд.

Тәрчүмәси:

Оддан, улу торпаг илә һәм абү һавадан,
Тапдым ики-үч күн көјәриб нәшвү-нүма мән.
Вердикләрини сонра һамы алды апарды,
Анчаг мәнә о галды ки, әслимдә нә варды.

Көрүндүјү кими, Неј һадисәләр һаггында фикир јүрүдәндә һәм онларын заһири тәрәфини, һәм дә мә'на аләмини әһатәјә чалышыр. О да чох мараглыдыр ки, Нејин мүлаһизәләри, мүһакимәләри мүасир дини еһкамын дедикләриндән, мөвһуми әгидәләрдән чох-чох узагдыр. О өз варлығыны талејә, гисмәтә вә ја танрынын «әзәли» һөкмүнә јох, məһз тәбиәтә-торпаға, һаваја, суја вә күнәшә бағлајыр. Бу талејин исә дүнјада һәр һансы ганунлан, дини вә сијаси еһкамдан вә әгидәдән күчлү олдуғуну тәсдиг едир. Торпаға бағлы олан мәхлугун һеч бири онун әбәди ганунларындан, онун «борч-хәрчиндән» јаха гуртара билмәз, **һәр шеј өз әслини ифадә едиб бүрузә верир.** Нејдән, биз һәјат һәгигәтини ешидирик. Бөјүк шаир хүсуси, орижинал бир үсул илә јараныш, варлыг һаггында чох мараглы вә заманына

көрә чох мүтәрәгги фикирләр сөјләјир. Әдәбијјатда Неј чох заман «налә, фәрјад, шикајәт» илә сәчијјәләндирилмишдир.

Динлә Нејдән ким һекајәт ејләјир,
Ајрылыглардан шикајәт ејләјир.
(Руми).

...Акаһ ол, көр ки, нәдир налеји-Неј, нәғмеји-тар...
Ки, сәдасындан онун гарәт олур сәбрү гәрар...
(Сејид Әзим).

«Сагинамә»дә исә Неј инсаны һәјаты, варлығы дүрүст анламаға, дәрк етмәјә чағыран ајыг, көзүачыг адам кими верилир.

Икинчи Чамын әһвалатындан сонра Дәф илә сөһбәт верилир. Дәф илә олан сөһбәтдә дә шаир Дәфин һалыны сорушур, кечән күнләрин, өлүб кедән падшаһларын агибәтиндән хәбәр тутмаг истәјир: Фирудин һаны, Исфәндијар нечә олду, Чәмшиди-Чәм нә үчүн чамыны итирди, мејданларда гылынч вуран, ат чапан сүвариләр, адлы-санлы пәһливанлар инди һардадырлар?..

Дәф бүтүн бу «тәһлили» суаллара һикмәтамиз бир чаваб вериб кәстәрир ки, онларын һамысы дүнја еһтирасларындан мәһрум олдуглары үчүн инди раһәтдирләр, асајишдәдирләр. Сонра Дәф өз шәхси «мачәрасыны» данышыр. Дәф е'тираф едир ки, мәни адамлары алдатмаг, дүнја мүлкүнә бағламаг, гафил етмәк үчүн көндәрибләр:

Зәнәд әррә бәр шахи бар авәри,
Бүридәнд әз бәһри мән чәнбәри,
Бә атәш дили-сәнк бекүдахтәнд,
Чәлачил пеји зивәрәм сахтәнд.
Сәри бизәбани чида шод зитән,
Ке шүд пусти һасил әз бәһри мән.
Се нөв'и-шәрифү се чинси-рәшид,
Гәми-әррәвү атәшү тиғ дид,
Ке тәркиби-мән һүсн итмам јафт.
Дәм әз фејзи-һәсти зәдү нам јафт.
Кинун мән һәм әздәсти һәр биәдәб,
Тәпанчә бә ру михурәм рузү шәб.
Ки шајәд суи-мән тү мајил шәви,
Дәми әз ғәми дәһр ғафил шәви[1]....

Дәфин мачәрасы да башга ишрәт һәмдәмләринин «тәрчүмеји-һалы» кими чох ибрәтлидир. Дәфин дә башы чох бәлалар чәкмишдир. Ону мејвә верән бир ағачын будағындан кәсибләр, одда јандырыблар, бир «дилсиз, ағызсыз һејванын башыны бәдәниндән ајырыблар» ки, дәри әлдә етсинләр. Чүрбәчүр зәһмәтләр нәтичәсиндә Дәф јараныб. Нә үчүн јараныб? Јашамаг, өз һәјатында хошбәхт олмаг үчүн јох, инсанлары дүнја малындан вә һәвәву һәвәсдән ајырмаг, кеф мәчлисләринә чәлб етмәк үчүн јараныб. Дәфин фикринчә, бу аләмә кәләнләр бәхтијардырлар, онлар билмир вә билмәк истәмирләр ки, кечә нә вахт олду, күндүз нечә кәлди. Онлар меј нәш'әсиндән һеч бир заман ајылмырлар, дүнјанын кәлиб кечәчәји илә марагланмырлар...

Бүтүн бу изаһлардан, әввәла, Дәфин бир мусиги аләти олараг характери, вәзифәси, вәзијјәти ајдын олур. Икинчи тәрәфдән дә, Дәф шаирин суалларына мәгсәдәујғун чаваб верир. Дәфин дә мүһакимәләри Нејдән кери галмаз. Шаирин вердији хасијјәтнамә һәм фактик тәрәфдән, һәм дә бәдии мәнтиг чәһәтдән олдугча доғру, һәгигәтә ујғундур.

Үчүнчү сөһбәт тарү чәнк илә апарылыр. Һәмин ибрәтли сөзләри, таледән шикајәти тардан да ешидирик. Бу гајда илә Сетар, Уд, Ганун да данышдырылыр. Бунларын һамысындан сонра мәчлисләрә, бир нөв јекун олараг Мүтрүб илә сөһбәт верилир.

Бу фәсли шаир әввәлкиләр кими суал илә јох, тә'риф илә башлајыр. Бу һәмдәм илә мәчлисинин чәннәтә дөндүјүнү, Мүтрүбүн бүтүн һәмдәмләрин әлини тахтаја бағладығыны дејир вә бу мәһарәтин сиррини сорушур. Мүтрүб өзү дә әввәлки һәмдәмләрдән ајры чүр чаваб верир. Әкәр әввәлкиләр өз пешәләрини, вәзијјәтләрини бир тәсадүф илә, раст кәлдикләри адамларын чәфасы, әзабы илә изаһ едирсә, Мүтрүб буну доғру јол сајмыр. Мүтрүб өз пешәсиндәки мәһарәти һәр шејдән әввәл «руһани» бир фејз, мә'нәви үстүнлүк илә изаһ етмәк истәјир. Башга сәбәбләрә әл атмағы чәһаләт сајыр. Өз мәһарәт вә кејфијјәтини һәр кәс өзүндә ахтармалы, өзүндән сорушмалыдыр. Буна көрә дә Мүтрүб әввәлки һәмдәмләрин һамысыны писләјир, онларын али мәчлисләрә лајиг олмадыгларыны, онлара сирр вермәјин фәлакәтли олдуғуну көстәрир.

Мүтрүб мусиги аләтләрини тамамилә мәнфи чәһәтдән характеризә едәрәк өз һәмдәминә белә мәсләһәтләр верир, ону е'тибарсыз һәмдәмләрин хәтасындан горунмаға чағырыр:

[1] Диван, сәһ. 108.

Мәшов мајили ғејр кәсрар[1] дуст,
Һәмишә худ әзхуд шәнидән никуст.
Бә **Неј** раз мекшај, кон сүст рај,
Кушадә дәһанәст, һәрзә драј.
Бә **Дәф** мәсләһәт нист изһари-дәрд,
Кихаһәд бә јек зәрб тәгрир кәрд.
Мәкун **Чәнкра** мәһрәми һич раз,
Ки микујәд ура бәһәр куш баз.
Зи **Уд** әр тура һәст рази бәһуш,
Ки халист знәсрарү әзәглү һуш!
Нәһанкүн зи **Тәнбур** рази-дәрун;
Ки әз пәрдә рәзәт нәүфтәд бирун.
Бә **Ганун** мәкүн рази хура әјан,
Ки дарәд бә изһари он сәд зәбан.
Мүлагәти ин фиргә зон шуд һәрам,
Ки ғәммази раһәнд дәр һәр мәгам[2].

Тәрҹүмәси:

Гејри кәсә бу дәһрдә мејл етмә, еј инсан!
Дост сиррини достун үрәјиндән ешит, һәр ан!
Өз сиррини ачма **Нејә**, сахла ону пүнһан,
Чүн ағзы ачыгдыр, данышыр һәрзә вә һәдјан.
Дәфдән узаг ол ки, иши аһ илә фәғандыр,
Бир силлә илә һәр шеји дүнјаја ачандыр.
Өз сиррин илә **Чәнки** дахи ејләмә мәһрәм,
Чүн ким гулағын бурса, ачыб сөјләјәҹәк һәм.
Өз сиррини **Тәнбура** да, кәл, ачма ки, сәндән
Кизли ишини өјрәнәҹәкдир сәнә дүшмән.
Ганундан узаг кәз, она сирр ачма, кәнар дур.
Изһар еләмәкчүн чүн онун јүз дили вардыр.
Бу фиргә[3] һәрам олду бүтүн хәлгә ки, онлар,
Дүнја базарында һамы јол билмәз олурлар...

Көрүндүјү кими, ишрәт мәҹлисинин бүтүн үзвләринин һәм үстүн, һәм зәиф ҹәһәтләри көстәрилир вә инсана мәсләһәтләр верилир. Бу мәҹлисин иштиракчыларындан олан Мүтрүб бүтүн мусиги аләтләриндән үстүн тутулур.

Әввәла она көрә ки, о, тәбиәтин, мәхлугатын ән шәрәфлиси сајылан **инсандыр**. Онун мәһарәти, мәсләһәти, сәнәт гүдрәти бүтүн һәмдәмләрдән артыгдыр. Икинчи она көрә ки, бу мәҹлисин бүтүн дахили ҹәһәтләрини ҹәсарәтлә ачыб төкүр, инсаны сајыг салмаға, е'тибарсызларын фитнәсиндән горунмаға чағырыр. Мүтрүб инсаны һәр шејдән јүксәк, инсан нитгини һәр бир һикмәтдән уча тутараг мүсаһибинә дејир:

[1] Ки әсрар.
[2] Диван, сәh. 105.
[3] Зүмрә, дәстә.

Мәшов гафил әз нитги һикмәтбәјан,
Ки дәр ҹисми инсан ҹүз у нист ҹан!

Тәрҹүмәси:

Һикмәтләр ачан нитгдән һеч олма узаг сән,
Инсан бәдәниндә буду ҹан ҹүнки әзәлдән.

Бурадан нәтиҹә чыхарараг бөјүк шаир јенә дә һәгиги сөзүн шөһрәтинә, нитгин мә'нача зәнкинлик зәрурәтинә гајыдыр, охуҹусуну сөзә бөјүк әһәмијјәт вермәјә чағырыр...

Елә сөз де ки, ешидәнләр бәһрәмәнд олсун, һәмишә сәни јад етсинләр. Һәмин сөзүн тәкрарындан утанмајасан, әксинә, ифтихар һисси дујасан. Елә сөз јарат ки, мин ҹүр мәтләби анлада билсин, инсанлары сәадәтә, һәгигәтә чағырсын. Сәнин сөзләрин мүбһәм јох, күн кими ачыг, ашкар олсун. Башлары думанлатмасын, үрәкләри буландырмасын, зеһинләрә ишыг, ајдынлыг кәтирсин. Мүғәнни кими сәнин сөзләрин мәҹлисләри бәзәсин, инсанлара фәрәһ, шадлыг, јүнкүллүк кәтирсин.

Шаир әсәрини ашағыдакы арзу илә битирир:

Хоша он ки, һәр ҹа нешинәд ҹү мән,
Зи тәгва нәкујәд ҹүз әз меј сохән.
Әзон нәфси-он бадә карн-мәнәст,
Ки кејфијјәт әш бәр һәмә рөвшәнәст[1].

Тәрҹүмәси:

Хош ол кәсә һәр јердә мәним тәк долу ҹамдан,
Мејдән, мәзәдән сөһбәт ачар даима, һәр ан
Бир меј, мәзә ки, һәр кәсә та рузи-әзәлдән
Кејфијјәти мә'лумдур; о һеч дүшмәди әлдән

Мүтрүбүн дили илә шаир бадәнин вәсфини ифтихара лајиг бир иш кими гијмәтләндирир. Мејин дә әлдән дүшмәјән, арифләр мәҹлисиндә һәмишә әзизләнән бир не'мәт олдуғуну сөјләјир.

II

«Сагинамә» јахуд, «Һәфт ҹам» әсәринин гурулушу да чох мараглыдыр. Мә'лум олдуғу үзрә, «Диван» әдәбијјатында, ше'р гурулушунун өзүндә донмуш, еһкама чеврилмиш, һамы үчүн ганун кими сајылан үмуми гајдалара Фүзули дә бир сыра әсәрләриндә гејд-шәртсиз риајәт етмәли олмушдур, көһнә форманы сахламышдыр. Һәмин хүсусијјәти бурада да көрә биләрик. Мәсәлән, әввәлҹәдән сечилмиш вәзн (тәгарүб) гафијә системи (мәснәви) ахыра гәдәр сахланыр.

[1] Диван, сәh. 116.

Анчаг бә'зән әсәрин гурулушунда о заман үчүн мүтәрәгги бир тәшәббүс ола билән мүәјјән сәрбәстлијә дә јол верилмишдир.

Әсәр үмумиликдә, јанылмырыгса, үч јүз ијирми алты бејтдир. Һәм мәзмун, һәм поемада тутдуғу мөвге, вәзифә е'тибарилә ејни дәрәчәли олан фәсилләрин һәчми исә чох мүхтәлифдир: мүгәддимә отуз сәккиз бејт, биринчи фәсил 34 бејт; икинчи фәсил 36 бејт; үчүнчү фәсил 37 бејт; дөрдүнчү фәсил 25 бејт; бешинчи фәсил 26 бејт; алтынчы фәсил 34 бејт; једдинчи фәсил исә 29 бејтдир.

Фәсилләрин әввәлиндә верилән «Кејфијјәти чам»... адландырылан кичик мүгәддимәләр (сагинамәләр) һәмишә 8 бејтдән ибарәт олса да, биринчи фәсилдә 9 бејтдир.

Шәрг ше'риндә мәшһур, мәгбул олан бир гајда да әсәрин ахырында мүәллифин адынын, ја тәхәллүсүнүн нәзмә чәкилмәси, салынмасыдыр. Бурада чох мараглы бир һадисәјә раст кәлирик. Бөјүк шаирин адынын јалныз әсәрин ахырында јох, фәсилләрин һәр бириндә тәкрар олундуғуну көрүрүк. Һәм дә гәбул олунмуш гајдаја көрә, сон бејтдә вә ја мисрада јох, фәслин ахырындан 5 вә ја 6 мисра габагда көрүрүк.

Фүзулинин ады: биринчи фәсилдә ахырдан 6-чы; икинчи фәсилдә ахырдан 6-чы; үчүнчү фәсилдә ахырдан 6-чы; дөрдүнчү фәсилдә ахырдан 4-чү; бешинчи фәсилдә ахырдан 6-чы; алтынчы фәсилдә ахырдан 5-чи; једдинчи фәсилдә исә ахырдан 6-чы сәтирдә чәкилир.

Бәлкә дә бу, шаирин ше'р техникасында анчаг формал, рәсми бир гајдаја е'тина етмәдијиндән, јахуд башга бир сәбәбдән ирәли кәлир. Мүмкүндүр ки, бу тәкрарын һәмишә мүәјјән јердә верилмәсинин мәзмун илә, мәтләб илә әлагәси вар.

Бир гајда олараг, бу тәхәллүс әсәрин мәтнинә кәнардан кәлмә, бир имза кими јох, ше'рин үзви тәркибинә дахил олан, мә'наны зәнкинләшдирән бир сурәт кими дахил едилир.

Бундан башга бүтүн фәсилләрин ахырында ишрәт аләминдән бирисинин, һәјатын мә'насыны «мејдә, мәчлисдә» ахтаран бир адамын ады «бәхтәвәр» кими јад едилир, онун үнванына гибтәли сөзләр сөјләнир. Бу сурәт ики јердә «ринд», ики јердә «сәрмәст», бир јердә **«хәрабати»**, ики јердә дә ишарә илә «о», (О кәс ки) шәклиндә јад едилир:

Хоша ринди бидари рисна вү мәст... (сәһ. 107).
Хош ол Ринд кәз тәшнеји-Чами-меј...(сәһ. 108).
Хоша он хәрабәтији-баданүш... (сәһ. 110).
Хоша он ки, сәрмәст нфтадәст (сәһ. 111).
Хоша он ки, сәрмәст хизәд зи кур.... (сәһ. 113).
Хоша он ки, рәфт әз тәбиәт бәдәр (сәһ. 114).
Хоша он ки, һәрча нишинәд чүмән... (сәһ. 116).

Көрүндүјү кими, бөјүк шаир бу фәсилләрин һәр бирини биткин бир әсәр, ајрыча алындыгда да мә'на вә әһәмијјәтини сахлајан бир ше'р олараг нәзәрдә тутмушдур. Мусиги аләтләринин һамысы бирликдә ишрәт мәчлисиндә иштирак етдикләри кими, тәкликдә дә өз вәзифәләрини ифадә етмәјә гадирдирләр. Еләчә дә һәмин аләтләрин вәсфинә һәср олунан ше'р ајрылыгда алындыгда да өз мә'насыны сахлаја билмәли, мәзмуну ифадә етмәлидир. Буна көрә дә һәр фәслин ахырында һәм тәхәллүсә, һәм дә бүтүн дејиләнләри јекунлашдыран шаиранә, бәдии бир нәтичәјә кәлмәк әсәрдә зәрурәт кими гәбул едилмишдир.

Идеја вә мәзмун чәһәтдән әсәрин әсас гајәси исә сон фәсилдә, Мүтрүб илә сөһбәт заманы ајдынлашдырылмышдыр. Једди чамын сәјјарәләрлә, һәфтәнин 7 күнү илә, башга мүгәддәс «7»-ликләрлә бағлы олдуғуну да јәгин етмәк лазымдыр. Әсәрин әввәлиндә, Саги илә диләшмә заманы шаир мүсаһибинә мүрачиәт едәрәк шәнбәдән-шәнбәјә, јекшәнбәдән-јекшәнбәјә, дүшәнбәдән-дүшәнбәјә... гәдәр инсаны мәст едә билән шәраб истәмәси дә буну ашкар көстәрир. Әлбәттә ки, бу һиссәләрдә бүтүн классик Шәрг ше'ринә хас олан шаиранә хитаблар, суаллар, романтик рич'әтләр вә саирә ше'рин үмуми аһәнкиндә чох тәбии, гүввәтли сәсләнмәкдәдир ки, бу да Фүзули ше'ринин мә'лум, үмуми гүдрәтиндән ирәли кәлир.

III

Фүзулинин әрәб, фарс дилләриндә јазылмыш әсәрләри сон заманлара гәдәр шаирин ана дилинә тәрчүмә олунмамышдыр. Һәтта бунларын бә'зиләринин варлығы кениш охучу күтләләринә мә'лум дејилдир.

Шаирин әсәрләринин кениш вә изаһлы нәшри сон илләрдә башландығы кими, гејри дилләрдә олан јазыларынын тәрчүмәси дә бу заман башланмышдыр. Хүсусән аллегорик әсәрләри һәчмчә бир гәдәр бөјүк олдуғундан онлар аз тәрчүмә вә нәшр олунмушдур.

«Һәфт чам» әсәринин шаир Бөјүкага Гасымзадә тәрәфиндән едилән тәрчүмәси демәк олар ки, илк мүвәффәгијјәтли тәрчүмәдир. Бу тәрчүмә 1941-чи илдә «Ре-

волјусија вә култура» (индики «Азәрбајҹан») журналынын феврал нөмрәсиндә «Сагинамә» («Једди ҹам») адилә нәшр олунмушдур.

Редаксијанын һәмин тәрҹүмәјә журналда белә бир гејди вардыр: «Мә'лум олдуғу үзрә, «Азәрбајҹан әдәбијјатынын бөјүк классики Мәһәммәд Фүзули әсәрләринин чохуну доғма Азәрбајҹан дилиндә јазмагла бәрабәр, фарс вә әрәб дилиндә дә бир сыра әсәр јазмышдыр. Журналымызын бу нөмрәсиндә биз онун «Једди ҹамы»нын илк дәфә азәрбајҹанча тәрҹүмәсини веририк».

Башдан-ајаға мәнзум олан бу ше'р тәрҹүмәсиндә бә'зи ад вә сөзләрә даир гејдләр дә верилмишдир.

О заман һәлә чох ҝәнҹ олан, Азәрбајҹан шаири мүтәрҹим, Фүзули ше'ринин зәнҝин бәдии хүсусијјәтләрини өјрәниб мәнимсәмәјә, тәрҹүмә ишинә там мәс'улијјәтлә јанашараг орижиналын бүтүн мәзијјәтини сахламаға чох сә'ј етмишдир. Әсәри шаирин үслубуна мүнасиб олараг әруз вәзниндә, гафијә гурулушуну да олдуғу кими мүснәви илә көтүрмүшдүр. Ајдындыр ки, белә бөјүк бир әсәрин шаиранә тәрҹүмәси, хүсусән ҝәнҹ шаир тәрәфиндән едилән тәрҹүмәси нөгсансыз олмајаҹагды. Әсасән мүвәффәгијјәтли сајылан тәрҹүмәдә бә'зи сөз вә ифадәләрин мә'насында дүрүстлүкдән јајынан, узаг олан моментләрә јол верилмишдир. Мәсәлән, үчүнҹү фәсилдә «Тар вә ҹәнк илә сөһбәт» бәһсиндә тәрҹүмәчи һәмин мусиги аләтини **ики** аләт кими **тар**, бир дә **ҹәнк** кими алмышдыр. Һалбуки шаирин бурада мәгсәди јалныз бир аләт һаггында сөһбәт ачмагдыр. Ајры ҹүр дә ола билмәзди. Чүнки һәр фәсил мәһз **бир** мусиги аләти илә «мүназирәјә», көрүшә, сөһбәтә һәср олунмушдур. Тару Ҹәнки мүтәрҹим Ҹәнк вә тар шәклиндә охумуш вә тәрҹүмә етмишдир. Һалбуки орижиналын икинҹи, үчүнҹү бејтиндән тарын бир фәрд олараг алындығы ашкар көрүнүр:

Сәрәм кәрм буд әз меји-лалә рәнк,
Зәмани шудәм һәмдәми **тару ҹәнк**
Бәу кәфтәм еј кәштә зарү зәбун,
Чарә нал̀ә дари ту әз һәд физун?[1]...

Көрүндүјү кими, шаирин тару ҹәнк илә һәмдәм олмағы, **«Бәу» она** суал вермәји, «Сәнин нә үчүн һәддән артыг наләләрин вар...»—демәји ајдын көстәрир ки, бурада бир нечә јох, мәһз бир **һәмдәмдән** сөһбәт кедир.

———

[1]. Диван, сәһ. 109.

Фүзулији-накамра дәр фәраг,
Бә јек муфдеји-васл тәр күн мәзаг!..

бејти тәрҹүмәдә белә верилмишдир:

Бир васл илә накам Фүзулијә фәрәһ сач,
Ҹанландыр өлән зовгуну, пуч кејфини бир ач!..

Ајдындыр ки, **«өлән зөвг»**, **«пуч кејф»** һаггындакы гејдләр орижиналын мә'насыны вермир вә верә дә билмәз: «Пуч кејфи» нечә ачмаг олар? Ше'рин әслиндә шаир **Сагидән** васл истәмир. Чүнки сүжетдән ајдын көрүндүјү кими, шаир Саги илә бир јердә, үзбәүз отурмуш һәмсөһбәтдир. Саги илә васлә еһтијаҹ јохдур. Белә бир хаһиш мәнтигсиз оларды. Шаир Сагидән васл **мүждәси**, јары илә көрүш хәбәри истәјирди ки, тәрҹүмә бу мә'наны думанландырмышдыр.

Хоша он ки сәрмәст ифтадә аст,
Ирадәт бә пири-муған дадә аст.

Һәмиданәд әз мәстији-меј мудам,
Ки саги куламәсту сағәр кулам[1]...

Бу бејтләрин тәрҹүмәси белә кетмишдир:

Хош ол кәсә ки, шаму сәһәр мәст дүшүб әлдән,
Пири-муғана олду мүрид ҹан илә дилдән.
Сәрмәстлијиндән тута билмир јер ајағы,
Билмир ки, нијалә нәди, ја һардады саги...

Тәрҹүмәнин бу јери орижиналын нә мәзмунуну, нә дә мәлаһәтини дүрүст верир. «Пири-муғана» ҹан вә дилдән мүрид олмаг сәрмәст, хәрабати һаггында дејилмәз. Мүрид олмаг, бејт еләмәк ајыг, мүһакимәли адам һаггында дејилә биләр. Ше'рин әслиндәки мә'на тәрҹүмәдән чәтин чыхарыла биләр.

Ајры-ајры фәсилләрдә бу кими тәһрифләр олса да, шаир Бөјүкаға Гасымзадәнин тәрҹүмәси Фүзули ше'рини тәблиғ едән илк тәшәббүс кими диггәтә тәгдирәлајигдир.

———

[1] Диван, сәһ. 112.

БӨЈҮК МӘ'НӘВИ МҮАСИРИМИЗ

Классик Шәрг әдәбијјатында әхлаги, дидактик мејлләрин күчлү олдуғуну адәтән, һәмишә гејд едирләр. Нәинки һуманизм идејаларынын даһи тәрәннүмчүсү олан Низами Кәнчәвидә, дидактиканын бөјүк устады сајылан Шејх Сә'дидә, һәтта материалист философ Хәјјамда, севда, мәһәббәт мүғәнниси хачә Һафиздә, мүдрик алим Ибн-Синада да һүсни-әхлагин, инсани, мә'нәви кејфијјәт вә мәзијјәтләрин тәблиғинә аид нәсиһәтамиз чағырышларын ајдын ифадәсини тапмаг мүмкүндүр.

Истәр Гәрбдә вә истәрсә Шәргдә бөјүк классикләр нәдән јазыр, нечә јазыр, нә јазыр-јазсын биринчи нөвбәдә инсана хитаб етдикләрини, инсанын зәнкин мә'нәви кејфијјәтләрини тәрәннүм етдикләрини, инсанлары һәјатда сәадәт јолуна чәкмәк лүзумуну дүшүнмүшләр.

Фирдовсинин һәкиманә сөзү мин ил сонра, инди дә тәравәтини сахламышдыр:

Тәвана бовәд
һәр ке дана бовәд!

(Билән адам күчлү олар).

Низаминин охучусуна дедији бу мәсләһәт инди дә гүввәтини итирмәмишдир:

Дәмири ајна тәк парладан инсан,
Пасы силмәлидир өз вичданындан!

Сәнәткарын бөјүклүјү јалныз көтүрдүјү мөвзуларын зәнкинлији, гојдуғу мүасир вә тарихи мәсәләләрин кәскинлији, ја ејнилији илә, сечдији бәдии васитә вә шәкилләрин орижиналлығы, чазибәдар олмасы илә дејил, һәм дә инсан зеһнинә вә гәлбинә ашыламаг истәдији фикир вә һиссләрин, мә'нәви мејл вә вәрдишләрин адәт вә гајдаларын көзәллији, үстүнлүјү, мүтәрәгги маһијјәтилә мүәјјән едилир. Бәдии әдәбијјатда, ше'рдә гәдимдән бәри мәһәббәт елә бир мөвзудур ки, онун һарада башландығыны, һарада битдијини тә'јин етмәк мүмкүн дејилдир. Сағлам шүур, һәгиги инсан олан јердә һәмишә мәһәббәт вардыр. Һәгиги сәнәт олан јердә һәмишә мәһәббәт бөјүк мөвзу олараг јашајыр.

Анчаг ејни дөврдә, ејни халг ичиндән чыхан гүдрәтли ики сәнәткар тапмаг олмаз ки, мәһәббәтин ин'икасы вә ја тәрәннүмү һәр икисиндә ејни дәрәчәдә, ејни сәвијјәдә олсун вә ја ејни ичтимаи рәнкдә, ејни чазибәдә верилмиш олсун.

Доғрудур, Фүзули дә Һафиз кими мәһәббәт шаири олараг шөһрәт тапмышдыр. Анчаг бу һеч дә шаирин јарадычылығынын јалныз ешг илә мәһдуд олдуғу демәк дејилдир. Онун бир сыра сырф ичтимаи, әхлаги, тәрбијәви мәсәләләрә һәср олунмуш әсәрләриндән («Һәдигәтүс сүәда», «Һәфт чам», мүәммалар вә с.) башга «Мәтләүләтигад» фәлсәфи әсәри дә вар.

Анчаг Фүзулинин лирик әсәрләриндә, мәһәббәтдән бәһс едән ашиганә ше'рләриндә дә үмуми фәлсәфи, әхлаги, тәрбијәви мәсәләләрә аид чох мүһүм, марағлы вә орижинал фикирләр, мүлаһизәләр вардыр. Мисал үчүн, Фүзулинин чох да мәшһур олмајан бир әсәрини, даһа доғрусу бир груп ше'рләрини алаг.

Шаир ана дилиндәки диванында гәзәлләриндән, тәрчибәндләриндән, мүхәммәсләриндән сонра, «Лејли вә Мәчнун» дастанындан габаг верилмиш олан бир һиссә— Әлмүгтәат сәрлөвһәси алтында верилмиш бир силсилә ше'рләр (гит'әләр, рүбаиләр) вардыр.

Шаирин әсәрләринин Бакы чапында гит'әләр сәрлөвһәси илә верилән бу әсәрләр даһа дүзкүн груплашдырылмыш, жанрлара ајрылмыш, тарихән јохланмыш вә нөмрәләнмишдир[1]. Диванын бу бөлмәсиндә чәмиси 42 гит'ә вә 74 рүбаи вардыр. Јәгин ки, шаирин мүхтәлиф заманларда јаздығы, мүхтәлиф мәнбәләрдән әлә кечиб топланан бу ше'рләри нәинки шәкил, жанр һәм дә мәзмун, мүндәричә е'тибарилә чох зәнкин вә мүхтәлифдир Бурада һәм сырф ашиганә парчалар, һәм елми фәлсәфи мүлаһизәләр, әхлаги, дидактик, тәсвири, һәтта сатирик нүмунәләр көрмәк мүмкүндүр

Бу гит'әләр ичәрисиндә ән бөјүјү

---

[1] Фүзули. Әсәрләри, I ч., сәһ 337, Бакы, 1944, ЕА Аз Ф нәшријјаты

Ej вичуди-камилин ajинәдари-фejзи-һәгг,
Аситанын гиблejи-һачати-әрбаби-jәгин...

мәтләилә башлајан 16 бејтлик гәсидә руһлу әсәрдир. Јәгин ки, бу мүәјјән, мәшһур бир адама, шаирә, хејирхаһ мүнасибәти олан мүасирләриндән биринә һәср олунмушдур. Галан гит'әләрин 12, 8, 6 мисрадан ибарәт оланлары да вардыр. Гит'әләрин һамысы әруз вәзниндә олса да, өлчүләри, бәһрләри мүхтәлифдир. Бунларын ичәрисиндә ән гыса вә садә бәһрләрә раст кәлдијимиз кими, узун вә мүрәккәб бәһрләрә дә раст кәлирик:

Севирәм ол никари-симбәри
Ки, чәфа пишәвү ситәмкәрдир...[1]

(Фәулатүн, мәфаилүн, фаилүн...)
Јахуд:

Гәм дејил әһли-гәрәз ејләрсә мәндән мән'и-хејир,
Гәм дејил әһли-һәсәд бағларса мән мискинә кин...

(Фаилатүн, фаилатүн, фаилатүн, фаилүн)[2].
Бу парчада гафијә гурулушу да мүхтәлифдир. Мә'лум олдуғу үзрә, классик ше'рин характер шәкли дөрд мисрадан ибарәт олан вә дәрин фәлсәфи бир фикир ифадә едән **рүбаиләр** адәтән ашағыдакы гајдада гафијәләнир:

а—Чанимдә олан зәхирејн-нитги-һәјат
а—Чисмимдә олан чәвһәри-һүсни- һәрәкәт,
б—Сәрф олмады мәһбубләрин ешгиндә...
а—Әфсус ки, биһудә кечирдим овгат...[3]

Көрүндүјү кими: биринчи, икинчи вә дөрдүнчү мисралар һәмгафијә олдуғу һалда, үчүнчү мисра сәрбәст бурахылыр.

Классик рүбаинин бу шәкли Фүзулидә дә сахланмышдыр. Анчаг бә'зи нүмунәләрдә бу гафијә гурулушунун да дәјишдијини көрмәк олур. Мәсәлән:

Хош ол ки, дәми-әчәл чәкәм бадеји-наб,
Сәрмәст јатам гәбрдә та рузи-һесаб,
Говгаји-гијамәтдә дурам мәстү хәраб,
Нә фикри-һесаб ола, нә идраки-әзаб[4].

———

[1] Диван, сәһ. 341.
[2] Јенә орада, сәһ. 339.
[3] Јенә орада, сәһ. 351.
[4] Јенә орада.

Рәдифләрлә верилән, ашиганә мәзмун дашыјан ахырынчы рүбаиләрин дә гафијә гурулушу беләдир, мүрәббеләр сәпкисиндәдир:

Фәрјад ки, ешг бигәрар етди мәни,
Дәрдү гәм илә зарү низар етди мәни,
Хаки-сәри-кујиндә ғүбар етди мәни,
Сәркәштәвү харү хакисар етди мәни

Һабелә:

Көрдүм сәни әлдән ихтијарым кетди,
Бахдым үзүнә, сәбрү гәрарым кетди,
Хак олдуму һәр јана ғубарым кетди,
Әлгиссә гапындан е'тибарым кетди...[1]

Гит'ә вә рүбаиләр мәзмун е'тибарилә даһа мүхтәлиф вә мараглыдыр. Демәк олар ки, бу парчалар шаирин реал һәјат, ичтимаи мүнасибәт илә, мүасир мәишәт илә ән јахындан бағлы олан, рәсми, ән'әнәви тә'сирләрдән нисбәтән узаг олан әсәрләриндәндир.

Әввәла, бурада диван гајдаларына мүвафиг олараг мүгәддәс шәхсијјәтләрә мүрачиәт зәрурәти јох кимидир. Икинчиси, бу парчалар шаирин бу вә ја башга бир һәјати һадисә, мәсәлә һаггында дедији јығчам, һикмәтамиз нүмунәләр, кәламлардыр. Бунлар јалныз елм, сәнәт, мәдәнијјәт хадимләринә јох, үмумән охучулара хитабән јазылмышдыр.

Дөрдүнчүсү вә ән мүһүмү дә будур ки, бу ше'рләрин чоху ашиганә, интим мәзмун дашыјан, бә'зи мүстәсналары нәзәрә алмасаг, бәлкә һамысы әхлаги, дидактик мәгсәд дашыјан әсәрләрдир.

Сүбут үчүн бә'зи нүмунәләрин мәзмуну шәрһ етмәк лазымдыр. Фүзулинин бүтүн ше'рләриндә олдуғу кими, гит'әләриндә дә илк нәзәрдән ајдын олмајан, өртүлү мә'налы, бир нөв мүәммалы нүмунәләр вардыр. Бу нүмунәләрин бир гисми шаирин һадисәләри, һиссләри чох јүксәк вә мүрәккәб мәчазларла ифадә етмәк мејлиндән вә һүнәриндән ирәли кәлирсә, бир гисми дә ше'рә кәтирилән васитә вә сәһнәләрин, јахуд садәчә сөз вә ифадәләрин тарихән мәшрут олмасындан, конкрет бир аләм илә, мәкан, заман, шәраит, шәхсијјәт илә, ја еһкам илә бағлы олмасындан ирәли кәлир.

———

[1] Диван, сәһ 363.

Бә'зи әдәбијјатчылар белә күман едирләр ки, шаир өз бејт вә рүбаиләриндә «гәсдән» чәтинлијә, мүрәккәблијә гачмышдыр.

Доғрудур, классик Шәрг ше'риндә, хүсусән ганун һалына дүшән диван гәјдаларында куја чәтин анлашылан бејтә бир һүнәр кими бахылмасы һаллары олмушдур. Һәтта бөјүк реалист әдибимиз Чәлил Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналында һаглы олараг белә ше'рә вә бәдии дилдә бу чүр халга зидд мејлә кәскин истеһза етмиш, күлмүшдүр.

Анчаг Фүзули ше'рләриндә бә'зән раст кәлдијимиз мүрәккәблик вә бә'зән дә мә'на ағырлығы һеч дә сүн'и сурәтдә ше'рә кәтирилән, ајдынлығы позан гәлизлик дејилдир. Бурада тамамилә башга бир вәзијјәт көрүрүк. Бурадакы мә'на чәтинлији, даһа доғрусу мә'на дәринлији мөвзунун өзү илә бағлыдыр, мәшрутдур. Бу ше'рдә бә'зән мөвзунун, гәләмә алынан мәтләбин өзү чох мүрәккәб олур.

Бир дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, заман чох күчлү бир амилдир. О заманлар јазылмыш әсәрләр ичәрисиндә мүасир охучудан узаг олан, һәгтә она гәрибә көрүнән сөз, ибарә вә мә'налар олмаја билмәзди. Бизим дилин, Азәрбајчан дилинин чох ағыр, чәтин јоллар кечәрәк, мүхтәлиф тә'сирләрә мүгавимәт көстәрмәли олдуғуну вә мүхтәлиф истиһаләләр кечирмәкдән јаха гуртара билмәдијини дә нәзәрә алсаг, ше'рләрдәки мүрәккәб ифадәләрин сәбәби ајдын олар.

Һәр һалда дил вә әдәбијјат алимләринин вачиб вәзифәсидир ки, Фүзули кими даһи бир сәнәткарын һәр һансы бир мисрасында раст кәлдијимиз мүәммалы ифадәни ачыб мә'нача шәрһ етсин. Бу чәһәтдән көрүлмәли иш чохдур. Чүнки даһи шаир һәтта күтләви охучу үчүн нәшр олунан, дәрс китабларында верилән, мусигијә салынан әсәрләриндә мүасир охучуја чәтин анлашылан ифадәләр вардыр. Ашағыдакы сәтирләрин мә'насына диггәт едәк:

Һичрин чикәрини һәр кимин ган ејләр,
Тәдричлә вәслин она дәрман ејләр.
Зүлфүн кими ким мүддәт илә кафир иди,
Лә'лин ону бир дәмдә мүсәлман ејләр!..[1]

Мөвзу е'тибары илә бу рүбаи аншганәдир. Тәркибләр, сөзләр ше'рә јад сөзләр дејил. Анчаг кәтирилән бәдии мүгајисә, мәчаз мүтләг шәрһә мөһтачдыр. Бурада көзәлә, мә'шугәјә хитабла дејилир:

Ајрылығын һәр кәсин ки, чијәрини гана дөндәрир, вәслинә чатмаг да она мүаличә едир. Нечә ки, зүлфүн (сачын) узун мүддәт кафир иди, амма лә'лин (додагын) ону бир дәмдә мүсәлман еләди.

Рүбаинин биринчи бејти ајдындыр, анчаг икинчи бејтиндә тарихән мәшрут бир мүәмма вар. Мә'лум олдуғу үзрә, гара зүлфү классик әдәбијјатда кафир (бимүрүвәт, инсафсыз) кими гәләмә верирдиләр. Лә'л (додаг) ону нечә бир дәмдә мүсәлман едир?

Дини еһкама көрә, мүсәлман олмаг истәјән кафир һәр шејдән әввәл кәлмеји-шәһадәт (Лаилаһә-илләллаһ...) демәлидир. Буну да көзәлин «лә'ли»—додаглары дејир, беләликлә, кафири-зүлфү мүсәлман етмиш олур. Дин тарихинә, тарихә аид олан бу фактлары вә тәфсилаты билмәјән охучу үчүн рүбаи анлашылмаз олар.

Икинчи бир мисал:

Та деврдәдир даиреји-ковни-фәсад,
Мүмкүн дејил олмаг һәрәкатындан шад.
Таси-фәләк ичрә кә'бәтејни-әнчүм.
Көстәрмәз имиш һич кәсә нәгши-мурад[1].

Бурада да мә'на шәрһ олунмалыдыр: фәсадлар јајан, мүфсид дүнјанын һәрәкәтиндән шадланмаг олмаз. Нечә ки, фәләк тасында улдузлар кә'бәтејни (ики мик'әби)—һеч кәсин арзусуну көстәрмәз (арзусунча олмаз)!

Али һалында икинчи бејти анламаг чәтиндир. Анчаг спесифик бир һадисәни—нәрд ојунуну хатырлајанда, зәрләрин (мик'әбләрин нәрд тасында—тахтасында) улдузлара бәнзәдилдијини нәзәрә аланда, зәрләрин һеч кәсә өз истәји кими хал вермәдијини дүшүнәндә ајдын олур ки, бөјүк шаир нечә мүрәккәб, һәм дә мараглы бир мәчаз. бәдии мәнзәрә јаратмышдыр.

Шаирин гит'әләриндә чох раст кәлдијимиз белә мараглы мисаллардан бирини дә кәтирмәк истәрдик:

Хејли-гәмин етди нәгди-сәбрим[2] тарач.
Сәбр илә мүјәссәр олмады дәрдә илач.

---

[1] Фүзули, Әсәрләри, 1 ч., сәһ. 355.

[1] Фүзули, Әсәрләри, 1 ч., сәһ 355

[2] Бә'зи диванларда өмрүм јазылыр

Рухсарыма төкдү мәрдүми-чешмим ган,
Һиндуји көрүн, лә'л верир Румә хәрач[1].

Сәнин гәминдән сәбрим талан олду. Көзүмүн бәбәји үзүмә ган төкдү (ган-јаш төкдү). Һиндуну көрүн ки, лә'лдән Румә верки верир.

Бу рүбаи дә мүтләг шәрһ олунмалыдыр. Классик ше'рдә, адәтән үз, рухсар ағ тәсвир едилдикдә авропалылар, ағ иргләр, «румлар» нәзәрдә тутулур. Көз бәбәјинин гаралығы исә һинду илә гијас олунур. Көздән үзә ахан ган-јаш һиндунун Авропаја (Рума) лә'л илә верки вермәси кими тәшбеһ кәтирилир. Доғрудур, чәкилән мәнзәрә мүрәккәбдир вә муәммалыдыр, анчаг тарихән, фактик чәһәтдән доғрудур вә мараглыдыр.

Белә мисалларын сајыны артырмаг олар. Бунлар бир тәрәфдән даһи шаирин сәнәткарлыг һүнәрини, онун мүасир мәдәнијјәти јахшы билдијини ифадә едирсә, икинчи тәрәфдән классик ше'р мәдәнијјәтимизин зәнкинлијини вә дәриндән-дәринә тәдгигат зәрурәтинин нәинки елми, тарихи, һәм дә мүасир, практик әһәмијјәтини ајдын көстәрир.

Фузулинин әхлаги вә дидактик көрүшләрини мүхтәлиф-фәлсәфи чәрәјанлар, мәктәбләр, мухтәлиф «изм»ләрлә бағлајанлар вардыр. Хүсусилә буржуа сосиоложи мәнбәләриндән кәлән тәфсирләрдә шаирин көрүшләри бир чох философ вә сәнәткарларын әсәрләрилә мүгајисә едилир, даһа бир чох «измләр» ахтарылыр.

Анчаг әсл һәгигәт будур ки, бөјүк шаирин истәр бөјүк, истәр кичик әсәрләриндә, истәр кәнчлик, истәр гочалыг дөврүндә јаратдығы әсәрләрдә ән күчлү вә һаким фәлсәфә бирдир. Бүтүн мәшрут вә мәһдуд чәһәтләринә, зиддијјәтләринә, әлванлығына бахмајараг нәтичә е'тибарилә бу фәлсәфә инсанлыг фәлсәфәсидир. Инсанлыг әдәб вә әхлагын үстүнлүјү, сафлығы, тәмизлијидир.

Инсан—бүтүн даһиләрин нәзәриндә олдуғу кими, Фүзулинин дә нәзәриндә «мәғрур сәсләнән» ән бөјүк вә шәрәфли аддыр. Бөјүк шаир гәләм гүдрәтини һәмин бу адын, каинатын әшрәфи олан инсанын, инсан лајагәти, инсан мә'нәвијјатынын е'чазкар тәрәннүмүнә һәср етмишдир. Анчаг Фузули ашкар көрүрдү ки, әслән, тәбиәтән тәмиз вә јүксәк амал үчүн јаранмыш олан, јашамалы олан инсан мәфһуму феодал дүнјасында мүасир ичтимаи мүнасибәтләр, чәкишмәләр, дидишмәләр, зүлм васитәләрилә алчалдылмышдыр, мәчрасындан јајындырылмышдыр. Шаирә көрә, инсан бә'зән елә чиркин «күнаһ»лара «мүртәкиб» олмушдур ки, нә дүнја, нә дин гајдалары, нә шәриәт, нә әхлаг, нә «әдәб» илә, һеч бир вәчһ илә бәраәтләндирилә билмәз.

Инсанларда, чәмијјәтдә мәһз јүксәк инсани кејфијјәтләр, азадлыг; фәрдләр арасындакы мүнасибәтләрдә саф мәһәббәт, сәмимијјәт, әдаләт, һәгигәт, инчәлик, зәрифлик, һәмчинсинә һөрмәт вә мәрһәмәт ахтаран вә тәләб едән шаир чох заман, хүсусән һаким даирәләрдә бунун әксини көрүрдү. О көрүрдү ки:

Мүттәсил мә'рифәт әһлини ајахларә салыб,
Фәләки-суфдә гылыр мөһнәтү гәм памали.
Ол ки, чаһилдир, әдиб чүмлә мурадын һасил,
Е'тибар илә гылыр мәснәди-гәдрин али...[1]

Ону да көрүрдү ки, мүасир дөвләт даирәләри, еһкам вә ганунлар нәинки ичтимаи әдаләтсизликләрә гаршы чыхмыр, әксинә, рәвач верир, бунлары бәраәтләндирир, гануна салыр, әбәдиләшдирмәк истәјир. Дин вә ганун «вәкили» сајылан ваизләр ариф адамларын дәрк етдији һәгигәтләрә «пәрдә чәкмәк» үчүн мәсчидләрдән, минбәрләрдән истифадә едир, сағлам мүһакимәни, дүшүнмәји гадаған едир, инсанлары кор-коранә дини еһкама инанмаға вә сәчдә етмәјә чағырырдылар. Бу чағырышлар исә ахирәт, чәннәт-чәһәннәм, гијамәт һагг-һесабы илә, тәһдидләрлә тәсбит едилирди. Ваизләрин јалан, һијлә вә чәһаләтлә долу тәблиғатына ачы-ачы күләрәк бөјүк шаир дүшмәнинә хитабла дејир:

Меј нәфјини ејләјиб шүар, еј ваиз!
Дуттун рәһи-тә'ни-ешги-јар, еј ваиз!
Тәрки-мејү мәһбуб едәриз чәннәт үчүн,
Шәрһ ејлә ки, чәннәтдә нә вар, еј ваиз?[2]

Сағлам мүһакимә вә мәнтигдән мәһрум олан ваиз севкини дә, мусигини дә, меј-мәчлис ләззәтини дә нәһ едир, күнаһ алландырыр. Бу не'мәтләрдән истифадә едәнләрин чәннәтә бурахылмајачағына һөкм верир...

Шаир чох көзәл, мәнтиги суал верир: бу не'мәтләр, олмајан чәннәт кимин нәјинә лазымдыр?

Шаир, дәрин нифрәтини ифадә едәрәк, «мәһәббәт адыны мәзмун едән» сурәтпәрәстләрә, елми, ше'ри шәхси

---

[1] Фүзули. Әсәрләри, I ч., сәһ. 352.

[1] Фүзули, Әсәрләри, I ч., сәһ. 349.
[2] Јенә орада, сәһ. 357.

мәнфәәт вә зоракылыг васитәсинә чевирмәк истәјән мәнсәбпәрәстләрә, јаланчы шаирләрә, «намәрбут әлфаз» саһиби олан гафијәпәрдазлара, јаланчылара, иддиалы кәмсавадлара, инсафсыз һакимләрә, гудурған вәзирләрә, тамаһкарлара, пахыллара вә саир чиркин мә'нәви сифәт саһибләринә гаршы чыхыр, мүасирләрини һүсни-әхлага чағырыр.

Бөјүк шаирин бу арзу вә чағырышлары көкүндән позулмуш, һијлә вә зүлм әсасында гурулмуш олан феодал чәмијјәтинә, бу чәмијјәтин тәрбијә нормаларына нә гәдәр тә'сир едә биләрди вә нә гәдәр тә'сир етди. Бу, тамамилә башга мәсәләдир. Бурада тәгсир нә шаирдә, нә ше'рдә, нә ше'р динләјичиси вә охучуларындадыр. Һаким даирәләрин гылынч күчүнә позула билмәјән низами, әлбәт ки, ше'р илә, һәтта ән гүввәтли, ән тә'сирли ше'р илә дә сарсыла билмәзди. Доғрудан да сарсыла билмәзди. Анчаг шаир узаг әсрләрин дәринликләриндән, инсан зәка вә мә'рифәтинин јүксәк зирвәсиндә дурараг бөјүк кәләчәјә, сәадәтинә инандығы хошбәхт инсанлара хитаб едәрәк ән јүксәк әхлаги кејфијјәтләри е'тимад вә е'тигадла тәблиғ етмишдир.

Фүзули һеч бир заман кәләчәјә инамыны итирмәмишди. Әксинә, бу инам онун даһи илһамына гүввәт вә истигамәт вермишдир. Фүзули ше'ри һүдуд билмәз романтик учушлары илә әнкин фәзалары сејр едәндә, идеал вә садиг мәһәббәт уғрунда һәјатыны верән ашигин чошғун, шаиранә һиссләрини тәрәннүм едәндә, мүзтәриб вә шикәстә гәлбин ачы фәрјадлары илә сәсләшәндә дә һәјати зәминәсини, идрака сәдагәтини, елмә, маарифә, мәдәнијјәтин кәләчәјинә инам вә истинадыны итирмәмишдир. Јашадығы күнләрин сарсынты вә изтираблары нә гәдәр чох олмушса, бөјүк шаирин бунлара гаршы гәһрәмана лајиг мә'нәви мүгавимәти дә артмышдыр. Санки бөјүк шаир заманынын характерини дәриндән дујмуш, мүасир вәзијјәтинин мәһз ағыр кәдәр илә, изтирабларла долу әсәрләр илә ифадәси мүмкүн олдуғуна инанмышдыр. Фарсча диванынын мүгәддимәсиндә буну ачыг ифадә едәрәк дејир:

> Нә пәндари ки, башәд зөвг дәр көфтари-бидәрди
> Ки, нәј дәрди дәруни-дил нә дағи дәр чикәр дарәд.
> Нәми бәхшәд сөханра зөвг еjшү ишрәтү раһәт,
> Сөхән кәз меһнәтү әндуһи гәм хизәд әсәр дарәд...[1]

---

[1] Диван, сәһ. 317.

Тәрчүмәси:

> Чијәрдә дағи, көнүлдә мәлали олмајанын
> Сөзүндә санма ола зөвгү охшајан гүдрәт.
> Фәрәһлә еjш сөзә зөвг бәхш едә билмәз,
> Сөзүн чаны сајылыр гүссә, гәм, кәдәр, меһнәт...

Доғрудур, бөјүк шаирин бу ше'рдәки һөкмләри умуми характердәдир. Анчаг шүбһә јохдур ки, гәмин, гүссәнин һаким олдуғу мүасир зәнкин ше'р вә сәнәт материалынын тәһлили нәтичәсиндә верилмишдир.

Фүзули ше'рини илк дәфә көзәл тәһлил едән, она дәрин мәһәббәт вә миннәтдарлыгла јанашан, о бөјүк ше'р даһисинин мә'нәви изтирабларыны дәриндән дујуб демәк истәјән мәшһур әдәбијјатшүнас Фирудин бәј Көчәрли һәлә јарым әср бундан әввәл беләјазмышдыр:

«Гәдим Јунаныстанда шуәра синфи бир гиссә вә һекајәт јазмаг истәдикләри әснада «муза» адында ше'р илаһәсинә ричу едиб ондан көмәк вә мәдәд диләрдиләр. Бу адәтә охшар әски әчәм вә әрәб вә түрк[2] шаирләри дәхи Сагији-сафзәмирә вә садәрујә үз чөндәриб ондан кәрәм вә һүммәт диләрдиләр. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» гиссеји-пүргүссә вә мәлалынын ибтидаи вә интиһасында вә һекајәнин бә'зи мәгамларында јаздығы сагинамәләр онун ән хош мәзмун вә дилпәзир кәламларындан әдд олунса кәрәкдир. Бу сагинамәләрдә о гәдәр мүһәссәнат,ләтафәт вә мовзунијјәт вардыр ки, онлары јазмагла баша кәләси дејил. Онлары диггәт илә охујанлар бир тәрәфдән дүнјаји-дунин гејдиндән вә нәфси-шумун һирс вә тәмаиндән, алчаг вә рәзил әмәлләрдән, пис ишләрдән, фасид вә батил фикирләрдән хилас олуб нуранијјәт кәсб едирләрсә, дикәр тәрәфдән онларын гәлби бир нөв мәһзун вә көнлү тутғун олур. Бу һалә сәбәб олдур ки, Фүзулији-шикәстә-һалын гәләми-көвһәр-сәнчи төкдүјү дүррисафын әксәри көздән төкүлән әшки-мүсәфаја бәнзәјир, нәинки шадлыг чәмәниндә јаған баранә!

Фүзули, демәк олар ки, меһнәт јүкүнүн баркеши олуб аләми-инсанијјәтдә тамам гәмзәдәләрин вә меһнәткешләрин јүкләрини көтүрмәк вә мәзлумларын һалына јанмаг үчүн хәлг олунмушдур. Фүзулинин аһ-наләләри гаре'ләрә дәхи сирајәт едиб онлары да өзү илә атәш вә

---

[1] Фарсча диван, әлјазмасы, сәһ. 21.
[2] Бурада Азәрбајчан шаирләри нәзәрдә тутулур.

һүзн вә аләмә јандырыр. Әмма бу јанмагда бир фејз вә сәадәт вә үлвијјәт вардыр ки, атәшә јанан истәр ки, бир дә јансын. Бу чансузлуг-пәрванәнин шәм' башына доланыб јанмағына бәнзәјир...»[1]

Фирудин бәј Көчәрли даһи шаирин сәнәтиндәки гүдрәти дүзкүн тә'јин етмишдир.

Бөјүк демократ әдибимиз Ҹ. Мәммәдгулузадә 1925-чи илдә «Фүзули» сәрлөвһәли мәгаләсиндә јазмышдыр: «...Рәһмәтлик Фүзули «Молла Нәсрәддин»ин биринчи нөмрәсиндән башлајыб бу күнә гәдәр мәчмуәмиздә иштирак етмиш вә ше'рләр јазмышдыр... Инанмырсыныз көтүрүн «Молла Нәсрәддин» мәчмуәләринин 20 иллијини төкүн габағыныза, һансы ше'рә бахасыныз көрәҹәксиниз ки, онда Фүзулидә бир дуз вардыр... Кечмиш әсрләрдә кәлән Сә'диләр, Фүзулиләр о гәдәр халгын һәјатыны әһатә едә билән бир шаир олмушлар ки, бириси азәрбајчанча, бириси дә фарсча демәмиш бир сөз гојмујубдур.

Бизим әруз шаирләримиз дә ше'р јазанда Фүзули кәлиб дурур көзүнүн габағында, дејир ки: өлсән дә, мәним тә'сиримдән чыха билмәјәҹәксән. Молладан јазмаг истәсән јазмышам. Варлыдан јазмышам. Рүшвәтхордан јазмышам. Бу күн сабаһ кәлдән, јә'ни зафтра-зафтрадан јазмышам. Бүтүн ишини-күчүнү, дәрсини бурахыб ше'рјазанлардан јазмышам. Мүхтәсәр, һәр шеји әһатә еләмишәм. Нә гәдәр бу үсул варса, мән дә варам...

Фүзули азәрбајчанлыдыр. Чүнки дили Азәрбајчан дилидир. Онун мәктәби-әдәбиси бизим шаирләрин башына кириб, бүтүн әсәрләриндә бир Фүзули руһу көрүлмәкдәдир. Фүзули Солтан Сәлим, Солтан Сүлејман, Шаһ Исмајыл, Шаһ Тәһмасиб дөврләриндәки инсан гырғынларыны көрүб, феодал дөврүнүн ән гызғын вахтында јетишмиш бир шаирдир.

«Молла Нәсрәддин» сөзүнү гуртарыб дејир ки, Фүзули диридир. Фүзули, ше'р дөврүнүн һазырладығы, јенилијә мәғлуб олмаз вә сарсылмаз бир гүввәдир...»[1].

Мирзә Ҹәлил Фүзулинин әдәбијјат тарихимиздәки мүстәсна мевгејини дүрүст гејд едир, онун сәнәтинин әдәби мәктәбинин өлмәзлијинә инаныр, әсрләр боју әдәби нәсилләрин ондан өјрәндијини вә өјрәнәҹәјини көстәрир.

Мирзә Ҹәлилин мәгаләсиндә ән јени вә ән марагла

---

[1] Ф. Б. Көчәрли, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, 1 ч., I һиссә, Бакы, Азәрнәшр, 1925, сәһ. 29—30.

ҹәһәт шаирин јарадычылығындакы мүасирлији өн плана чәкмәк вә даһа габарыг көстәрмәкдир. Доғрудан да, Фүзулинин өз дөврүндә мүзакирә вә мүнагишәјә гојдугу ичтимаи мәсәләләрин чох мүһүм бир гисми инди дә тәравәтини итирмәмишдир. Мөвһумата, ҹәһаләтә, зоракылыға, һијләјә, сүрүндүрмәјә вә с. ичтимаи мәрәзләрә гаршы Фүзулинин ачдығы мүбаризә шәклини, һәчмини дәјишсә дә, јенә давам едир. Анчаг јени ҹәмијјәт, Фүзули вә Фүзули кими даһиләрин мүгәддәс амалынын тәнтәнәсини јаратмаға, инсанлары саф вә бәхтијар бир һәјат тәрзинә кәтирмәјә гадирдир.

Фүзули һаггында бир чох әдиб вә шаирләримиз ја ше'р, ја нәзирә, ја мүлаһизә, мәгалә јазмышдыр. Мәшһур Азәрбајчан шаири, ше'римизин бајрагдары Сәмәд Вурғун һәмишә Фүзули сәнәтинә пәрәстишкар бир мүнасибәт бәсләмишдир. Шаирин ән мәшһур вәтәнпәрвәр гәһрәманы Вагиф дүшмәнә гаршы мүбаризәсиндә Низами, Фүзули ады вә сәнәти илә фәхр едир. Сәмәд Вурғун бир сыра бөјүк вә ја кичик һәчмли лирик әсәрләриндә Фүзули ше'рини, ән'әнәсини һөрмәт, мәһәббәтлә јад едир.

Мәнфур кечмишин ағыр ишкәнҹәләрини, накам мәһәббәтин фаҹиә вә изтирабларыны хатырлајанда биринчи нөвбәдә үлви мәһәббәтин парлаг тимсалыны, Лејлинин, Гејсин јаныглы маҹәрасыны гејд едир. Азәрбајчан гадынларынын ағыр кечмишини хатырлајанда, бәстиләрин һансы јоллардан кечиб бәхтијар һәјата кәлдијини көстәрәндә дә Лејлинин нискилли һәјаты көз өнүндә дајаныр.

Илк тәјјарәчи гыза итһаф етдији «Лејла» ше'рини[1] белә башлајыр:

Фүзули чатараг сых гашларыны,
Лејлинин ешгинә салды Мәҹнуну.
Ахытды һәсрәтлә көз јашларыны,
Бизә хәбәр верир тарихләр буну.
Севишән ики гәлб, дујан ики гәлб,
Дөјүнүб чырпынды даш гәфәсләрдә...
Ашигин дәрдинә «ешг олду сәбәб».
Асылды ортадан бир гара пәрдә
Мәҹнунун бәхтијар вә кәнч јашында,
Ахыр гәраркаһы олду бијабан;
Гушлар јува салды онун башында,
Лејлинин көзүндә буланды үмман...

---

[1] «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси, № 21, 1925, 23 мај.

Шаир бу гәмли дастаны хатырлајанда, Фүзули сәнәтинә олан сонсуз һөрмәтини ифадә едәндән сонра әсрләрин дәринликләриндән, тарихин гәмли сәһифәләриндән ајрылараг бу күнүн Лејласына, азад Азәрбајчан гызларынын наил олдуғу сәадәтә ишарә илә јазыр:

Нә мән Мәчнун кими чөлләрдәјәм, бил,
Нә сән Лејли кими һичран хәстәси,
Бизим гисмәтимиз көз јашы дејил,
Бизимдир јашамаг, күлмәк һәвәси...
Көјләрә һај вуруб һајгыранда сән—
Сулар сакит ахыр, удур сәсини.
Лејла! Јоллардакы һәр бир дүшәркән,
Дәјишир дүнјанын хәритәсини:..»[1]

1925-чи илдә Фүзули хатирәсинә хүсуси китабча нәшр етдирән «Азәрбајчан әдәбијјат чәмијјәти» һәмин китабын мүгәддимәсиндә бөјүк шаир һаггында јазмышды:

«Фүзули кими аләмшүмул бир шаирин вар вә јохундан хәбәр тутмамаг ән бөјүк күнаһ, ән бөјүк нанкорлуг оларды. Иштә Азәрбајчан әдәбијјат чәмијјәти о гијмәтдар атасынын әдәби бир шәрәф олан өвладыны һөрмәтләр, шүкранлар илә анараг һәгиги оғуллуг борчуну әда етмәјә чалышыр...»[2] Һәмин илләрдә вә сонралар Фүзулинин сәнәтинә бир сыра нәзирәләр, итһафлар јазылмыш, мәгалә вә китабчалар нәшр едилмиш, бөјүк шаирин јарадычылығынын кениш тәдгигинә башланмышдыр. Инди республикамызда елә бир шуурлу вәтәндаш тапылмаз ки, бөјүк шаирин дәрин мә'налы, үлви мәгсәдли, баһар тәравәтли, нәғмә тә'сирли әсәрләринин һеч олмаса бир гисми илә таныш олмасын вә Фүзулинин ады илә фәхр етмәсин.

Анчаг мүасир охучу «әшки мүсәффаја бәнзәјән» бу ше'р инчиләринә кәдәрләнмәклә кифајәтләнмир. Хүсусән бу күн, даһи шаирин вәтәниндән—Азәрбајчандан савадсызлығын говулдуғу бир заманда, јени нәслин бөјүк бир һөрмәт вә мәһәббәтлә Фүзули ше'рини өјрәнмәјә башладығы бир заманда биз даһа бөјүк бир һисслә јашајырыг. Азәрбајчан халгы мүтәрәгги бәшәријјәтә бәхш етдији бу бөјүк дүһа илә фәхр едир. Онунла да фәхр едир ки, шаир өз халгынын, кәләчәк нәслин гәм вә мөһнәтдән хилас олмасы јолунда бөјүк вәтәндашлыг кәдәрилә ағламыш, инсанлары көзү јашлы гојан ичтимаи гурулушун «бүнөврәсини селә вермәк үчүн» ағламышдыр.

Биз нәһајәт онунла фәхр едирик ки, бәшәријјәти зүлмдән, мәһкумијјәтдән вә көз јашларындан әбәди хилас етмәк уғрунда апарылан тарихи мүбаризәләрин өн сырасында кедән вә ичтимаи ингилаб бајрағыны илк дәфә галдыран халглар сырасында бөјүк шаирин мәнсуб олдуғу гәһрәман Азәрбајчан халгы да вардыр.

Инди бөјүк шаирин әсәрләри он мин нүсхәләрлә, бир нечә дилдә нәшр олунур, мәктәб програмларында, дәрсликләрдә тәдрис олунур, мусигијә салыныр, сәһнәләшдирилир, көјләрә сәс салан радиоларла дүнјаја јајылыр. Бөјүк шаирин һејкәли Бакынын көркәмли јерләриндән бириндә гүрур вә ифтихарла дајанмышдыр. Онун ады илә күчәләр, мәктәбләр, китабханалар, мәдәнијјәт евләри вә саирә адландырылмышдыр. Азәрбајчан ше'ринин габагчыл нүмајәндәләри даһи шаирә бир доғма өвлад мәһәббәтилә, хәләф шакирд сәдагәтилә бағланараг онун мө'чүзәви сәнәткарлыг сирләрини өјрәнир, сәнәтләрини тәкмилләшдирирләр. Фүзулинин өлмәз сәнәти ону өз халгына вә еләчә дә тәрәггипәрвәр бәшәријјәтә елә мөһкәм бағламышдыр ки, нә заман, нә мәкан, нә дин, нә дил фәрги ону мүасир габагчыл инсанлардан ајыра билмәз:

Көр нә султанәм мәни-дәрвиш ким фејзи-сөхән,
Ејләмиш игбалими асари-нүсрәт мәзһәри.
Һәр сөзүм бир пәһләвандыр ким булуб тә'јиди-һәгг
Әзм гылдыгда дутар тәдрич илә бәһрү бәри,
Ганда ким әзм етсә мәрсуму мәвачиб истәмәз,
Гансы мүлкү тутса, дәјмәз кимсәјә шуру шәри[1]

Доғрудан да, Фүзули ше'ринин фәтһ етдији «мүлк» һәдсиз, һесабсыздыр. Бу ше'р милјонларла гәлбләри фәтһ етмишдир. Кимсәјә нәинки шур-шәри дәјмәмиш, әксинә, гәлбләрә мүнәввәрлик, саф мәһәббәт, тәмиз, пак һиссләр, јүксәк мә'нәви зөвг вә инсани ләјагәт кәтирмишдир. Бу ше'рин «фәтһ» етдији гәлбләрә јад вә јабанчы һиссләр вә фикирләр чәтин јол тапа биләр.

Фүзули дүһасынын мә'нәви нуру мүасир шаирләримизин һәр биринин зеһниндә чилвәләнә биләр вә чилвәләнир. Чүнки ше'р күнәши заманындан, мәканындан вә дәрәчәсиндән асылы олмајараг һәр јердә гәлбләри ишыгландырмаг мәгсәди дашыјыр....

Һәгиги сәнәтин вә ше'рин зәнкин, әлван мә'на шуалары гәлбләрин ән дәрин күнчәсини дә ишыгландырыр. Белә бир гүдрәт вә шәрәф һәр кәсдән әввәл даһи Фүзулинин е'чазкар ше'р сәнәтинә аиддир.

---

[1] С. Вурғун, «Азад илһам». Бакы. Азәрнәшр, 1939, сәһ. 44.

[2] «Фүзули», Азәрбајчан әдәбијјаты чәмијјәтинин нәшријјаты, 1925, сәһ. 4.

[1] Фүзули. Әсәрләри, I ч., ЕА Аз. Ф. нәшријјаты, 1944, сәһ. 347.

МҮНДӘРИЧАТ

Нәшриjjатдан 3
Мүәллифдән 3
Башланғыч 5
Фүзули ше'р һаггында 10
Гәзәлләр һаггында 25
Бәдии дил хүсусиjjәтләри 39
Мәнзәрәләр 77
Ше'р мәдәниjjәти—техника 83
Бәдии мәнтиг 100
Лирика 115
Бәдии нәсри 137
«Ринд вә Заһид» 144
Низами вә Фүзули 154
Өлмәз мәһәббәт дастаны 185
Фүзулидә аллегориjа 222
Бөjүк мә'нәви мүасиримиз 236

Нәшриjjатын директору *З. Һ. Абдуллаjев*
Мәтбәәнин директору *Ф. В. Фәтәлиjев*
Редаксиjа мудири *Р. Ш. Әфәндиjева*
Редактору *Р. Ш. Әфәндиjева*
Бәдии редактору *А. Г. Һәсәнов*
Техники редактору *Т. Ә. Рзалы*
Корректорлары *Н. Ф. Фәрзәлиjева, Ә. Мәммәдов*

Јығылмаға верилмиш 28. 06. 93. Чапа имзаланмыш 15. 08. 94. Кағыз форматы 84×108 1/16. Мәтбәә кағызы № 2. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап. Физики чап вәрәги 7,875 Шәрти ч. в. 13,23. Шәрти рәнк-оттиск 13,65. Учот нәшр. вәрәги 13,5. Тиражы 2000. Сифариш № 140. Гиjмәти мүгавилә илә.

Азәрбаjчан Республикасы Мәтбуат вә Информасиjа Назирлиjинин «Маариф» нәшриjjаты. Бакы—370111. Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Азәрбаjчан Республикасы Мәтбуат вә Информасиjа Назирлиjинин 3 №-ли Бакы Китаб Мәтбәәси. Бакы. Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

Мир Ҹәлал Әли оғлу Пашајев
ФУЗУЛИ СӘНӘТКАРЛЫҒЫ

Азәрбајҹан Дөвләт Тәдрис-Педагожи
Әдәбијјаты Нәшријјаты «Маариф»

Бакы — 1994